Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुजरात नी कीर्ति गाथा

ગુજરાતની કીર્તિગાથા

४४ग
१४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Arya Samaj Foundation Chennai a

ગુજરાતની કીર્તિગાથા

સંપાદક:
કનૈયાલાલ
માણેકલાલ
મુનશી

ic Domain. Gurukul Kangri Collect

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજનું ગૂજરાત-અસ્મત તેમાં નવા નવા પ્રદેશો ઉમેરાતા હતા–તો વિશાળ ગુર્જરદેશનો માત્ર નાનકડો અવશેષ હતું. એ ગુર્જર દેશ તો એક સદીથી પણ વધુ, છેક પશ્ચિમ પંજાબથી મહી સુધી વિસ્તરતો હતો. એનાથી હિંદના ઇતિહાસને નવો જ આકાર મળ્યો છે. એટલુંજ નહીં, અમે સદીઓ સુધી આરબોનાં આક્રમણોનો સામનો કરીને ઇતિહાસના પ્રવાહને એણે કંઈક અંશે નવો વળાંક પણ આપ્યો છે. આ પ્રાચીન ગુર્જર દેશ પર અનેક નરેન્દ્રોની પરંપરા શાસન કરી ગઈ છે. એમાં સહુથી મહાન આદિ વરાહ (ઈ. સ. ૮૩૬ થી ઈ. સ. ૮૮૮) નામથી ઓળખાતો મિહિરભોજ હતો. એ મૂલરાજનો પૂર્વજ હતો. રાજનીતિમાં ને સમરાંગણમાં એની સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવા હરીફ ઇતિહાસમાં ગણ્યાગાંઠ્યા છે. આ સમ્રાટનું આધિપત્ય, શ્રીહર્ષ કે ગુપ્ત સમ્રાટોની જેમ મોટા વિસ્તારો પર ફરી વળ્યું હતું. એટલે ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ તો, ઈસુની છઠ્ઠી સદીના આરંભમાં જેનાં મંગળાચરણ થયાં તે ગુર્જર દેશના ભવ્ય નાટકનો વસ્તુત: છેલ્લો જ અંક છે. ભૌગોલિક એકતાની દૃષ્ટિએ આ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ રજપૂતાના, માળવા અને ગુજરાતનો બનેલો છે. છેક વૈદિક કાળથી અહીં સમાન જાતિની પ્રજાઓ વસતી હતી.

ओ३म्

पुस्तक संख्या ..... ४४ग / ९४

पञ्जिका संख्या २९३९२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળરાજ સોલંકી સહસ્રાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

ગુજરાતની કીર્તિ-ગાથા

[The Glory That Was Gurjarades'a Part I, નો અધિકૃત અનુવાદ]

: સંપાદક :

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

: અનુવાદક :

પ્રો. ઉપેન્દ્ર છગનલાલ પંડ્યા એમ. એ.

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CHECKED 1973
Initial

: પ્રકાશક :

ભારતીય વિદ્યા ભવન તરફથી

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૫૨

કિંમત : ૬-૮-૦

પ્રકાશક :
ભારતીય વિદ્યા ભવન તરફથી
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ
શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

વિક્રમ સંવત ૯૯૮માં ચાલુક્ય અથવા સોલંકી મૂલરાજદેવ અણહિલવાડ પાટણની ગાદી પર આવ્યો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તેનો ફાળો અર્વાચીન ગૂજરાતના આરંભ અને વિકાસમાં સૌથી મહાન છે. આ સમ્રાટના જ્વલંત શાસનકાળના સંસ્મરણમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ઈ. સ. ૧૯૪૨ના દ્વિવાર્ષિક સંમેલનમાં મૂલરાજ સોલંકી સહસ્રાબ્દી ઊજવવાનું નક્કી કર્યું હતું.

આ ઊજવણીના અનુસંધાનમાં તે વેળા એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ગૂજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ્ સાથે સારી પેઠે સંકળાયલા ભારતીય વિદ્યાભવને ગૂજરાતના ચાલુક્યોનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરાવવો ને પરિષદે તેને ગૂજરાતીમાં પ્રગટ કરવો. મેં આ કામ માથે લીધું. મારે માટે તો એ બહુ જ મનગમતું હતું. મેં ઈ. સ. ૧૯૨૨માં સાહિત્યસર્જનનો જે કાર્યક્રમ ઘડી રાખ્યો હતો, છેક ત્યારથી 'ગૂજરાત અને તેના સાહિત્ય' જોડે જ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ નિત્ય મારી સન્મુખ તરવરતો હતો.

ચાલુક્યોને વિશે ઐતિહાસિક સામગ્રી ભરપૂર છે. 'ગૂજરાતના ઇતિહાસના ઉત્કીર્ણ લેખો' નામથી ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ત્રણ ગ્રંથોમાં શ્રી. આચાર્યે ઘણા બધા ઉત્કીર્ણ લેખોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. પણ તે ઉપરાંત ચૌલુક્યોના કાળ (ઈ. સ. ૯૪૨થી ઈ. સ. ૧૩૦૦) દરમિયાન ને તુરત તે પછી રચાયલું ઐતિહાસિક સામગ્રીથી ભરેલું એવું પુષ્કળ સાહિત્ય મળી આવ્યું છે. ભારતીય વિદ્યાભવનના આચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજીના જીવનભરના અખંડ પરિશ્રમને પરિણામે આમાંનું ઘણું સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું છે. ચાલુક્યકાળના ઇતિહાસને લગતા બીજા પણ નીચે મુજબ ચાર ગ્રન્થો છે: સર કિન્લોક ફોર્બ્સ (૧૮૫૬)ની રાસમાલા, ડૉ. ભગવનલાલ ઈંદ્રજી અને જેકસને બોમ્બે ગેઝેટિયરના પ્રથમ ગ્રંથમાં પ્રથમ વિભાગ (૧૮૯૬)માં આપેલો પ્રાચીન ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, હાલ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ભાગવત ધર્મના અધ્યાપક શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગૂજરાતીમાં લખેલો 'ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રજપૂત ઇતિહાસ' ભા. ૧-૨ (૧૯૩૯), તેમજ 'ઉત્તર હિંદની વંશાવલિઓનો ઇતિહાસ,' નામના ડૉ. રેના ગ્રંથના બીજા વિભાગમાં અણહિલપાટકના ચૌલુક્યોને લગતો ભાગ.

મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણિ, કૃષ્ણકવિની રત્નમાલા, ને કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ ભાટચારણો પાસેથી એકત્રિત કરેલી લોકકથાઓ પર જ રાસમાલાના કર્તાએ મુખ્યત્વે આધાર રાખ્યો હતો. ઓગણીસમી સદીની અધવચમાં લખાયલો આ ગ્રન્થ પાછળથી સુધારાયો છે. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ, ચૌલુક્યોના કાળમાં તેમ જ તે પછી રચાયલા મુખ્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું જ માત્ર અવલંબન ન લેતાં, ઉત્કીર્ણ લેખોનું સંશોધન કરી, તેના પ્રકાશમાં પ્રબંધોમાંની વીગતોને બરાબર સૂક્ષ્મતાથી ચકાસીને, ઐતિહાસિક વીગતો એકઠી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમનું સંશોધન એક-સરખું આધારભૂત રહ્યું છે. પણ એમનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૮૫માં લખાયો, ત્યાર પછી બીજી ઘણી નવી વીગતો પ્રકાશમાં આવી છે, ઘણી અપ્રકટ કૃતિઓ હવે પ્રકટ થવા લાગી છે, ને કેટલીકનું તો બહુ સરસ રીતે સંપાદન પણ થવા લાગ્યું છે. વળી કેટલીક નવી જ સાહિત્યકૃતિઓ હાથ આવી છે. ને માત્ર ગૂજરાતને જ લગતા નહીં પણ દેશના બીજા પણ ભાગોને લગતા શિલાલેખો ને સિક્કાઓ પરથી ચૌલુક્યકાળ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે ઘણો નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. ઘણા ગુજરાતી વિદ્વાનોએ ચૌલુક્યકાળને લગતા એક યા બીજા વિષય પર વિસ્તૃત બહુમૂલ્ય નિબંધો લખ્યા છે; ને આપણા ઇતિહાસનું જ્ઞાન એ રીતે જાણીતા વિદ્વાનોના શ્રમથી સારી પેઠે વધ્યું છે. "આર્કીઓલોજી ઑફ ગુજરાત" નામના પુસ્તકમાં શ્રી. હ. ધી. સાંકળીયાએ ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના આધારે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો—રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, અને સ્થાપત્ય-શિલ્પનો—વિસ્તૃત ખ્યાલ આપ્યો છે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ એમના ગ્રંથમાં ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના ઇતિહાસને બને તેટલો અદ્યતન બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. ડૉ. રેના ગ્રંથના વિષયની અત્યંત વ્યાપકતાને લીધે, પ્રજા અને દેશને બદલે વંશાવલિ પૂરતું એ ગ્રંથનું એમનું નિરૂપણ મર્યાદિત બની ગયું છે. હમણાં શ્રી. રસિકલાલ પરીખે હેમચંદ્રના 'કાવ્યાનુશાસન'ની એમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં જૈન આધારોમાંથી મળી આવતી ચાલુક્યકાળને લગતી ઘણી નવી સાધનસામગ્રીનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

મેં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં મારી પ્રથમ નવલકથા 'પાટણની પ્રભુતા' લખી ત્યારથી ગૂજરાતના ચાલુક્યો સાથે સંકળાયલા સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક લેખોથી હું બહુધા પરિચિત છું. અણહિલવાડપાટણ ને એના ચાલુક્યોનું ગૌરવ અર્વાચીન ગૂજરાત સમક્ષ શબ્દાંકિત કરવામાં મારું અર્પણ, બીજા કોઈ પણ એક લેખક કરતાં કદાચ સવિશેષ છે. ચાલુક્યકાળને લગતી મારી નવલકથાઓમાં તો, મેં સ્વાભાવિક રીતે, હેમચંદ્રાચાર્યે સાહિત્યમાં મૂર્ત કરેલું દૃષ્ટિબિન્દુ જ સ્વીકાર્યું હતું. એને જમાના-જમાનાએ ને ઉપર્યુક્ત ઇતિહાસકારોએ પણ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ સાચું ગણ્યું છે. સર ફિન્લૉક ફોર્બસે એ દૃષ્ટિબિંદુને આમ મૂક્યું છે: "ચાલુક્યોની મહત્તા ને ગૌરવ ચિરકાલીન છે. કેમકે ઑગસ્ટસના દાવાને તો તેઓ ક્યાંય વટાવી ગયા છે. તેઓ આવ્યા ત્યારે દેશ નર્યો વેરાન જેવો હતો ને ગયા ત્યારે સમૃદ્ધિથી છલકતો હતો."

પણ મેં મારા નવા કાર્યની શરૂઆત કરી ત્યારે આ દૃષ્ટિબિંદુ મને ઘણે અંશે અપૂર્ણ ને તેથી ભૂલભર્યું લાગ્યું. માત્ર પાટણના ચૌલુક્યોને લગતા ગૂજરાતના ઇતિહાસનું આલેખન મને સર્વથા અશક્ય દેખાવા લાગ્યું. કેમકે તે વેળા આજ છે તેવું ગૂજરાત તો હતું જ નહીં. તેમ નહોતો મૂલરાજ અર્વાચીન ગૂજરાતનો સ્રષ્ટા અથવા તો નહોતો હેમચંદ્ર કહે છે તેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે શિવરૂપ. ગુર્જર દેશના મહાન ઐતિહાસિક યુગનો એ તો ક્ષીણ અવશેષમાત્ર હતો. તેની ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ને ૧૦૦ વર્ષ પછી, આજે છે તે ગૂજરાત પર ગુર્જરદેશના બીજા વંશોના અનેક રાજાઓનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. એમાંના કેટલાક તો અત્યંત શક્તિશાળી ચાલુક્યો કરતાં પણ વધુ બળવાન હતા. આજનું ગૂજરાત — અલબત તેમાં નવા નવા પ્રદેશો ઉમેરાતા હતા — તો વિશાળ ગુર્જરદેશનો માત્ર નાનકડો અવશેષ હતું. એ ગુર્જર દેશ તો એક સદીથી પણ વધુ, છેક પશ્ચિમ પંજાબથી મહી સુધી વિસ્તરતો હતો. એનાથી હિંદના ઇતિહાસને નવો જ આકાર મળ્યો છે એટલું જ નહીં, બબ્બે સદીઓ સુધી આરબોનાં આક્રમણોનો સામનો કરીને ઇતિહાસના પ્રવાહને એણે કાંઈક અંશે નવો વળાંક પણ આપ્યો છે. આ પ્રાચીન ગુર્જર દેશ પર અનેક નરેન્દ્રોની પરંપરા શાસન કરી ગઈ છે. એમાં સહુથી મહાન આદિ વરાહ (ઈ. સ. ૮૩૬થી ઈ. સ. ૮૮૮) નામથી ઓળખાતો મિહિરભોજ હતો. એ મૂલરાજનો પૂર્વજ હતો. રાજનીતિમાં ને સમરાંગણમાં એની સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવા હરીફ ઇતિહાસમાં ગણ્યાગાંઠ્યા છે. આ સમ્રાટનું આધિપત્ય, શ્રીહર્ષ કે ગુપ્ત સમ્રાટોની જેમ મોટા વિસ્તારો પર ફરી વળ્યું હતું. એટલે ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ તો, ઇસુની છઠ્ઠી સદીના આરંભમાં જેનાં મંગળાચરણ થયાં તે ગુર્જર દેશના ભવ્ય નાટકનો વસ્તુતઃ છેલ્લો જ અંક છે. ભૌગોલિક એકતાની દૃષ્ટિએ આ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ રજપૂતાના, માળવા અને ગૂજરાતનો બનેલો છે. છેક વૈદિક કાળથી અહીં સમાન જાતિની પ્રજાઓ વસતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ દૃષ્ટિબિંદુના પ્રકાશમાં, પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી ને જેક્સન જેવા વિદ્વાનોએ પોતાની સંમતિની જેના પર મહોર મારી છે, તે ગુર્જરોના સ્થળાંતરનો મત પણ હવે નવી વિચારણા માંગી લે છે. પશ્ચિમના જૂના વિદ્વાનોનાં અનુમાનોને આપણા પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોએ પણ એમ ને એમ અપનાવી લીધાં એને પરિણામે ખરું દૃષ્ટિબિંદુ તો અંધારામાં જ રહી ગયું. વસ્તુતઃ હિંદના ઇતિહાસની કેન્દ્રભૂત હકીકત હિન્દ છે, પરદેશીઓનાં જાતીય સંમિશ્રણો કે તેમના વિજયો નહીં. બીજા દેશોનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો (Annals) પરના કંઈક વધુ પડતા પક્ષપાતને લીધે જ આમ બહુધા બન્યું છે. આ વૃતાન્તો, સુભાગ્યે જેમનાં લખાણો સુરક્ષિત જળવાઈ શક્યાં, અગર જેઓ પ્રાચીન ઇતિહાસના આલેખનની કળા કેળવી શક્યા, એવા નિર્ભેળ પ્રશંસા વર્ષાવનાર લેખકોએ જ લખેલા છે; તેઓ જેમને દેશના વિજેતાઓ ગણાવે છે, તેમની સિદ્ધિઓની પરંપરાનો આભાસ પ્રકટાવવા અર્થે જ કેવળ એ લખાયેલા છે. પરદેશી ઇતિહાસકારોનાં મંતવ્યોના મોહમાં પડી જવાને લીધે જ હિંદના ઇતિહાસને ને વિશેષે કરીને આ યુગને અવલોકવાની આપણી સમ્યક્દૃષ્ટિ સાવ વિકૃત થઈ ગઈ છે, એમ મને લાગે છે.

આ વિચારસરણીને લીધે મેં ઇતિહાસની આખી રૂપરેખા ફરી તપાસી ને ઈ. સ. ૫૦૦ની જરાક પછીના સમયથી મેં પ્રથમ યુગનો આરંભ ગણ્યો. આ સમયમાં હરિચંદ્ર પ્રતિહાર ગૂજરાતનો સમ્રાટ બન્યો; ને ત્યારથી મહાન વિજયોની પરંપરા મંડાઈ, જે કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં ગુર્જર દેશના આથમી જતા પ્રભાવમાં અંતે વિલીન થઈ. આ યુગના ઇતિહાસનો આરંભ રજપૂતાના, માળવા અને આધુનિક ગૂજરાતમાં વસતા લોકોના ઊછળતા પ્રવાહથી થાય છે. ઈ. સ. ૭૨૫થી ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધીના ગાળામાં સામ્રાજ્યો એકથી વધુ વાર મહાવિસ્તાર પામ્યાં છે. આ સમયમાં થયેલા વંશાનુગત પલટાઓ, સામ્રાજ્યસીમાઓના ફેરફારો ને પાટનગરની હેરફેર, એટલું જ માત્ર આ યુગના વિભાગ પાડવા માટે અપરતું છે. ભિન્નમાલ, જે છઠ્ઠી ને સાતમી સદીમાં ગુર્જર દેશનું પાટનગર હતું, ત્યાં બેસીને માઘે 'શિશુપાલવધ' રચ્યો હતો. માઘ, ૧૩મી સદીના 'ઉલ્લાઘરાઘવ' ને 'કીર્તિકૌમુદી'ના રચયિતા સોમેશ્વરનો સીધો સાહિત્યિક પૂર્વજ છે.

પણ આ પછી બીજી મુશ્કેલી આવી ઊભી. ગુર્જર દેશનો આરંભ મગધ સામ્રાજ્યે રચેલી ભૂમિકા પર જ થયો હતો. એટલે ગુર્જર દેશના લોક કેવા હતા, તેમની જીવનભાવના કેવી હતી, ને તે શો સંસ્કૃતિવારસો મૂકી ગયા, ઈત્યાદિની આલોચના વગર તો ઈ. સ. ૫૦૦થી ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધીનો ગુર્જર દેશનો રાજ્યપ્રકરણી ઇતિહાસ પણ સાવ અપર્યાપ્ત ગણાય. મહાન મિહિર ભોજ, પ્રતાપી ભોજ, જયસિંહ સિદ્ધરાજ, ને કુમારપાલે સામાજિક વ્યવસ્થા અને ચાલી આવતી પરંપરાના જીવંત પ્રતીકરૂપ ધર્મને ટકાવી રાખ્યો હતો. આવા આ યુગને યથાર્થ સમજવાની પ્રસ્તાવનારૂપે તેની પાછળની ભૂમિકા પણ મને એથી આવશ્યક લાગી. ને એટલે ઇતિહાસના આલેખનની આ યોજનાને વધુ વિસ્તારીને એના છેક જૂનામાં જૂના તંતુ પકડી લઈને ઈતિહાસને નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગમાં ગૂંથવાનું મને વિશેષ ઉચિત લાગ્યું :

૧. પ્રાગૈતિહાસિક કાળ : અર્થાત્ આર્યોના પશ્ચિમ કિનારા સાથે આદિ સંસર્ગથી માંડીને મહાકાવ્યોના યુગના અંતકાળ અગર કૃષ્ણના અવસાનકાળ સુધીનો સમય.

૨. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૫૫૦ સુધીનો આર્યોના પથરાટનો અને સ્થિરતાનો કાળ. આ પૈકીનાં ૧૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન પાટલિપુત્ર ભારતના સામ્રાજ્યનું પાટનગર હતું. આ સદીઓમાં સામ્રાજ્યસત્તાનું કેન્દ્ર મગધ હતું. શિશુનાગો, નન્દો, મૌર્યો, શુંગો ને કેટલાક ગાળા પછી ગુપ્તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં શાસન કર્યું હતું. આ કાળમાં સામ્રાજ્યની સત્તા પશ્ચિમ કિનારાનાં સંસ્થાનોને સમાવી દેતી છેક સરહદના પ્રાંતો સુધી વિસ્તરી હતી.

૩. ગુર્જરસમ્રાટોનો ઈ. સ ૫૫૦ થી ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધીનો કાળ.

૪. ગુજરાતની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ.

આ પહેલો ભાગ તો પ્રાગૈતિહાસિક કાળને લગતો છે. ત્રીજો ભાગ ગુર્જર સમ્રાટોને લગતો છે. બીજો ને ચોથો ભાગ તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

આ ગ્રન્થના આરંભમાં પ્રો. જી. એન. વાડિયાએ 'ગુજરાતની ભૂસ્તરરચના'ને લગતો મહત્ત્વનો લેખ આપ્યો છે. ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયાએ 'પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત'ની ઝાંખી કરાવી છે. ડૉ. એ. ડી. પુસાલકરે યાદવોના ઇતિહાસનું સમર્થ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. મેં ખૂબ ચર્ચાતા પ્રશ્ન — પ્રાગ્વૈદિક આદિઆર્યોનું મૂળ રહેઠાણ ને તેમનો આંતરદેશીય સંપર્ક — ની અહીં નવેસરથી છણાવટ કરી છે. આર્યો વિશે વિશેષ ચર્ચા મેં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ "Early Aryans in Gujarat" માં કરી છે, એટલે લેખ તરીકે આ છણાવટ સંપૂર્ણ નથી, કેમકે અહીં તો મેં મારું નવીન દૃષ્ટિબિંદુ જ માત્ર રજૂ કર્યું છે; અનુમાન તરીક; ઈતિહાસ તરીકે નહિ.

આ ઈતિહાસગ્રંથના સંપાદનમાં જેમણે જેમણે મને મદદ કરી છે તેમનો સહુનો આભાર વ્યક્ત કરું છું. આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી તથા શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેવા આજીવન અભ્યાસીઓએ મને અપાર સહાય કરી છે. મારી બીજી પ્રવૃત્તિઓને કારણે, મને મદદ કરવા માટે મેં આ ગ્રન્થના સંપાદનાર્થે ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર (સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ), પ્રો. એસ. ડી. ગ્યાની (ભારતીય ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અધ્યાપક) અને પ્રો. યશવંત શુક્લ (ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક) ની એક ઉપસમિતિ નીમી હતી. આ ગ્રન્થને સુગ્રથિત ને એકસૂત્રિત કરવામાં એમણે સૌએ તેમનો સમય અને શક્તિ સારી પેઠે આપ્યાં છે. સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યાપક શ્રી. એચ. સી. ભાયાણીએ જે ગ્રન્થસૂચિ તૈયાર કરી છે તે માટે તેમનો પણ આભારી છું.

આ ગ્રન્થમાંના મારા લેખની પાદટીપો કાળજીથી તપાસવામાં ને ગ્રન્થને તૈયાર કરવામાં ડૉ. શ્રી. પુસાલકરે ને શ્રી. યશવંત શુકલે જે સહાય કરી છે તે માટે પણ તેમનો આભારી છું.

શ્રી. હ. ધી. સાંકળિયાએ પહેલાં બે પ્રકરણો ગુજરાતીમાં નવેસરથી લખી આપ્યાં તે માટે તેમનો તથા (ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતીના ઉપ-અધ્યાપક) શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ આ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે ને પ્રુફ સુધાર્યાં છે તે માટે તેમનો પણ ઘણો આભારી છું.

ક. મા. મુનશી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રંથમાં યોજાયલાં લઘુ રૂપોની યાદી

ABORI એનાલ્સ ઓફ ધ ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ.
AB કે ઐત. બ્રા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ.
AI એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયા — ડૉ. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર.
AIHT એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડીશન — એફ. ઇ. પાર્જિટર.
BSOS બુલેટિન ઓફ ધ સ્કૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝ.
CAI ક્રોનોલોજી ઓફ એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયા — ડૉ. એસ. એન. પ્રધાન.
CHI કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા — ઈ. આર. જેપ્સન.
DKA પુરાણ ટેક્સ્ટ્સ ઓફ ધ ડાઈનેસ્ટીઝ ઓફ ધ કલિ એજ — એફ. ઈ. પાર્જિટર.
EAG અર્લી આર્યન્સ ઇન ગુજરાત — ક. મા. મુનશી.
EHVS મટીરિયલ્સ ફોર ધ સ્ટડી ઓફ ધ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ધ વૈશ્નવ સેક્ટ.
ERE એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ રિલીજિયન એન્ડ એથિક્સ.
F ફર્ધર એક્સેવેશન્સ ઇન ધ ઇન્ડસ વેલી — અર્નેસ્ટ મેકે.
GEI ગ્રેટ એપિક ઓફ ઇન્ડિયા.
HHW હિસ્ટોરિયન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધ વર્લ્ડ.
HIL હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર.
IA ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી.
IC ઇન્ડિયન કલ્ચર.
IHQ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કવાર્ટરલી.
JAOS જર્નલ ઓફ ધ અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી.
JBBRAS જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી.
JBORS જર્નલ ઓફ ધ બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટી.
JISOA જર્નલ ઓફ ધ ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ ઓરિએન્ટલ આર્ટ.
JOR જર્નલ ઓફ ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ.
JRAS જર્નલ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી.
OC પ્રોસીડિંગ્સ એન્ડ ટ્રાન્ઝેકશન ઓફ ધ ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ.
ORLI આઉટલાઇન ઓફ ધ રિલીજિયસ લિટરેચર ઓફ ઇન્ડિયા.
OST ઓરિજિનલ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ.
PMI પ્રિ-મુસલમાન ઇન્ડિયા-વૉ. ૨જું, ભા.૧લો — વી. રંગાચાર્ય.
પં બ્રા. પંચવિંશ બ્રાહ્મણ.
PP.L. દશ પુરાણ પંચલક્ષણ.
SBE સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટ.
VS વૈષ્ણવિઝમ, શૈવિઝમ વ૦

સૂચના:—પાદટીપોમાં જે જે લઘુરૂપો વપરાયાં છે તે જ અહીં ઉલ્લેખ્યાં છે. મૂળમાં છે તે બધાં જ નહિ. પાદટીપો પૂર્ણપણે જોવી હોય તેમને મૂળ અંગ્રેજી ગ્રન્થ જોવાની વિનંતિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

વિભાગ પહેલો

(પ્રારંભિક)

પ્રકરણ પહેલું : ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના

લેખક : પ્રો. ડી. એન. વાડિયા, એમ. એ., બી. એસસી., એફ. જી. એસ., એફ. આર. એ. એસ. બી., એફ. એન. આઈ., સિલોનની સરકારના ખનિજ વિભાગના વડા.

પાનું

ગુજરાતનો સપાટ પ્રદેશ ૩
નૈઋત્યદિશાનો ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ... ... ... ૩
પૂર્વના ડુંગરાળ ભાગનો પૃષ્ઠ પ્રદેશ ૪
ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ ભૂસ્તરોનો કોઠો ૪
ગુજરાતનો સપાટ પ્રદેશ ૬
કચ્છ અને કાઠિયાવાડના પાષાણપડોના વિભાગો ૮
પૂર્વ ગુજરાતના ભૂસ્તરો ૧૦

પ્રકરણ બીજું : પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત

લેખક : ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયા, એમ. એ., એલએલ બી., પીએચ. ડી. (લંડન), પુનાની ડેક્કન કૉલેજના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અને રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રાગૈતિહાસિક અને પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક અને ઇતિહાસ વિભાગના વડા.

પ્રથમ પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો ૧૪
સાબરમતીનો આદ્ય પટ ૧૬
હથિયારોનો સમય ૧૭
નવી શોધો ૧૮
હથિયારો બનાવવા વાપરેલા પથ્થરોની જાતો ૧૮
હથિયારોના પ્રકારો ૧૯
હાથકુહાડીના વર્ગો ૧૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતનો આદિ માનવ ૨૦
ગુજરાતનો અને હિંદના બીજા ભાગોના પ્રાગિતિહાસ ૨૧
ગુજરાતનો લઘુપાષાણયુગ ૨૩
અશ્મીભૂત માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો ૨૪
લઘુપાષાણયુગમાં વાપરેલા પથ્થરો ૨૫
હથિયારોના પ્રકાર ૨૫
બીજાં હથિયારો ૨૭
માનવનાં અશ્મીભૂત હાડપિંજરો ૨૮
લઘુપાષાણયુગનો માનવ... ... ... ૨૯
ગુજરાતનો આદિ–ઐતિહાસિક સમય... ... ... ૩૦

પ્રકરણ ત્રીજું : ગુજરાતના પ્રાચીન વિભાગો

લેખક : શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

અપરાન્ત ૩૨
આનર્ત ૩૪
સૌરાષ્ટ્ર ૩૫
લાટ ૩૭

વિભાગ બીજો

(પ્રાગ્વૈદિક અને વૈદિક આર્યો)

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ બી., એડવોકેટ, અધ્યક્ષ ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

પ્રકરણ પહેલું : પ્રાચીન આર્યોની શાખાઓ ૪૧
પ્રકરણ બીજું : અથર્વણ આર્યો અને વરુણપૂજા... ... ... ૫૧
પ્રકરણ ત્રીજું : સુમેર સાથે આર્યોના સંબંધો ૬૧
પ્રકરણ ચોથું : સિંધુ-સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમ કિનારો ૬૭
પ્રકરણ પાંચમું : આર્યોના સ્થળાન્તરનો આરંભ... ... ... ૭૬
પરિશિષ્ટ પહેલું (લેખક : ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર, એમ. એ., એલએલ. બી, પીએચ. ડી.) ૯૧
પરિશિષ્ટ બીજું ૬૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિભાગ ત્રીજો

(વેદોત્તરકાલીન આર્યો : યાદવો)

લેખક : ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર, એમ. એ., એલએલ બી., પીએચ. ડી., ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઇ-ના સંસ્કૃત વિભાગના પ્રાધ્યાપક અને વડા.

પ્રકરણ પહેલું : શ્રીકૃષ્ણ સુધીના યાદવો ૧૦૩

પ્રકરણ બીજું : કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા ૧૧૭

પ્રકરણ ત્રીજું : ભારતયુદ્ધ અને પછી ૧૩૬

પરિશિષ્ટ પહેલું : ભારતયુદ્ધ સુધીના યાદવો (વંશવૃક્ષ) ... ... પૃ. ૧૪૫ પછી

પરિશિષ્ટ બીજું : પછીના યાદવો (વંશવૃક્ષ) ... ... ,,

શુદ્ધિપત્રક ૧૪૬

સંદર્ભસૂચિ ... ... પૃ. ૧૪૬ પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતની
કીર્તિ-ગાથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૧લું

ગુજરાતની ભૂસ્તર–રચના

કોઈ પણ પ્રદેશનો માનવ-ઇતિહાસ એ પ્રદેશનાં આકાર અને ભૌગોલિક લક્ષણોને લીધે ઘણુંખરે અંશે ઘડાયો હોય છે. આ લક્ષણો ભૂસ્તરોની ઉત્પત્ત અને રચના પર અવલંબે છે. સપાટ, વિસ્તીર્ણ, ફળદ્રૂપ પ્રદેશ, સતત વહેતી નદીઓ, સમશીતોષ્ણ આબોહવા, લાંબો બહુ વાંકોચૂંકો નહિ છતાં પણ થોડાંક બંદરોવાળો કિનારો, ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં છે તેવા ખડકો અને ખીણો, રેતાળ અને નિર્જલ પ્રદેશોનો અભાવ, નિયમિત ઋતુસર આવતું ચોમાસું — આ બધાં ગુજરાતનાં "શારીરિક" અને ભૌગોલિક લક્ષણો, જે જે ભૂસ્તર–યુગો ગુજરાતમાં આવી ગયા તેના ફળરૂપે છે.

આ સર્વ કારણોને લીધે માનવના વસવાટ માટે ગુજરાત એક આકર્ષક અને અનુકૂળ ભૂમિ બની. આમ લખાયેલા ઇતિહાસકાળ પૂર્વે, સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ પહેલાં, ગુજરાતમાં ઘણી આદ્ય જાતિઓ વસી. આ પુરાણા–પ્રાગૈતિહાસિક–સમયની પણ પહેલાં ગુજરાતનો ભૂસ્તર–ઇતિહાસ જાય છે, જેનો ઉદ્‌ભવકાળ તો ગણવો જ મુશ્કેલ છે.

મહાગુજરાતના કુદરતી રીતે જ ત્રણ વિભાગ પડે છે. આમ કરવાથી જ પશ્ચિમ હિંદના આ ભાગનું સહેલાઈથી વર્ણન થઈ શકે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સીમા ભૌગોલિક સીમાથી જુદી પડે છે. પણ કચ્છ અને કાઠિયાવાડ અને ઉત્તરનો પાલનપુરનો પ્રદેશ ઉમેરતાં ગુજરાતની ભૌગોલિક અને ભૌસ્તરિક એકતાનું ભાન થાય છે. ઉત્તરમાં આવેલ ઉદેપુર, પૂર્વના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને દક્ષિણના સહ્યાદ્રિથી એની ભૂરચના જુદી જ છે. આમ ગુજરાતના ત્રણ વિભાગો પડે છેઃ—

(૧) **ગુજરાતનો સપાટ પ્રદેશ :** આ એક કાંપથી બનેલો, સપાટ, ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે. એનું માથું દક્ષિણે દમણ સુધી અને એક બાજુ ઉત્તરે જાય છે. આ ઉત્તરે જતી અને પૂર્વમાં જતી બાજુ વચ્ચે કચ્છ અને આરાવલ્લી ડુંગરોથી બનેલ લગભગ ૧૦૦ માઈલ પહોળો પ્રદેશ છે.

(૨) **નૈઋત્યદિશાનો ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ :** આમાં આખા કચ્છ અને કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતના આ ડુંગરાળ પ્રદેશની સપાટી ઘણી જગાએ ખંભાત અને કચ્છના અખાતોના "લગભગ આધુનિક" (Sub-recent) રેતી–માટીના કાંપના થરોથી દટાઈ ગઈ છે. કચ્છનું રણ એના પુરાઈ ગયેલા અખાતનો જ એક ભાગ છે. ભૂસ્તર વિદ્યાની દૃષ્ટિએ આ અખાતો બહુ જ નવા છે. ત્રીજા યુગ (Tertiary Age)ના પાછલા ભાગમાં જ્યારે અરબી સમુદ્ર પશ્ચિમ કિનારાના નીચા ભાગો પર ફરી વળ્યો તે સમયની યાદગીરી રૂપે આ અખાતો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩) **પૂર્વના ડુંગરાળ ભાગનો પૃષ્ઠ પ્રદેશ :** આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ આરાવલ્લીની તળેટીથી (જે પ્રાચીન પાષાણુપડોથી બંધાયેલી છે.) મધ્ય રેવાકાંઠામાં સાતપુડાની છૂટી છવાયી ટેકરીઓથી અને દક્ષિણ સહ્યાદ્રિના ડુંગરાઓથી બનેલો છે. ગુજરાતના આ વિભાગમાં ઉપર વર્ણવેલા બે વિભાગોની નથી એકતા કે નથી સમાનતા, કારણ કે આ વિભાગ જુદા જુદા યુગોના વિવિધ ભૂસ્તરોથી બંધાયેલો છે.

હવે મહાગુજરાતના આ ત્રણે પ્રદેશોના ભૂસ્તરો વિસ્તારથી તપાસીએ. સાથે સાથે એમાં કઈ જાતના પાષાણુપડો (rocks), પ્રાચીન વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત થયેલા અવશેષો અને ખનિજો સંકળાયેલાં છે તે પણ જોઈએ.

નીચેના કોઠામાં આ શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે આખા ગુજરાતમાં મળી આવતા ભૂસ્તરો તેમના ક્રમ અને સમય-" વય " પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે. દુનિયામાં બધા મળીને ૧૭ ભૂસ્તર પેટાવિભાગો સામાન્યત: મનાય છે, એમાંથી કેવળ ૮ વિભાગો ગુજરાતમાં મળે છે; બાકીનાનો તદ્દન અભાવ છે. આ આઠમાંથી પણ, ઘણાં પાષાણુપડો તેમની પૂર્ણાવસ્થામાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. તેમનો થોડોક જ ભાગ અહીંતહીં દેખાય છે. હિંદના બીજા ભાગોની માફક ગુજરાતના ભૂસ્તર-ઇતિહાસમાં કેટલાય મોટા ખાલી ગાળાઓ આવતા હોવાથી એ અપૂર્ણ છે. આમ આખોયે આદ્યજીવમય યુગ (Palæozoic Age) (જેમાં છ ભૂસ્તરો આવેલાં છે તે) અને મધ્યજીવમય યુગ (Mesozoic)ના ઘણા વિભાગો ગુજરાતમાં મળતા નથી. પુરાણા અને આદ્ય પાષાણુપડોના વિભાગો (Primitive Archæan Systems) અને એના પ્રમાણમાં આધુનિક ત્રીજા અથવા નવા જીવમય યુગ (Tertiary or Cainozoic)ના થરો સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે; અને એ જ આપણા માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ગુજરાતમાં સંરક્ષિત રહેલા આવા ભૂકવચના ઇતિહાસને એક હસ્તલિખિત પ્રત સાથે સરખાવી શકાય, જેમાંથી આખાંયે પ્રકરણો અને રાજકુટુંબોને લગતા વિભાગો ફાડાઈ નષ્ટ થયા હોય, ઘણા જીર્ણ થયા હોય, અને થોડાંક જ પ્રકરણો કે ભાગો વાંચવા લાયક રહ્યાં હોય.

ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ ભૂસ્તરોનો કોઠો.

ભૂસ્તર-યુગ	ભૂસ્તરો.
ત્રીજા યુગની પછી (Post-tertiary) અને આધુનિક યુગનો (આદ્ય) પેટાવિભાગ (Sub-recent).	હાલની નદીઓનો કાંપ (silt, alluvium); દક્ષિણ ગુજરાતની (રૂ ઉગાડવા લાયક અથવા કપાસાનુકૂળ) કાળી માટી; કંકર; લેટરાઇટ (Laterite); નદીઓના ગ્રેવલનું (Gravel) (ઉપલો, કાંકરી, રેતી અને calcium carbonate થી બંધાયેલું, હાલની cement concrete જેવું પડ) આદ્ય પાત્ર. ઉત્તર ગુજરાતમાં અને પૂર્વ કાઠિયાવાડના અખાતોમાં અને નદીઓના મુખમાં સમુદ્રની ભરતીથી ઠલવાતી રેતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂસ્તર-યુગ	ભૂસ્તરો
ત્રીજા (નવા જીવમય) યુગનો સૌથી છેલ્લો અથવા નવો વિભાગ (Pliocene)	કાઠિયાવાડના કિનારા પરનાં (ભૂસ્તર) પડો; "દ્વારકા," "પોરબંદર" નામના રેતી (વેળુ) વાળાં પાષાણપડો. પેરીમ ટાપુના "સિવાલિક" (પડો) જેમાં અશ્મીભૂત થયેલાં (fossilized) વાગોળતાં પ્રાણીઓ, હાથી, ડુક્કર, ફાડી ખાતાં જનાવરો, અને બીજાં સસ્તન પ્રાણીઓના અવશેષો મળે છે.
(ક-ખ) ત્રીજા યુગનો સૌથી પ્રારંભિક (Eocene) અને પ્રારંભિક અને મધ્યની વચ્ચેનો(Oligocene)વિભાગ.	Nummulitic. સૂરત અને ભરૂચ આગળ દરિયાઇ "ચક્રાકાર" જાતની અશ્મીભૂત છીપોળીવાળાં ૧૦૦૦ ફૂટ જાડાં પડો. આની ઉપર ૪૦૦૦ ફૂટ જાડાં Gravel (ઉપલ, રેતી, કાંકરીથી બંધાયેલાં) અને માટીનાં પડો આવેલાં છે. રતનપુર (રાજપીપળા)નાં અકીકનાં પડો. ખંભાતના અખાતનાં વડોદરા અને ભાવનગરની પાસે કાંપની નીચે દટાઇ ગયેલાં Nummulitic નાં પડો. ખનિજ તેલ ઉપજાવવા સાનુકૂળ સંજોગોવાળાં પડો. નરમ માંસરૂપી શરીરવાળાં (Molluses), કાચુંવાળાં શરીરના (Foraminifera), અને પરવાળાના અશ્મીભૂતરૂપ સમુદ્રછીપો. "ડેક્કન ટ્રેપ" (Deccan Trap): કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતના પૂર્વ ભાગોમાં પથરાયેલાં જ્વાલામુખીમાંથી નીકળેલા ધગધગતા રસ(Lava)થી બંધાયેલાં જુદાં જુદાં પડો. સહ્યાદ્રિ અને સાતપુડાનાં જૂનાં અને પ્રથમ બંધાયેલાં પાષાણપડો (rocks)માં છૂટા છવાયાં નીકળી આવતાં પડો (outliers). ગિરનાર અને પાવાગઢ ડુંગરોના આગ્નેય, જ્વાલામુખીને લીધે થયેલાં પાષાણ પડો.
દ્વિતીય (-મધ્ય જીવમય-) યુગનો સૌથી છેલ્લો (ત્રીજો) ચાકવાળા પડોનો વિભાગ (Cretaceous)	"લામેટા" પડો : દાહોદ (દોહદ), બારીઆ, વાડાસિનોર, લુણાવાડા, અને પંચમહાલના પ્રદેશોમાં "ટ્રેપ"ની નીચે વેળુપાષાણ અને ચૂર્ણપાષાણના મોટા રજકણોવાળાં, silicaથી બંધાયેલાં પડો. આ પડોમાં કાચબાં (turtlers ?), માછલી, અને નિઃસંતાન (extinct) થયેલા ભૂસર્પોના અશ્મીભૂત અવશેષો મળે છે. "બાગ" પડો : કેવળ ૬૦-૭૦ ફુટ જાડા વેળુ અને ચૂના(ચૂર્ણ)ના પાષાણનાં પડો, અશ્મીભૂત અવશેષો સહિત, ઝાબવા, અલિરાજપુર, છોટાઉદેપુર, રેવાકાંઠા–એટલે નર્મદાની ખીણમાં સમુદ્રનું એક સમયે આક્રમણ દર્શાવે છે. આ પડોમાં અસંખ્ય નરમ માંસરૂપી શરીરવાળા, (Ammonite) અને પરવાળાના અશ્મીભૂત અવશેષો મળે છે. **નિમાર અને અહમદનગર (ઇડર સંસ્થાન)નાં રેતીનાં પડો** આ પડોમાં અશ્મીભૂત વનસ્પતિ dicotyledons મળી આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂસ્તર-યુગ	ભૂસ્તરો
ગોંડવન	ધ્રાગંધ્રા, વઢવાણ, ભુજ અને ઉમિઆ નામથી જાણીતા નરમ, શ્વેત વેળુપાષાણનાં પડો. આમાં Jurassic યુગના fern, cycads, અને conifers ના અશ્મીભૂત અવશેષો મળે છે. બંગાલ-બિહારના સમૃદ્ધ કોલસાભૂત વનસ્પતિપડોનાં અનુગામી આ પડો છે.
કચ્છનાં સામુદ્રિક Jurassic પડો.	
પ્રાચીન જીવમય (Archæozoic) યુગ.	"**દિલ્હી વિભાગ**" (System) : ઈડર સંસ્થાનમાં, ઈડરથી પૂર્વે, "અલવર" વર્ગના quartzite. "**આરાવલ્લી વિભાગ**" : દક્ષિણ રજપુતાના, આબુ, રેવાકાંઠા અને ચાંપાનેરમાં ઉપલબ્ધ થતાં આ પડો, જાત જાતના slates schists, રૂપાન્તર થયેલાં પાષાણો, ચૂર્ણપાષાણ, સંગેમરમરનાં પડો. આ પડો દક્ષિણ હિંદના "ધારવાડ" નામથી જાણીતા વિભાગના અવશેષો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ આ બહુ કીમતી પડો છે, કારણ કે એમાં ધાતુઓ, કીમતી ખનિજો, હીરામાણેક વગેરે મળે છે. આદ્ય અથવા "પ્રાથમિક" નીસ (gneiss) સર્વથી પ્રાચીન પાષાણપડો. આમાં granite અને pegmatite નામના પાષાણપડોએ પ્રવેશ કર્યો હોય છે. આ પાષાણપડોમાં કોઈ પણ જાતના અશ્મીભૂત જીવમય અવશેષો મળતા નથી.

ગુજરાતનો સપાટ પ્રદેશ : આ સપાટ પ્રદેશ, માનવ (વસવાટ, વાઢ અને સમૃદ્ધિ)ની દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યનો અને ઉપયોગી છે, કારણ કે એ પ્રાંતનું ધન છે. આમ છતાં ભૂકરચના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એની ઝાઝી કિંમત નથી વિસ્તીર્ણ, વિશાળ પ્રદેશ પર, આડાં પડ ઉપર પડ પથરાઈ, નદીના કાંપથી આ થર બંધાયેલો છે. કાંપમાં મુખ્યત્વે રેતી, માટી, કંકર જોવામાં આવે છે, અને તે સેંકડો ફૂટ ઊંડો હોય છે. હાલ ચોમાસામાં પૂર આવતાં જેવો કાંપ તીરો પર નદી લાદે છે, તેવો જ આ પ્રાચીન કાંપ છે. આનાથી જુદાં જુદાં પાષાણપડો (rocks)થી બંધાયેલ ભૂતળ તદ્દન ઢંકાઈ ગયું છે. માનવ-ઇતિહાસ સાથે સરખાવતાં વિક્ટોરીઆ મહારાણીનો સમય જેવો આધુનિક ગણાય, તેવો આ પ્રાચીન કાંપ ભૂસ્તર-ઇતિહાસમાં આધુનિક ગણાય છે.

સમુદ્રના કિનારા બાજુ આ કાંપનો બહુ જાડો થર છે, પણ જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ એ પાતળો થતો જાય છે. સંભવિત છે કે આ કાંપ પૂર્વ તરફથી વહેતાં અસંખ્ય ઝરણાંઓ, નદીઓ અને ખાડીઓથી ઠલવાયેલી વસ્તુઓથી બનેલો હોય. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે સમુદ્રના કિનારાના કાંપ સાથે આ કાંપ ભળ્યો છે. આ કાંપની ઉપર રેતીના જેવી, પણ બહુ જ ફળદ્રૂપ, માટીનું થર પથરાયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂગત માટીનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે એમાં બહુ પાણી સચવાઈ રહે છે, જે સાધારણ કૂવા, Tube well and artesian કૂવા દ્વારા સહેલાઈથી ઉપર ખેંચી શકાય છે.

ગુજરાતની માટીઓમાં કાળી, કપાસની "રીગડ" કહેવાતી ચીકણી માટીનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ. આ "રીગડ" બહુ જ ઝીણા, સૂક્ષ્મ અણુઓની, થોડાક ચૂનાવાળી, અને બહુ જ argillaceous છે. તે ભીની કરતાં બહુ ચીકણી થાય છે અને તેથી લાંબો વખત એમાં ભીનાશ ટકી રહે છે. એમાં લોહક્ષાર, ચૂનો અને મેગ્નેશિયમ Carbonates રહેલાં છે. ચૂનાનો ક્ષાર, કંકર તરીકે પ્રસરેલો હોય છે. આ ઉપરાંત એમાં સેન્દ્રિય પદાર્થ, વનસ્પતિનો છૂટો છવાયો ભાગ પણ હોય છે. માટીનો આવો ઘેરો, કાળો રંગ, આ લોહ અને વનસ્પતિના સમાવેશને લીધે હોવાનો સંભવ છે. આ માટી બહુ જ ફળદ્રૂપ મનાય છે. સેંકડો વર્ષ સુધી સહેજ પણ ખાતર વગર અથવા એક પણ વર્ષ ખાલી રાખ્યા વગર એમાં વાવેતર થઈ શકે છે. આમ છતાં તેની ફળદ્રૂપતા ઓછી થઈ જણાતી નથી.

આ સપાટ પ્રદેશ વલસાડ નજદીક એક નાની લીટી જેવો થઈ જાય છે, અને ઉત્તર તરફ બહુ વિશાળ થતો જાય છે. અને વડોદરા, ભાવનગર, વઢવાણ તથા ગોધરા વચ્ચે ૧૯૦ ઉપરાંત માઈલનો આવો સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે.

અમદાવાદની ઉત્તરે જતાં આ કાંપ વધારે અને વધારે રેતાળ થતો જાય છે, અને પાલનપુરની નજદીક, રજપુતાનાની દક્ષિણ બાજુએ, પ્રદેશ લગભગ રેતાળ અને ઉજ્જડ થઈ જાય છે. વીરમગામની વાયવ્યમાં ક્ષારનો અંશ વધતો માલમ પડે છે, તે એટલે સુધી કે ગુજરાતનો કાંપવાળો પ્રદેશ કચ્છના ખારા કાદવથી–રણથી–જુદો પડતો નથી. આ રણ સમુદ્રની સપાટીથી ભાગ્યે જ ઊંચે એક ભેજવાળું ખારું મેદાન છે. વર્ષમાં એક વખતે સૂકું હોય છે તો બીજી વખતે તે પાણીથી ઢંકાઈ જાય છે. એક સમયે અરબી સમુદ્રનો આ ફાંટો હતો, પણ પછી કાલાન્તરે ઉત્તરથી નાની–મોટી નદીઓના કાંપથી હાલ તે ભરાઈ ગયો છે. હજુ પણ આસો–કારતકથી ફાગણ મહિના સુધી વળતાં ચોમાસામાં રણ પર સૂકો મીઠાનો પોપડાવાળો થર બંધાય છે ત્યારે તો એનાથી વેરાન સ્થળ કલ્પવુંય મુશ્કેલ પડે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં કચ્છના અખાતમાં સિંધુ નદી એનો કાંપ ઠાલવતી એ તો નિઃશંક છે. તેમજ એ પણ હિંદની પ્રાચીન ભૂગોળ વિષે જાણીતું છે જે સિંધુ નદીનું પાત્ર એના હમણાંના મુખ કરતાં બહુ જ પૂર્વ તરફ હતું. જ્યારથી એ પશ્ચિમ તરફ ઢળી ત્યારથી કચ્છનો અખાત પૂરાતો ગયો. એનો દક્ષિણ ભાગ ધીરે ધીરે ભરાઈ જઈ નાશ પામ્યો અને આખરે ભીનાશવાળો નીચો પ્રદેશ રહ્યો, જે કાઠિયાવાડને અમદાવાદ સાથે સાંધે છે. આમાં જ છાછરું, ખારું, ૨૦ માઈલ લાંબું અને ૩ માઈલ પહોળું નાલ તળાવ આવેલું છે. આ તળાવ જમીનથી વીંટળાયેલા કચ્છના ઉપસાગરનો એક ભાગ છે. ધીરે ધીરે એ મીઠું થતું જાય છે. જો અહીં જમીન ૫૦ ફૂટ બેસી જાય તો કચ્છ અને કાઠિયાવાડ ગુજરાતના મુખ્ય ભૂતળથી તદ્દન જુદાં પડી જાય અને ચોથા યુગના (Quaternary)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા સૌથી આધુનિક જીવમય યુગ (Pleistocene) ના પ્રારંભમાં જેવાં જુદાં હતાં તેવાં થઈ જાય.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડના પાષાણપડોના "વિભાગો" : ગુજરાતનો આ વિભાગ ઉપર વર્ણવેલા વિભાગ કરતાં જુદો પડે છે, કારણ કે એનું ભૂતળ છ નિરાળાં ભૂકવચોથી બનેલું છે. આમાંનું પહેલું કવચ મધ્યજીવમય યુગ (Mesozoic) ના Jurassic સમયનું છે. આ વખતનાં પાષાણપડોમાં ભૌગોલિક પરિવર્તનો–જમીનનું સમુદ્રમાં અન્તર્ધાન થવું અને એમાંથી ઉપર આવવું અને સમુદ્રના કિનારાની વધઘટ–નો પુરાવો સચવાઇ રહ્યો છે. આ યુગમાં હિંદનો આ ભાગ ત્રણ જુદા જુદા સમયે સમુદ્રની નીચે ઢંકાઈ ગયો હતો.

કાઠિયાવાડમાં જે જે પડોનો ઉદ્‌ગમ થયો છે, તે તપાસતાં સૌથી પ્રાચીન પાષાણપડો, હિંદનાં ભૂકવચોના ક્રમ પ્રમાણે "ઉપલા ગોંડવન" એટલે Jurassic યુગનાં લાગે છે. આ પાષાણપડો એક સમયના હિંદ–આફ્રિકા-ઑસ્ટ્રેલિઆ ખંડના, જેનો ગુજરાત એક નહિ જેવો ભાગ હતો તેના, અવશેષ છે. તેથી તે બહુ ઉપયોગી તેમજ રસદાયક હકીકત પૂરી પાડે છે. ઉપલા કોલસામય યુગ (Carboniferous) થી Jurassic યુગના અન્ત સુધી આ વિસ્તીર્ણ ખંડ, પૃથ્વીના ભૂગોળનું એક અગત્યનું લક્ષણ હતો. "ગોંડવન" નામથી જાણીતા આ દક્ષિણખંડને માટે એટલા બધા પુરાવા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને મળ્યા છે કે એની સીમા, એની આબોહવા, એનાં ઘીચોઘીચ સમૃદ્ધ વનો અને એ સમયનાં ભૂતળ પ્રાણીઓ વિષે થોડોક મતભેદ હોવા છતાં, એની હયાતી દુનિયાના બધા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ માન્ય કરે છે. આ "ગોંડવન પૃથ્વી" પર બહુ જ ઊતરતા વર્ગનાં પણ નાના પ્રકારનાં વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ વસતાં. તેમની જાત અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદી હતી.

માનવ, સસ્તન પ્રાણીઓ, ઉપલા વર્ગનાં કરોડવાળાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓની ઉત્પત્તિ તે સમયે હજુ થઇ ન હતી. આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિઆ તેમજ હિંદના ગોંડવન યુગની ખાસ વિશેષતા એની વનસમૃદ્ધિ હતી. હજારો વર્ષની આ સમૃદ્ધિ પૂર્વ અને મધ્ય હિંદના અમુક ભાગોમાં સચવાઇ રહી છે; તેમાંથી બંગાળ, બિહાર, ઓરીસાની કોલસાની ખાણો હિંદને દર વર્ષે ૩,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ટન કોલસા પૂરા પાડે છે. (કાઠિયાવાડમાં) ધ્રાંગધ્રા અને વઢવાણ પાસે, છૂટાં છવાયાં નરમ વેળુપાષાણપડો, અને (કચ્છમાં) ભુજ અને ઉમિઆ પાસેની આ પડોની વિશાળ પટી, જેમાં Fern Pines (દેવદાર), cycads અને બીજી જે વનસ્પતિઓમાંથી રાણીગંજ અને ઝરીઆની કોલસાની ખાણો બની તેની પછીની (અનુગામી) વનસ્પતિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો મળે છે. આ ગોંડવન યુગના અને ઉત્તરાર્ધ સમયના છે; તે સમયે વનસ્પતિઓ ઓછી થતી જતી હતી, અને ગોંડવન યુગ જ પૂરો થતો હતો.

આ યુગના ભૂથરોમાં અને એમાંથી મળી આવતા અશ્મીભૂત અવશેષોમાં ધ્રુવપ્રદેશની અત્યન્ત હિમાળુ ઠંડી અને વિષમવૃત્તના ગરમ રેતાળ વાતાવરણનાં લક્ષણો સચવાઈ રહ્યાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા જ ક્રમનાં, પણ Jurassic યુગનાં પડો, ૬,૦૦૦ ફૂટથી વધારે જાડાં, એક વિશાળ સમુદ્રમાં બંધાયેલા વેળુ અને ચૂર્ણમય પાષાણના થરોમાં કચ્છમાં મળે છે. આ પડોમાં અશ્મીભૂત સમુદ્રપ્રાણીઓ, ammonites (Cephalopod જાતના) તથા અસંખ્ય ભાતભાતના અવશેષો રહેલા છે. આવાં પ્રાણીઓની ઓછામાં ઓછી ૯.૦૦૦ જાતો ઓળખવામાં આવી છે. આ અવશેષોને હિમાલયના કે ઉત્તરના કોઈ પણ Jurassic યુગના અવશેષો સાથે સંબંધ જણાતો નથી. પણ એની અને માડાગાસ્કરના એ જ સમયના પ્રાણીઓના અવશેષોની વચ્ચે બહુ સામ્ય જોવામાં આવે છે. Jurassic યુગનાં આ પડો, જે કચ્છમાં સેંકડો સેંકડો સમચોરસ માઇલ પથરાયેલાં છે, અને જેમાં રજપુતાનાના જેસલમેરનો પણ ઘણો ભાગ આવી જાય છે, તે એક બહુ અગત્યની વસ્તુને સૂચવે છે; તે એ કે, હિંદ-આફ્રિકા ખંડના સમયના ગુજરાતના કિનારા પર યુરેઝિઅન (યુરોપ-એશિયા) ખંડના સમુદ્રનો એક ફાંટો આવતો, જે હાલના ભૂમધ્ય સમુદ્રથી વિષુવવૃત્ત થઈને ઠેઠ ચીનના અંદરના ભાગ સુધી પહોંચતો.

યુગોના યુગો સુધી આ સમુદ્રતળ પર જે વસ્તુઓ લદાતી ગઈ તેનાથી ભવિષ્યના આલ્પસ અને હિમાલય પર્વતો બંધાયા. ગુજરાતના ગોંડવન સમયનાં પડોમાં કોલસા કે આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા બીજા કોઈ ખનિજો મળ્યા નથી, પણ ઘણા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે આ કોલસાના પડવાળા થરો, પછીના થરો નીચે ઢંકાઇ ગયા છે; કારણ કે જેવી રીતે માનવઇતિહાસમાં રાજવંશો બદલાય છે, તેવી રીતે ગુજરાતના ભૂસ્તર-ઇતિહાસમાં આ પછીનું પ્રકરણ નવી જ વસ્તુઓનું ભાન કરાવે છે. ઉત્તરનો યુરેઝિયન સમુદ્ર ફરી એકવાર કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને નર્મદાની ખીણમાં છેક અંદર સુધી ફરી વળ્યો. આ સમયનો ઇતિહાસ તે નિમાડ અને અહમદનગર નામથી જાણીતાં વેળુપાષાણ પડો, "બાઘ" અને "લામેટા" થરોમાં સચવાઈ રહ્યો છે. કચ્છ અને વઢવાણ પાસે એક-બે સ્થળે, પણ ઝાબવા, અલીરાજપુર, છોટાઉદેપુર અને રેવાકાંઠામાં છૂટાં છવાયાં સ્થળો પર આ પડોનો ઉદ્‌ગમ થયેલો જણાય છે. આ સમુદ્રના તળ પર લદાયેલા રેતી, માટી, ચૂનાના થરો અને તેમાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે આ પડો Cretaceous (ચાક) યુગનાં છે. જો કે આ પડોની જાડાઇ સેંકડો ફૂટ નથી, છતાં Cretaceous યુગ ગુજરાતનો એક કીમતી યુગ છે. એના પરથી એ સમયનાં ભૌગોલિક લક્ષણો, એ સમયનાં સમુદ્ર અને ભૂતળ પ્રાણીઓ અને પૃથ્વીના બીજા ભાગોની સાથેનો સંબંધ જાણવા મળે છે. સસ્તન પ્રાણીઓ અને માનવ તો હજુ ઉદ્‌ભવ્યાં ન હતાં, પણ અતિશય મોટાં અને વિવિધ જાતનાં ઉદર સર્પી (પેટ પર ચાલનારાં) પ્રાણીઓ તે વખતે મધ્ય હિંદમાં વસતાં અને તે સમયના પ્રાણીવર્ગમાં મુખ્ય હતાં. આ પેટે ચાલનારા પ્રાણીઓ, સર્પો, Dinosaurs, અજગર, મગરો Iguanodons અને Lizards ની જાતનાં પણ એમનાથી મોટાં હતાં. આવાં પ્રાણીઓની ૧૨થી વધારે જાતો તજ્‌જ્ઞોએ જબલપુરના આસપાસના પ્રદેશોમાંથી ઓળખી છે. આ જાતો આ જ સમયના માડાગાસ્કર, ટ્રાન્સવાલ,

૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બ્રાઝિલ અને પેટેગોનિયાના પાષાણુપડોમાંથી મળતી જાતોને મળતી આવે છે.

આ પછીના યુગમાં ગુજરાત અને આખા યે પશ્ચિમ હિંદમાં ભૌગોલિક રૂપાન્તર થયું. ઉત્તરે દક્ષિણ રજપુતાનાથી માંડીને છેક ધારવાડ સુધી, અને કાઠિયાવાડથી નાગપુર સુધીના પ્રદેશમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યા. જ્વાળામુખી યુગ પ્રવર્ત્યો, અને ભૂગર્ભમાંથી ધગધગતો રસ (Lava) નીકળી હજારો ફૂટ સપાટ પડોમાં પથરાવા લાગ્યો. પૂર્વ ભૂતળને ઢાંકી દેતો આ પડોનો કુલ્લે છ હજાર ફૂટ ઊંચો ઢગલો થયો. આ યુગમાં ગુજરાતનો કિનારો પશ્ચિમમાં દૂર સુધી જતો. સંભવત: (અરબી સમુદ્રની બીજી તરફ) પૂર્વ આફ્રિકા અને માડાગાસ્કરના સાથેનો જમીનમાર્ગ દ્વારા સંબંધ હજી તૂટ્યો ન હતો. સાતપુડાના આગળ ઢળતા ડુંગરાઓ, સહ્યાદ્રિમાળા, ગિરનાર અને પાવાગઢની ટેકરીઓ અને કાઠિયાવાડનો લગભગ ૢ પ્રદેશ, જ્યાં હમણાં શાંતિથી ખેતીવાડી અને વેપાર-ઉદ્યોગ ચાલી રહ્યાં છે, તે લાવાનાં સપાટ પડોના (આ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં) " ડક્કન ટ્રેપ " (Deccan Trap) નામથી જાણીતા થયેલા, કુદરતી રીતે જ (પવન અને વરસાદથી) ખવાઇ ધોવાઈ ગયેલા અવશેષો માત્ર છે.

કાઠિયાવાડનો ઘણો ખરો જ્વાળામુખી પ્રદેશ ત્યારપછી માટી સિવાય કોઈ ભૂસ્તરોથી છવાયો નથી. Nummulitic પાષાણુપડોનાં નહિ જેવા છૂટાં છવાયાં પડો કાઠિયાવાડના કિનારા પર અને એથી વધારે પ્રમાણમાં કચ્છમાં મળી આવે છે. આ વિલક્ષણતા અને તેનું બંધારણ આ પછીના વિભાગમાં ચર્ચવામાં આવશે.

આનાં અનુગામી પડો "દ્વારકા થરો" નામથી જાણીતાં થયાં છે. " ડક્કન ટ્રેપ "નાં પડોની ઉપર કિનારાના ભાગ પર મુખ્યત્વે એ જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજા (Tertiary) યુગના થરો છે. આની પણ પછીના ત્રીજા યુગના વેળુપાષાણના થરો આ પડો પર બંધાયા છે. એમાં ડુક્કર, બકરાં, ગેંડા (Rhinoceros), (Mastodon)ના અશ્મીભૂત અવશેષો મળે છે. ખંભાતના અખાતમાં પેરીમ ટાપુમાં આ પડોનો બહુ સારો અભ્યાસ થયો છે.

આના પછીનું એક હજુ પણ નવું પડ કાઠિયાવાડના કિનારા પર જોવામાં આવે છે. આને " પોરબંદર " પથ્થર કહેવામાં આવે છે. ચૂનાવાળી પવનથી ઊડેલી રેતીથી અને સમુદ્રમાં બંધાયેલાં ચૂનાનાં પાષાણુપડોથી એ બંધાયેલો છે. આ થર ૧૦૦ થી ૨૦૦ ફૂટ જાડો છે. આના બંધારણ પછી કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ દરિયાની સપાટીથી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચો આવ્યો છે. આ થર આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણો ઉપયોગી છે, કારણ કે એમાંથી ઘરો અને સુંદર ઈમારતો બાંધવા માટે પથરા સહેલાઈથી પાડી શકાય છે.

પૂર્વ ગુજરાતના ભૂસ્તરો : હવે બાકી રહેલો ગુજરાતનો પૂર્વ ભાગ લઈએ. આ પ્રદેશ આબુ પર્વતથી માંડી દક્ષિણ તરફ કપડવંજ, ગોધરા, બોડેલી, છેક ઈંદોર સંસ્થાનની હદ સુધી, ને ત્યાંથી સમુદ્ર તરફ નાન્દોદ થઈ ને સોનગઢ, ધરમપુર અને વલસાડ સુધી લંબાયેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પડો પર ગુજરાતનો આ પ્રદેશ રચાયો છે તે સર્વ ખંડોના આધાર કે પાયા રૂપી થરો છે. આની પર જ ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનનું ઘડતર થયું. આ થરો પૃથ્વીના સર્વથી પ્રાચીન થરોમાંના થરો છે, અને ભૂસ્તર શાસ્ત્રના સૌથી આદ્ય અને પુરાણા (Archean) કહેવાતા છે. ગ્રેનાઈટની જાતનાં Crystalline massive આ પાષાણપડો છે. આ પાયા (જે ધગધગતા પૃથ્વીના ગોળાનું શાંત થયેલું પહેલું પડ હોવાનો સંભવ છે) પર રજપુતાનાથી સિલોન સુધી યુગે યુગે સમુદ્રનો કાંપ ઠલવાયો. આ પ્રાચીન સમુદ્રકાંપના અવશેષો હાલ દેખાય છે, પણ બહુ જ જુદા રૂપાન્તરમાં. દક્ષિણ રજપુતાના, આબુ, રેવા-કાંઠા, ચાંપાનેરમાં Crystalline Slates, વેણુપાષાણ, અને આરસપહાણનાં પડો આ સમયનાં છે. હિંદના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં એને "ધારવાડ વિભાગ" ક્રમ તરીકે જાણીતા પેટા વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ આ બહુ અગત્યનાં પડો છે. હિંદના ઘણા ભાગોમાં આ પડોમાંથી ઉપયોગી ખનિજો, લોહ, મેંગેનીઝ, ક્રામિયમ, તાંબુ, સોનું, સીસું અને હીરા-માણેક વગેરે કીમતી પથ્થરો મળે છે. સાધારણ રીતે હિંદનાં આ બહુ "ફળદ્રૂપ" પડો છે. ખનિજ દ્રવ્ય ગુજરાતને ભાગે બહુ નથી આવતું, છતાં શિવરાજપુરની મેંગેનીઝની ખાણ અને મોતીપુરાના લીલા આરસપહાણની ખાણો છેક કાઢી નાંખવા લાયક નથી, કારણ કે આ કીમતી દ્રવ્યના નમૂના રૂપે તે ખાણો છે. આદ્ય પુરાણા યુગની દુનિયા નિરાળી જ હતી. ન હતાં એમાં આપણને જાણીતાં હાલનાં કોઈ ભૌગોલિક સીમાચિહ્ન, ન હતો માનવ, કે ન હતાં કોઈ મોટાં પ્રાણીઓ; કદાચ નજીવાં, સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય. હવા અને સમુદ્રનું બંધારણ પણ હાલના કરતાં જુદું હતું, ને જીવમય પ્રાણીઓને અનુકૂળ ન હતું. આદ્ય યુગમાં આ ગ્રહ ઉપર જીવની હજુ ઉત્પત્તિ થઈ ન હતી.

હિમાલયના અમુક ભાગોમાં, રજપુતાનામાં અને "ડકકન" દક્ષિણાપથમાં આ આદ્ય પડો બહુ જોવામાં આવે છે. આના પાયા પર ગોંડવન થરો બંધાયા. પૂર્વ ગુજરાતમાં ગોંડવન પડો મળતાં નથી. ત્યારપછી અનુક્રમે ઉપર વર્ણવેલા Cretaceous યુગના સમુદ્રની તળેટીએ બંધાયેલાં "નિમાડ," "અહમદનગર," "બાગ્ર," "લામેટા" જેવાં જાણીતાં છૂટાં છવાયાં પડો મળે છે. આ પડો મુખ્યત્વે નર્મદાની ખીણમાં અને ઉત્તરમાં બાલાસિનોર સુધી પથરાયાં છે. નર્મદાની દક્ષિણે જ્વાલામુખીમાંથી ઉદ્ભવેલાં એક ઉપર એક સપાટ લદાયેલાં લાવાનાં —"ડક્કન ટ્રેપ" કહેવાતાં—પડો આવેલાં છે. મુંબઈ ઇલાકો, મધ્ય હિંદ અને મધ્ય પ્રાંતના મોટા પ્રદેશો આ પડોથી ઢંકાયા છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ આ પડો જાતે ઉપયોગી નથી, પણ આ "લાવા" પડો ભાંગી જઈ, અમુક વિદ્વાનોના માનવા પ્રમાણે, બહુ ફળદ્રૂપ માટી બનાવે છે. આમાંથી જ રૂના પાકને લાયક કાળી માટી થાય છે.

અકીક અને તેની વિવિધ જાતો—Carnelian, Jasper, Heliotrops, જેમને માટે એક વખતે ગુજરાત વ્યાપારના કેન્દ્ર તરીકે પ્રખ્યાત હતું—તે આ "લાવા" પડોની અંદર વરાળનાં કાણાંઓ અને બીજી ફાટો ભરાઇ જવાથી બન્યાં હતાં. લાવાનાં પડો ઘસાઈ, તૂટી, ફૂટી જવાથી આ અકીકના ઉપલો છૂટા પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમુદ્રે ફરી એકવાર ગુજરાતના પશ્ચિમભાગ પર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણનાં ચિહ્નો સમુદ્રમાં બંધાયેલાં ચૂના પથ્થર અને માટીનાં પડોમાં દેખાય છે, જેમાં સમુદ્રની છીપોલી સંખ્યાબંધ નજરે પડે છે. આ પડો ૧૦૦૦ ફુટ જાડા છે, અને એમની ઉપર ૪૦૦૦ ફુટ Gravel (રેતી, કાંકરી, માટીનાં બંધાયેલાં) પડો છે. આ બતાવે છે કે સમુદ્ર કિનારા સુધી જ ઊલટયો હતો અને પછી તરત જ ગુજરાતમાંથી હંમેશને માટે પાછો વળતાં છીછરો થવા લાગ્યો હતો. ખંભાતના પથ્થરનું કામ કરતા કારીગરો આ Gravel પડોની ખાણુમાંથી અકીકો મેળવતા (અને હજુ પણુ મેળવે છે). ગુજરાતના પ્રાગિતિહાસમાં આ છેલ્લો "સમુદ્રયુગ" હતો. સમુદ્ર પાછો વળતાં, જે જમીન પાછી નીકળી, તેના પર જુદી જુદી જાતના હાથીઓ, વાગોળનારાં પ્રાણીઓ, હરણો, જીરાફ, ડુક્કર, અને હિંસક શિકારી પ્રાણીઓ વસતાં. પણુ દુનિયાના કોઈ પણુ ભાગમાં હજી માનવનું આગમન થયું ન હતું.

આ છીપોલીવાળાં પડો સૂરત અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાં અને ખંભાતની બંને બાજુએ હજી અણુઓળખાયેલા થરોમાં જોવામાં આવે છે. આ એક બહુ અગત્યની વસ્તુ છે, અને આર્થિક દૃષ્ટિએ તે પણુ ઉપયોગી નીવડે; કારણુ કે આસામ, બ્રહ્મદેશ, પંજાબ, અને સિંધમાં મુખ્યત્વે આ છીપોલીવાળાં પડોમાં પેટ્રોલના થરો છે. વડોદરા અને ઘોઘામાં કુદરતી રીતે સ્રવતા ગેસના થરો સિવાય કોઈ ખપ લાગે એવાં તૈલી પદાર્થોવાળાં પડો હજુ સુધી જાણુવામાં આવ્યાં નથી.

ત્રીજા યુગના "છીપ" સમયને અન્તે ગુજરાતના ભૌસ્તર ઇતિહાસના નાટક પર પડદો પડયો એમ કહેવાય. આ કાળે હિંદુસ્તાન આફ્રિકાથી તદ્દન જુદું પડી ગયું હતું. અરબી સમુદ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો, અને પૃથ્વી ભૂગર્ભમાં પ્રથમ ઉછાળો લેવા માંડી હતી. આ કારણે મધ્ય યુરેઝિયન સમુદ્રની તળેથી હિમાલયની ઊંચે આવવાની શરૂઆત થઈ હતી. કાઠિયાવાડના કિનારા પર "દ્વારકા" નામનાં પડો, અને પેરીમટાપુનાં "સિવાલિક" પડો, જેમાં વિવિધ જાતનાં સુદૃઢ બળદ જેવાં ચરતાં પશુઓ, જીરાફ, Rhinoceros અને ડુક્કરના અવશેષો મળે છે, તે સિવાયનાં બીજાં બધાં પડો ત્રીજા યુગની પછીનાં છે. આ લગભગ હાલના—ભૂસ્તરકાળના ગયા વર્ષના અને ગઈકાલના—જુદાં જુદાં કારણુને લીધે સપાટી પર બંધાયેલા, થરો છે. પવનને લીધે કોરાઈ જવાથી, પથ્થરો કોરવાઈ ભાંગી તૂટી જવાથી માટી બને છે, ને તે વર્ષાઋતુમાં અતિશય વરસાદને લીધે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ઢલવાય છે. આમ નદીમાં જુદાં જુદાં ઊંચાં નીચાં પાત્રો વડે જાણે અગાશીઓ બંધાય છે; રેલો આવે છે, અને Gravelનાં પડો બંધાય છે. આ ત્રીજા યુગનાં અનુગામી પડો, જો કે બહુ પ્રાચીન નથી, છતાં માનવની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યનાં છે. આ પડોમાં (આ પછીના પ્રકરણુમાં વર્ણવ્યું છે તેમ) આદ્ય, જંગલી માનવના અવશેષો—એનાં વાપરેલાં પથ્થરનાં અને હાડકાનાં હથિયારો—જેવાં કે હાથકુહાડી, ચપ્પુનાં પાનાં, બાણુની ટોચો—મળે છે. હમણાં જ ગુજરાત સંશોધનમંડળે આવા એક જૂના પાષાણુયુગના માનવનાં હથિયારો સાબરમતીના આદિ પાત્રમાંથી શોધવા મદદ કરી હતી. (નીચે વર્ણવ્યું છે તેમ) આ સ્થળેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આદિમાનવનાં તેમ જ અનુગામી સમયનાં, નવા પાષાણયુગનાં (?) બહુ જ નોંધવા લાયક પથ્થરનાં હથિયારો મળ્યાં હતાં.

કાળી કપાસ અને બીજી માટીના થરો; રણોની રેતી અને ખારો કાદવ આ સમયનાં છે. આ થરોએ તળગુજરાતના પ્રાચીનતર ભૂકવચોને ઢાંકી દીધાં છે, નહિ તો એક સમયે તળગુજરાતની પાર્શ્વભૂમિ અને કચ્છકાઠિયાવાડ પર આ ભૂકવચો પથરાયેલાં હતાં. ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓનાં ઊંચાં-નીચાં ઉપપાત્રો, પવનથી ઊડતી ઝીણી, બદામરંગી રેતાળ માટીના જાડા થરો, સાબરમતી અને મહીની ખીણોમાં ૧૦૦-૨૦૦ ફૂટ ઊંડા કોરાયેલાં ઓઘાઓ અને નાળાઓ, Laterite નામના લાલ-પીળા લોહમય સપાટી પરના થરો, રેતીના ઢગલાઓ અને કાઠિયાવાડના કિનારા પરના ઉપકિનારાઓ, આ આધુનિક યુગના જ છે. ખંભાત અને કચ્છના અખાતો-જેમાં પહેલાં પ્રાગૈતિહાસિક સિંધુ વહેતી તે—પુરાઈ જવાથી ઘણી નવી જમીન મળી છે. ભૂસ્તર ઇતિહાસના પાછલા ભાગમાં સિંધુએ જેટલા પટો બદલ્યા છે, તેટલી ગુજરાતની કોઈપણ નદીએ બદલ્યા નથી. આટલે અંશે ગુજરાતની નદીઓની ખીણો બહુ પ્રાચીન છે. એ તો જાણીતું છે કે ગુજરાતની નદીઓનાં મુખ આગળ કોઈ જમીન નથી. આ મુખો પહોળાં છે, વિશાળ અખાતો છે, જેમાં સમુદ્રની ભરતી આવે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુના તોફાની સમુદ્રો અને ભરતીના જુવાળોને લીધે ગુજરાતનો કિનારો વર્ષના ઘણા મહિના ધોવાય છે. આને લીધે નદીઓનાં મુખ આગળ ઠલવાયેલો કાંપ એમના મુખ આગળ એકઠો થતો નથી.

ગુજરાતના ભૂસ્તરઇતિહાસની સીમા અહીં પૂરી થાય છે. હવે પછીનો ઇતિહાસ-આધુનિક યુગના પ્રારંભનો-પ્રાગિતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, તથા માનવશાસ્ત્ર પૂરો પાડશે. ત્રીજા અથવા નવા-સસ્તન પ્રાણીયુગની અન્તે, અને ચોથા અથવા તદ્દન નવા પ્રાણીયુગના પ્રારંભમાં જ્યારે ગુજરાતે માનવયુગમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સસ્તન પ્રાણીઓમાં સૌથી વધારે વિકાસ પામેલાં પ્રાણીના, માનવના, વધારે વિકાસ અને ફેલાવા માટે ગુજરાતની ભૂમિ—એની રચના, વાતાવરણ, એનાં વનો અને પ્રાણીઓ—બહુ જ અનુકૂળ હતી. કોઈ કોઈ સ્થળોએ અખાતો અને નદીઓની ખીણો પુરાઈ ગઈ, તો કોઈ સ્થળોએ આ અખાતો વધારે ઊંડા ખોદાઈ ગયા; કોઇ જગાએ, જેમકે કચ્છમાં, ૧૮૧૯ના જેવા મોટા ભૂકંપો થયા અને જમીન ઉપર આવી કે નીચે બેસી ગઈ; કાઠિયાવાડના કિનારા પર ઉપકિનારાઓ, કોરલ ખડકો, અને ઓય્સ્ટરના ઢગલાઓ બંધાયા; મુંબઈ પાસે એક વન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું—આવા થોડાક નોંધવા લાયક ભૂસ્તરફેરફારો ગુજરાતમાં માનવના આગમન પછી થયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત

પ્રકરણ ૨જું.

પ્રથમ પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો : ગુજરાતના પ્રાક્કાળના અને ઇતિહાસકાળના અવશેષો આજથી ૫૦ વર્ષ પર મળ્યા હતા. ઈ ૧૮૯૩માં જ્યારે બ્રુસ ફૂટ નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રી હિંદી સરકારની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ વડોદરા રાજ્યની સેવામાં જોડાઈ એ રાજ્યનું આર્થિક દૃષ્ટિએ ભૂસ્તરનિરીક્ષણ કરતા હતા, ત્યારે તેમને સાબરમતીના પટમાં, સાડોલીઆ ગામની સામે, હાથે ઘડેલાં પથ્થરનાં બે હથિયારો મળ્યાં. એવું બીજું એક હથિયાર, આવી જ સ્થિતિમાં, પેઢામલી આગળ પણ મળ્યું હતું. આ બંને સ્થળો વીજાપુર તાલુકાના મુખ્ય શહેર વીજાપુરથી ૮ અને ૧૩ માઈલ, અગ્નિ અને ઈશાન ખૂણામાં, નદીને જમણે કાંઠે આવેલાં છે. પહેલા સ્થળને ત્યાંના રહેવાસીઓ અનોડીઆ-કોટ કહે છે. ૧ ઈંચ=૧ માઈલના નકશામાં અહીં એને ફક્ત કોટ તરીકે ઓળખાવેલું છે.

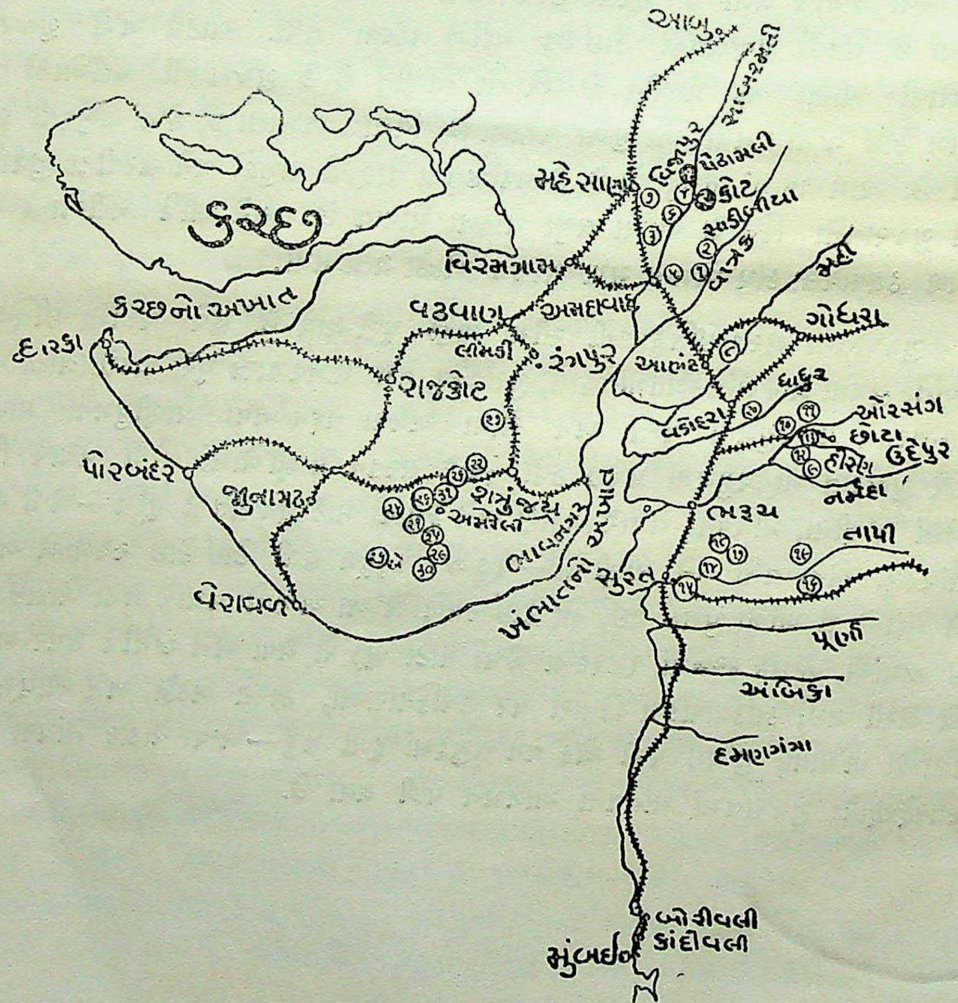

: ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં પેલીઓલિથિક અને માઈક્રોલિથિક સ્થળોને દર્શાવતો નકશો :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

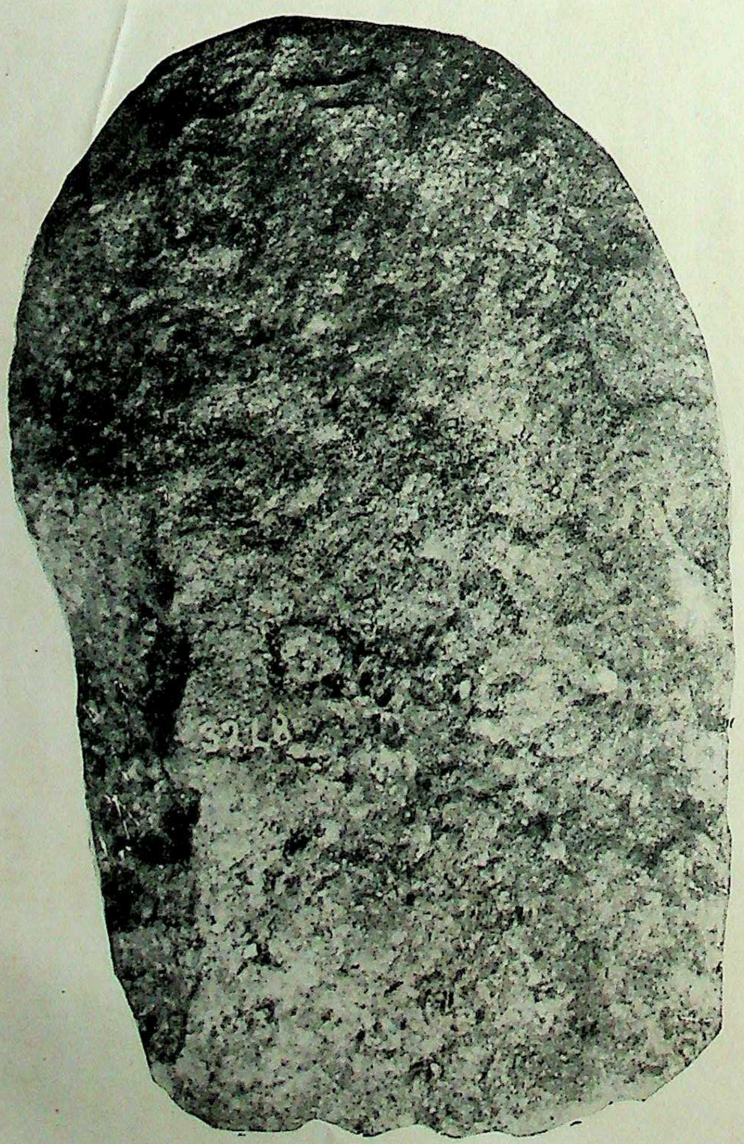

[આકૃતિ ૧] ઉપલી સપાટી

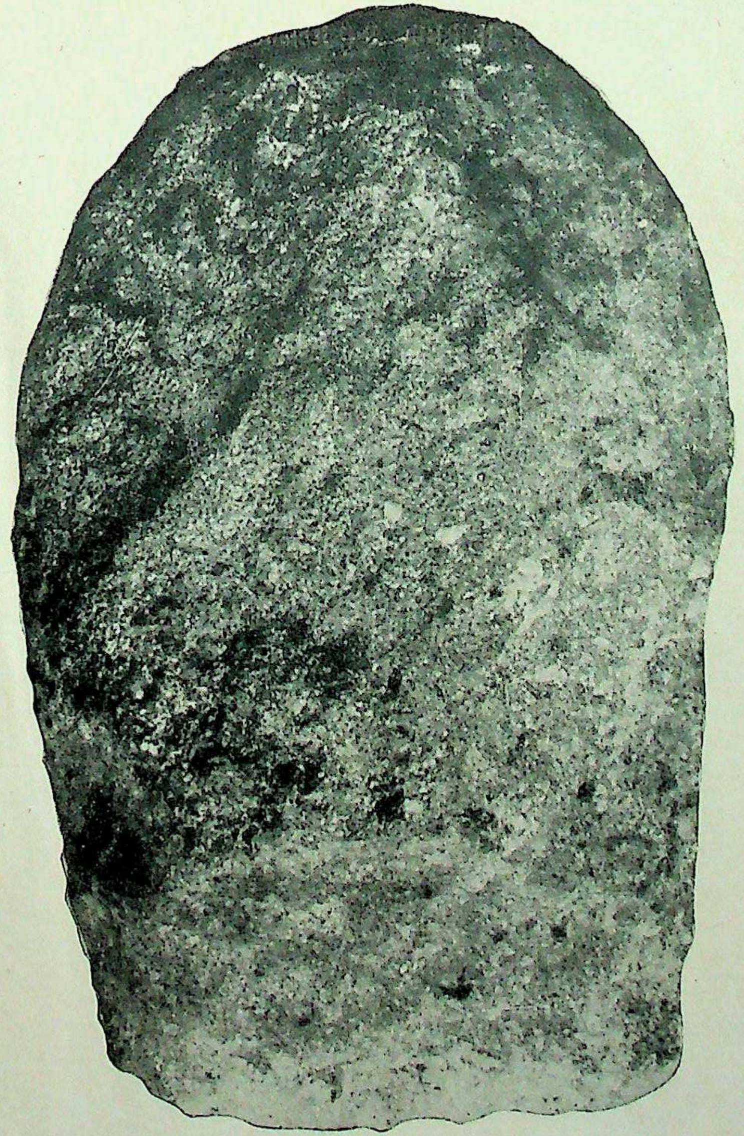

[આકૃતિ ૨] નીચલી સપાટી

સાડોલીઆ ગામ આગળ, સાબરમતીના પાત્રમાંથી ઈ. સ. ૧૮૯૩માં મળેલા કુહાડીના પાના જેવા પથ્થરના હથિયારની ઉપલી અને નીચલી સપાટી. (પૃ. ૧૫)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

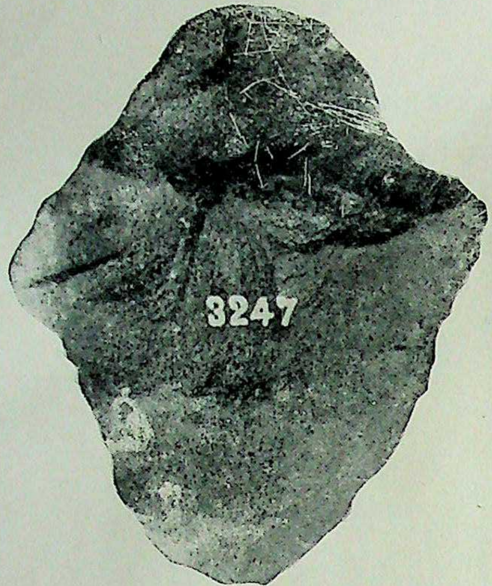

[આકૃતિ ૩]
ઉપલી સપાટી

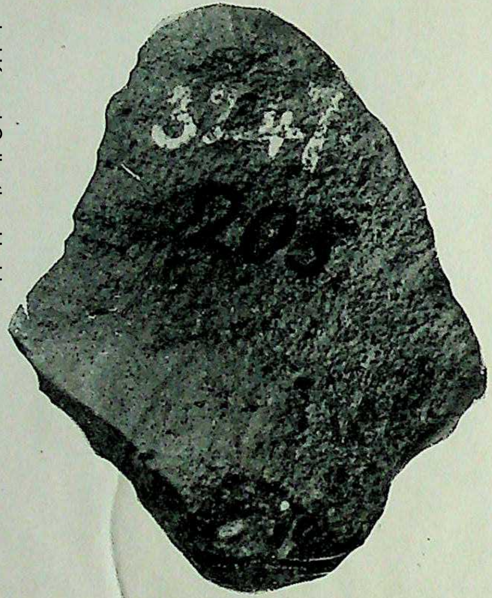

[આકૃતિ ૪]
નીચલી સપાટી

સાડોલીઆ ગામ આગળ, સાબરમતીના પાત્રમાંથી ઈ. સ. ૧૮૯૩માં મળેલા પથ્થરની ભાલાના પાના જેવી પતરીની બે બાજુઓ (પૃ. ૧૬)

[આકૃતિ ૫]

પેઢામલી ગામ પાસે, સાબરમતીના પાત્રમાંથી ઈ. સ. ૧૮૯૩માં મળેલ, પીંપળાના પાનના આકારની પથ્થરની હાથકુહાડી (પૃ. ૧૬)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પથ્થરોને ફૂટે ઓક્સ્ફર્ડના પ્રાગિતિહાસકાળના જાણકાર વિદ્વાનોને બતાવ્યા, અને સર્વેને એ ખરેખરાં પ્રાગૈતિહાસિક હથિયારો લાગ્યાં.

હથિયારો કેવી રીતે ? : અહીં સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે નદીના પટમાંથી મળેલા પથ્થરો હથિયાર કેવી રીતે કહેવાય અને ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિનો એ કેવી રીતે પુરાવો ગણાય ? પ્રશ્ન વાજબી છે. એના નિરાકરણમાં જે કારણોથી આ પથ્થરોને પ્રાગૈતિહાસિક હથિયારો ગણવામાં આવ્યા છે, તે આપણે બરાબર સમજવાં જોઇએ.

પહેલાં આ પથ્થરોના આકાર વગેરે કેવાંક છે તે જોઇએ. ઉપર કહ્યું તેમ અનોડિયા કોટ આગળથી બે હથિયારો મળ્યાં હતાં. આ બંને હમણાં મદ્રાસ મ્યુઝિયમમાં છે. એમાંનું એક હથિયાર (નં. ૩૨૪૮, ફૂટ સંગ્રહ, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ) યુ (U) ના આકાર જેવું છે.[1] એ લગભગ ૭ ઈંચ લાંબું, અને ૪ ઇંચ પહોળું છે, અને ખરબચડા, રાતા-ભૂરા સફેદ Quartzite નામના પથ્થરમાંથી થયેલું છે. બંને બાજુઓ ઘડાયેલી છે અને આગળની બાજુએ સરતી પહોળી ધાર છે; જ્યારે પાછળનો ભાગ ઘડાઈ, અર્ધ ગોળાકાર બન્યો છે. ઉપલી બાજુએ કેવળ કોર આગળ ઘડતર છે; મધ્ય ભાગ એમ ને એમ ઘડ્યા વગરનો છે. નીચલી બાજુ લગભગ સપાટ છે, અને લાંબી બાજુઓ જ સહેજ ઘડાયેલી છે.

પથ્થરના આ વર્ણન પરથી જણાશે કે કુદરતી રીતે નહિ પણ માણસના હાથે ઘડાયેલું આ હથિયાર હોવું જોઇએ. જો આમ ન હોય તો ફક્ત લાંબી બાજુઓ જ ઘડી, પહોળી સરતી ધાર બનાવી, પૃષ્ઠ ભાગને અર્ધ ગોળાકાર કોણ કરે ? હાથમાં પકડતાં અને તપાસતાં કુહાડીના પાના જેવું આ હથિયાર લાગે છે. આ જ કારણથી જ્યારે પ્રથમ આવાં હથિયારો જડ્યાં ત્યારે તેમને હાથકુહાડી (Hand axe) નામ આપવામાં આવ્યું. આપણી આજની કુહાડી અને આ કુહાડીમાં તફાવત એટલો જ છે કે આપણી કુહાડીને લોખંડનું પાનું છે, અને તે લાકડાના હાથમાં ભરાવેલું હોય છે; જ્યારે આનું પાનું પથ્થરનું છે, અને એને બહુધા હાથો ન હોવાથી, પાનાને જ હાથમાં રાખીને વાપરવાથી એ હાથકુહાડી કહેવાઇ. રીતસર, હેતુપૂર્વક ઘડામણને લીધે, આ સાધારણ પથ્થર કે ઉપલોના કટકા નહિ, પણ માનવે બનાવેલાં હથિયારો છે, એમ આપણે કહેવું જોઇએ. ઉપર વર્ણવેલ હથિયારમાં માણસે બહુ હોંશિયારી વાપરી દેખાય છે. હથિયારની ચારે તરફ જે તીક્ષ્ણ અણીવાળી કોર છે, તે સાધારણ ગમે તેમ પથ્થરનો હથોડો મારીને બનાવેલી લાગતી નથી, પણ કોરેલી બાજુએથી પથ્થરના ગર્ભ તરફની દિશામાં લાકડાના કે એવા કોઈ હલકા હથોડાથી ધીરે ધીરે પતરીઓ પાડી કોર અને ધાર બનાવી લાગે છે. આને આ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં “ નિયન્ત્રિત ” (Controlled) અથવા “ પદાંકિત ” (Step) ઘડામણ કહે છે, કારણ કે ઘડામણના દરેક ઘામાં નિયન્ત્રણ માલમ પડે છે, અને દરેક ઘાએ જે એક પતરી નીકળે, તે જાણે નાનું પગથિયું હોય એમ લાગે છે.

---

૧ જુઓ આકૃતિ ૧-૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોટમાંથી જડેલા બીજા હથિયાર (નં. ૩૨૪૭)[૨] ની ફૂટે નોંધ લીધી નથી. એ એક નાની, ૨½ ઈંચ લાંબી અને ૨¾ ઈંચ પહોળી પતરી છે, ને લાલાશ પડતા, સફાઈદાર Quartzite ના ઉપલમાંથી પાડેલી છે. સાધારણ ત્રિકોણાકાર જેવી આ પતરી ભાલાના પાના જેવી લાગે છે. એની ઉપલી સપાટી ઘડેલી છે, જ્યારે નીચલી સપાટી અણઘડ ભાંગેલી બાજુ છે.

પેઢામલીમાંથી મળેલું હથિયાર (નં. ૩૩૦૯)[૩] હાથકુહાડીનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે. પહેલા પ્રકારના હથિયારમાં પૃષ્ઠ ભાગ U આકારનો અને મુખભાગ સીધી પહોળી ધારવાળો હતો, ત્યારે આ બીજા પ્રકારનું હથિયાર આકારમાં પીપળના લાંબા પાંદડા જેવું છે. એ ૬ ઇંચ લાંબુ, અને ૩ ઇંચ પહોળું છે, અને ખરબચડા (Coarse) Quartziteના ઉપલમાંથી બનાવેલું છે. પૃષ્ઠભાગ, જ્યાંથી હથિયાર પકડવામાં આવતું તે, સહેજ કાપી નાંખ્યો છે. બાકી સર્વ તરફ સુંદર કોર છે, પણ એની ધાર તીક્ષ્ણ રહી નથી, કારણ કે હથિયાર પાણીમાં ધોવાવાથી એ બુઠ્ઠી થઈ ગઈ લાગે છે

બ્રુસ ફૂટને જે ત્રણ પથ્થરો મળ્યા હતા તે સાધારણ ઉપલોના કટકા નથી એ તો નિઃશંક છે. આપણાં હમણાનાં લોઢાનાં હથિયારો જેવાં જ પણ પથ્થરનાં, એ હથિયારો કે ઓજારો છે, એમ તે સમયના જાણકાર વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય ખોટો ન હતો. હવે આ હથિયારોનો સમય નક્કી કરવો જોઈએ. જો કે ફૂટને નદીના હાલના પાત્રમાંથી આ હથિયારો જડ્યાં હતાં, છતાં એણે અનુમાન કર્યું કે આ હથિયારો નદીના પ્રાચીન-આદ્ય પાત્રમાંથી નીચે પડ્યાં હોવા જોઇએ, અને તેથી નદીના આદ્યપાત્રની માફક હજારો વર્ષ જૂનાં હોવા જોઈએ. વસ્તુતઃ ગુજરાતના આદિ માનવનાં જ આ હથિયારો હોવાં જોઈએ એમ એણે જાહેર કર્યું.

સાબરમતીનો આદ્યપટ

સાબરમતીનો પ્રાચીન અથવા આદ્ય અને અર્વાચીન પટ એટલે શું ? અને આજથી હજારો વર્ષ પર માનવી આ તટ પર વસતો એનો પુરાવો આ હથિયારો કેવી રીતે આપે છે ? આ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. નીચે તેનો વિચાર કર્યો છે.

ગુજરાતની નાનીમોટી સર્વ નદીઓમાં સાબરમતી સૌથી મોટી છે, એટલું જ નહિ પણ એના કાંઠાની ભેખડો કોઈ કોઈ સ્થળે, ખાસ કરીને નદીની મધ્યવાટ (Middle Reach) માં ૮૦ થી ૨૦૦ ફુટ જેટલી ઊંચી હોય છે અને અસંખ્ય કોતરોથી કપાયેલી હોય છે. આ ૮૦ ફુટની ભેખડો એક સરખા નદીના કાંપથી બનેલી નથી પણ પાંચથી છ જુદા જુદા થરોની એ બનેલી છે.[૪] જમીનની સપાટી પરથી જોતાં માલૂમ પડશે કે સપાટીથી લગભગ ૩૦ ફુટ નીચે સુધીનો થર પવનને જોરે ઊડેલી અને પડેલી, રેતી જેવી લાગતી માટીનો બનેલો છે. આ વિષયની પરિભાષામાં એને Loess કહેવામાં આવે છે.

---

૨ જુઓ આકૃતિ ૩-૪.

૩ જુઓ આકૃતિ ૫.

૪. જુઓ આકૃતિ ૬. જમણે કાંઠે હીરપુરા આગળ ચાર પડોવાળી ભેખડ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

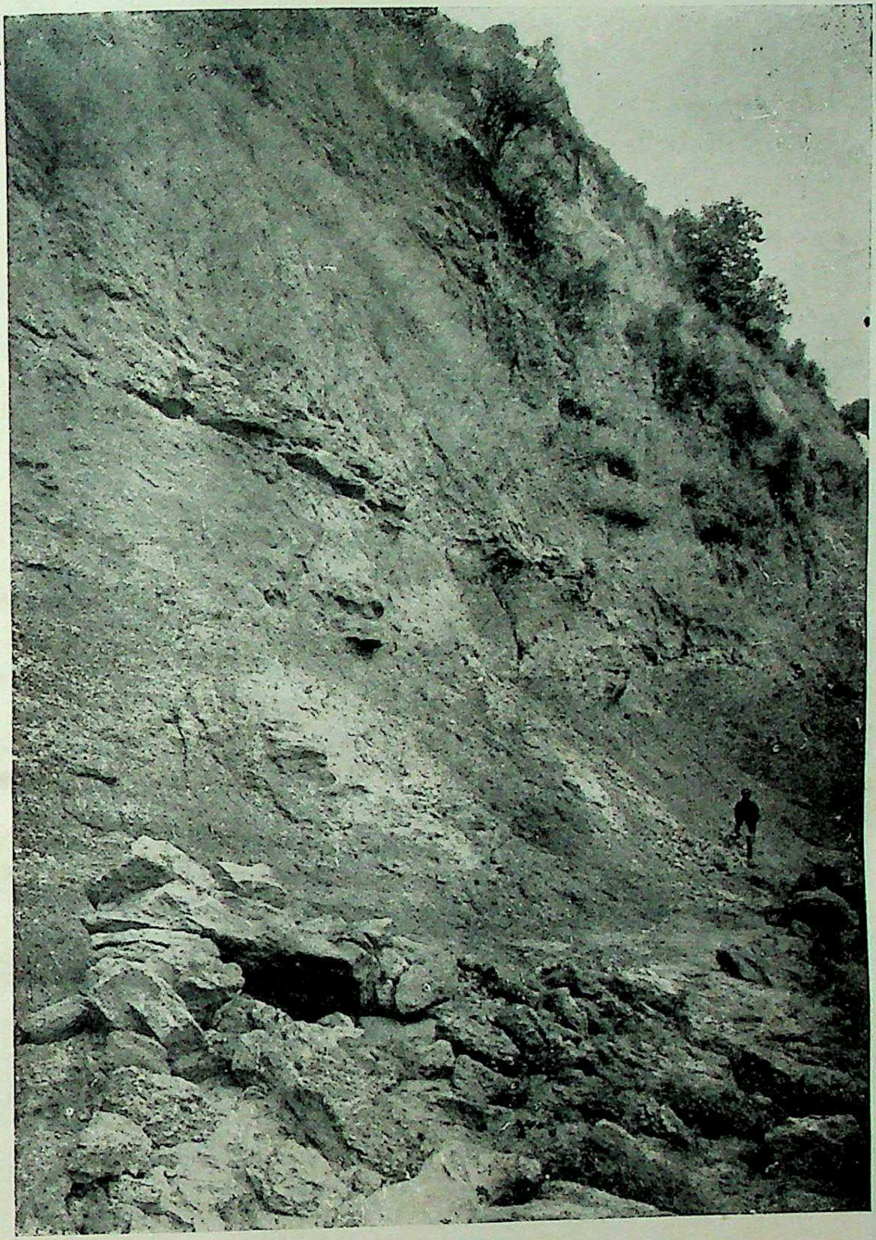

[આકૃતિ ૯]

હીરાપુર ગામ આગળ, સાબરમતીની, જમણા કાંઠાની ચાર પડોવાળી ભેખડ ઉપરથી લગભગ ૩૦ ફૂટ નીચે પવને ઉડાવેલી માટી છે. તેની નીચે જૂના કાંપનો–લાલ માટીનો–એટલો જ થર છે. તેની નીચે લગભગ ૧૦ ફૂટ જાડું ગ્રેવેલ કોંગ્લોમરેટનું પડ આવેલું છે. એની નીચે, નદીના પાત્ર સુધી, ઝાંખા ભૂરા રંગની માટીનું પડ છે. ઉપતીર પર કોંગ્લોમરેટની 'શિલાઓ' (Blocks) પડેલી છે. (પૃ. ૧૬)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનાં–મોટાં અસંખ્ય કોતરોવાળી સાબરમતી (પૃ. ૧૬)

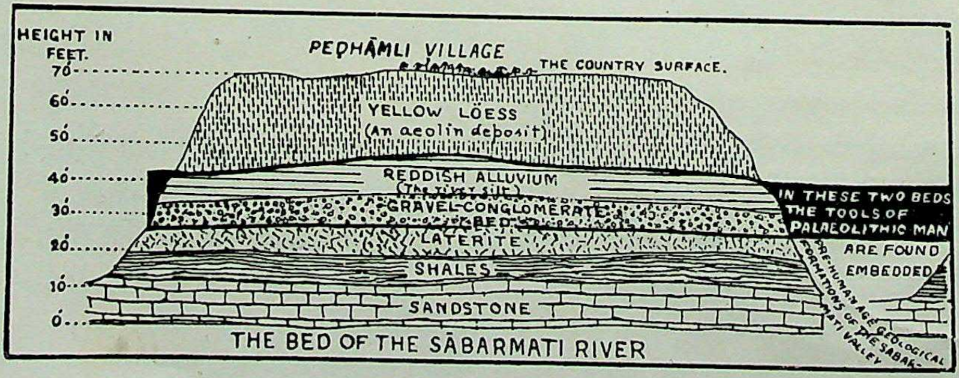

પેઢામલી આગળ સાબરમતીની જમણી ભેખડના ૭ થરો. (પૃ. ૧૬–૧૭) (જુઓ આકૃતિ ૮)
(આકૃતિ ૮ નું રેખાકૃતિ ૯)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ થરની નીચે એટલો જ—એટલે લગભગ ૩૦ ફૂટ સુધી પહોંચતો—નદીના બહુ જૂના કાંપનો થર છે. અને એની નીચે લગભગ ૧૦ ફૂટ જેટલો જાડો, આ જ કાંપનો, ભારે, નદીના રેતી કાંકરા ઉપલ વગેરેનો થર છે. આ થર હાલમાં જેવી રીતે સીમેન્ટ કોંક્રીટ બનાવવામાં આવે છે તેવી રીતે કુદરતી Silica નામના રસથી સંધાઈ ખડક જેવો કઠણુ બનેલો છે. જો થર તાજો જ નદીના પાણીથી કપાયો હોય તો કોંક્રીટ જેવો જ ભૂખરો લાગે છે.[૫] પણ જો ઘણુ સમય પહેલાં કપાયો હોય તો કાળાશ પકડે છે અને બહુ જ કઠણુ થઈ જાય છે.

આ થરની નીચે Lateriteનો ૫ થી ૧૦ ફૂટનો થર, તેની નીચે Shale અને વેળુપાષાણુ (Sandstone)[૬] નાં ક્ષિતિજ સમસૂત્ર પડો, અને છેક ઉત્તરમાં Granite ના થરો છે. ભુસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વેળુપાષાણુના થરનું અસ્તિત્વ બતાવે છે કે જ્યાં ગુજરાતમાં જમીન છે ત્યાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્ર હોવો જોઇએ. આનો અર્થ એ કે હમણાં ‘ગુજરાત’ કહેવાય છે તે પ્રદેશ એ સમયે જમીનરૂપે ન હતો, તો સાબરમતી નદી તો ક્યાંથી જ હોય? કાળાન્તરે સમુદ્ર દૂર ખસી ગયો, અથવા પાણીમાંથી જમીન ઉપર આવી. વેળુપાષાણુ તથા Shale ના થરો પર Lateriteનો થર બંધાયો, અને તે પર સાબરમતીનું આદિવહેણુ વહેવા માંડ્યું. એ નદી તે સમયે જે કંઈ તેના પટમાં આવતું તેને—એટલે માટી, કાંકરા, વગેરેને—પોતાના તીર પર જમા કરતી જતી હતી. આમ એનો કાંઠો ઊંચો થતો જતો ગયો, જેમાં પહેલાં રેતી, કાંકરા, ઉપલ વગેરેથી Gravel Conglomerate નો થર અને એની ઉપર તેથી હલકી, ઝીણી કાંપની માટીનો થર બંધાયો. સમય જતાં નદીએ આ સપાટી પર ફક્ત વહેવાને બદલે એના પટને ખોદવા માંડ્યો. ખોદતાં ખોદતાં છેક સમુદ્રની તળેટીએ બંધાયેલા વેળુપાષાણુના થર સુધી, અને ઉત્તરમાં, ગઢડા સંસ્થાનના હાડોલ આગળ તો એથીયે નીચેના, પૃથ્વીના બંધારણુના આદ્ય થરને –(જેને પરિભાષામાં Granite નું પડ કહે છે તેને)–પણુ ખોદીને, નદી અસલના પટ કરતાં લગભગ ૩૦ ફૂટ નીચે ઊતરી ગઈ. બીજી તરફ પ્રાચીન પટના Gravel અને માટીના કાંપના થર પર પવને રેતી જેવી માટી પાથરવા માંડી—તે એટલે સુધી કે એના પર ૩૦ ફૂટ જેટલો થર બંધાયો. દર વર્ષે ચોમાસામાં આ થરો ધોવાઈ ઊંડાં કોતરો પડે છે. આમ સમુદ્ર, નદી, પવન અને પૃથ્વીનાં આંદોલનોને અંગે, આપણે હમણાં જોઈ એ છીએ તેવો ઊંચો, નાનીમોટી ભેખડો અને અસંખ્ય કોતરોવાળો કાંઠો બંધાયો. નદી એથી શ્વભ્રમતી–(કોતરોવાળી) સાબરમતી-કહેવાઇ એ ખરેખર યોગ્ય જ છે.

હથિયારોનો સમય

આમ જો બ્રુસ ફૂટને જડેલાં હથિયારો સાબરમતીના પ્રાચીન પાત્રમાંથી હાલના પાત્રમાં પડ્યાં હોય તો તે હજારો વર્ષ (ઓછામાં ઓછાં ૫૦,૦૦૦) જૂના, ગુજરાતના આદિ–

---

૫. જુઓ આકૃતિ ૭. કોંક્રીટ જેવા ગ્રેવેલ કોંગ્લોમરેટનાં પડમાંથી છૂટો પડેલો એક ભાગ.

૬. જુઓ આકૃતિ ૮. પેઢામલી ગામ આગળ જમણા કાંઠાની પાંચ–છ પડોવાળી ભેખડ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવનાં જ હોવા જોઈએ. અર્થાત્ ફૂટને મળ્યાં હતાં તેવાં બીજાં પથ્થરનાં હથિયારો જો નદીના આદ્ય પટમાં યથાવત્ (in situ) મળે, તો એનું કહેવું પુરવાર થાય.

નવી શોધો

આવી શોધ કરવાને એક શોધકોનું જૂથ હિંદી સરકાર અને ડક્કન કોલેજ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટયુટ તરફથી ગોઠવવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ગુજરાત સંશોધન મંડલ અને સાહિત્ય સભાએ સાથ આપ્યો હતો, અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ આર્થિક મદદ કરી હતી.

દોઢ મહિના સુધી આ જૂથે સાબરમતીની ખીણમાં કામ કર્યું. દક્ષિણમાં વડસોડાથી માંડી ઉત્તરમાં ગઢડા સંસ્થાનના હાડોલ સુધી, લગભગ માઈલનો કાંઠો તપાસતાં, આ જૂથને હાડોલ આગળ ત્રણ થરોમાં

(૧) Granite અને Gravel ના જોડાણ આગળ,

(૨) Gravel માં,

(૩) સાદી માટી (કાંપ)માં,

આશરે ૨૫ હથિયારો યથાવત મળી આવ્યાં. આવી જ રીતે પેઢામલી અને એને સામે તીરે કરોડા—એટલે સાબરમતીના બંને તીરે, તીરની ભેખડોમાં અને અંદરનાં કોતરોમાં,

(૧) Gravel,

(૨) Gravel અને કાંપના જોડાણ આગળ,

(૩) સાદા કાંપમાં,

એમ ત્રણ થરો મળીને ૧૫૦ ઉપર, જુદી જુદી જાતનાં હાથકુહાડી અને થોડીક ચપ્પુના પાના જેવી પતરીઓ મળી આવી.

વધારે નીચે જતાં, નદીને જમણે કિનારે અગલોડ, ગઢડા ગામ આગળના પ્રચંડ ઓઘામાં, હીરપુરા, કોટ અને વડસોડા ગામો પાસે Gravel Conglomerate થરમાં થોડાંક હથિયારો મળ્યાં.

આમ કુલ્લે ૭ સ્થળોએ—જેમાંનાં ૫ તો તદ્દન નવાં છે—નદીના આદ્ય પટમાં યથાવત્ ૨૫૦ જેટલાં હથિયારો ઉપલબ્ધ થયાં; એટલે હાલના ઉત્તર ગુજરાતમાં, સાબરમતીના આખાયે તીર પર, તેમજ મધ્ય ગુજરાતમાં, નર્મદા અને એની શાખાઓ—ઓરસંગ, કરજણ વગેરેના તીરો—પર માનવ વસતો હશે એમ લાગે છે. કારણ કે નદીઓની ભેખડોમાં, આદ્ય પટમાં ઓરસંગ પર બહાદુરપુર પાસે, અને કરજણ પર રામપુર પાસે હથિયારો મળી આવ્યાં છે.

હથિયારો બનાવવા વાપરેલા પથ્થરોની જાતો

જેમ કાચો માલ તે જ મુજબ તેમાંથી બનાવેલો માલ. સાબરમતી ઉત્તરે દાંતા સંસ્થાનમાં Quartziteના પડોમાંથી વહી નીચે આવે છે, તેથી તેના પટમાં આ ખડકના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

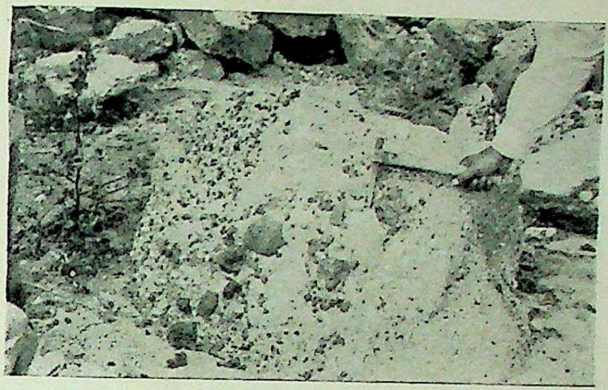

[આકૃતિ ૭]

ગ્રેવેલ કોંગ્લોમરેટની, સિમેન્ટ-કોંક્રીટ જેવી, છૂટી પડેલી શિલાઓ. (પૃ. ૧૭)

[આકૃતિ ૮]

પેઢામલી ગામ આગળ, સાબરમતીની, જમણા કાંઠાની પાંચ-છ પડોવાળી ભેખડ. ઉપરથી લગભગ ૨૦ ફૂટ સુધી ' પવને ઉડાવેલી રેતી '; તેની નીચે જૂનો લાલ માટીનો કાંપ; તેની નીચે ગ્રેવેલ કોંગ્લોમરેટ; તેની નીચે Laterite; તેની નીચે Shale અને વેળુ-પાષાણ (Sand-stone)નાં પડો આવેલાં છે. (પૃ. ૧૭)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

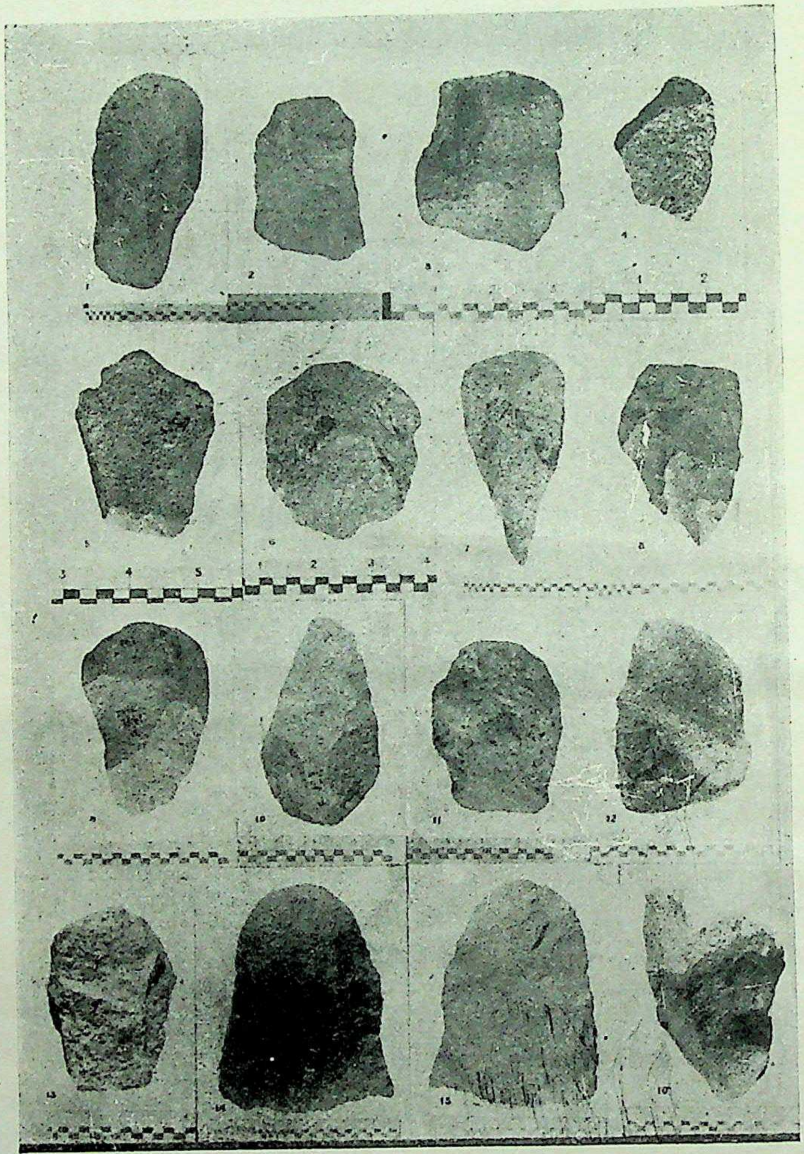

[આકૃતિ ૯]

જુદી જુદી જાતની હાથકુહાડીઓ (પૃ. ૧૯)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનામોટા અસંખ્ય ઉપલો દેખાય છે. આદિમાનવે પણ આ જ ઉપલોમાંથી એનાં હથિયારો બનાવેલાં છે. ઓરસંગમાંથી Quartz, Quartziteનાં હથિયારો મળ્યાં છે, અને કરજણમાંથી મળેલાં હથિયારો Trapનાં જ છે, કારણ કે ત્યાં આના જ ઉપલો મુખ્યત્વે મળે છે.

સાબરમતીમાંથી મળી આવતાં હથિયારો પાણીમાં ધોવાઈ, કે વરસાદ અને પવનની અસરથી બુઠ્ઠાં (rolled) નથી થયાં, પણ ઘણાં ખરાં જાણે હમણાં જ બનાવ્યાં હોય એવાં નવાં, તાજાં લાગે છે. આનો અર્થ એ કે જે સ્થળે માનવ રહેતો હતો અને જ્યાં એણે આ હથિયારો બનાવ્યાં હતાં, ત્યાં જ એ દટાઈ ગયાં, ત્યાંથી બહુ દૂર જઈને પડ્યાં નહિ.

ઓરસંગનું Gravel નું પડ કઠણ નથી રહ્યું. ઘણી જગાએ ઢીલું થઈ ગયું છે. એટલે એમાંથી મળી આવેલાં હથિઆરો બહુધા ચીરાં થવા આવ્યાં છે. એમનાં ધાર અને પાસાઓ અફળાઈ, કુટાઈને લીસાં થઈ ગયાં છે. છતાં થોડાંક એવાં પણ હથિયારો છે—ખાસ કરીને એક સુંદર સફેદ Qurtzની હાથકુહાડી—જે હમણાં જ બનાવ્યાં હોય એવાં નવાં લાગે છે.

હથિયારોના પ્રકારો

આ તો હથિયારોની હાલની સ્થિતિનું વર્ણન થયું. આકાર, બનાવટ, ધાર વગેરે દષ્ટિએ જોતાં આ પ્રથમ અથવા પ્રાચીન પાષાણયુગના હથિયારોમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારો જોવામાં આવે છે. એક તો — અને તે બહુ જ મોટી સંખ્યામાં — અસલ ઉપલમાંથી બનાવેલાં હાથકુહાડીઓ અને હથોડાઓ છે. એને Core tools કહેવામાં આવે છે. બીજા પ્રકારનાં હથિયારો તે અસલ ઉપલમાંથી પાડેલી પતરીઓનાં બનેલાં હોય છે. તે ચપ્પુ, રાંપી વગેરેનાં પાનાઓ Flake tools કહેવાય છે.

અત્યાર સુધી સાબરમતી, ઓરસંગ, નર્મદા અને કરજણમાંથી મુખ્યત્વે Core tools જ મળ્યાં છે. છતાં Flake tools ન હતાં એમ પણ ન કહેવાય. નર્મદા સિવાય બીજી ત્રણે નદીઓમાંથી ચપ્પુના પાના જેવી લાંબી, અને ચકના જેવી ગોળ પતરીઓ મળી છે.

Core Tools માં જે હથોડા જેવાં હથિયારો છે તેમાં બહુ ઘડામણ જોવામાં આવતું નથી. આપણે હમણાં લીસા, ગોળ કે લંબગોળ ઉપલો કે એમનાં અડધિયાં હથોડા તરીકે ભાંગવાં, વાટવા, છૂંદવા વગેરે માટે વાપરીએ છીએ પ્રાગૈતિહાસિક માનવ આવા ઉપલોને એક બાજુથી સહેજ ઘડીને વાપરતો હશે. આ વપરાશનાં ચિહ્નો ઉપલો પર કે અડધિયાં પર વધારે ભાગો ભાંગી, હેતુપૂર્વક બનાવેલી ધાર કે અણીથી માલૂમ પડે છે.

હાથકુહાડીના વર્ગો

હાથકુહાડીના આકાર પ્રમાણે નીચે બતાવેલા મુખ્ય વર્ગો પાડી શકાય. ૭

(૧) (ક) પીપળાના પાનાકાર અથવા બદામાકાર.

૭ જુઓ આકૃતિ ૯. જુદી જુદી જાતની હાથકુહાડીઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ખ) અંડાકાર, અને ઉપલી અને નીચલી સપાટીએ મધ્ય કરોડવાળી કુહાડી.

(ગ) ત્રિકોણાકાર, ભાલાના કે બાણના માથા જેવું અણીદાર માથું.

(ઘ) ત્રિકોણાકાર મુખ અને ચતુષ્કોણાકાર પૃષ્ઠભાગ.

(૨) અર્ધગોળાકાર, Uકાર, પૃષ્ઠ અને કુહાડીના પાના જેવી પહોળી ધારવાળું મુખ.

(૩) ચક્રાકાર કે લંબચક્રાકાર.

આ બધામાં ઘડામણ સરખું નથી હોતું. મોટે ભાગે મુખ અથવા એથી વધારે ભાગ ઘડીને અણીદાર બનાવ્યો હોય છે, પણ પૃષ્ઠભાગ અસલ ઉપલની લીસી સપાટી અને ગોળાકાર અથવા અંડાકાર સહિત રહેવા દીધેલો હોય છે.

બીજા પ્રકારમાં ઉપલનો લગભગ બધો જ ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો હોય છે. કેવળ પૃષ્ઠ ભાગ, જ્યાંથી કુહાડી પકડવાની હોય છે, ત્યાં એક નાનો ઉપલનો લીસી સપાટીવાળો ભાગ જોવામાં આવે છે.

ત્રીજા પ્રકારનાં હથિયારો આ બંનેથી જુદાં ને બહુ જ સુંદર છે. એમાં ઉપલનો સહેજ પણ ભાગ હોતો નથી. આખુંયે હથિયાર સફાઈથી ઘડ્યું હોય છે. બહુ જાડી નહિ તેમ બહુ પાતળી નહિ એવી લગભગ સરખા કદની પતરીઓ કાઢી, બધી બાજુએ સીધી, ધારવાળી કોર સફાઇથી કરેલી જોવામાં આવે છે. આકાર, બનાવટની સફાઇ, તીક્ષ્ણતા, સર્વ દૃષ્ટિએ જોતાં આખુંયે હથિયાર એક કળાનો નમૂનો જ બની રહે છે.

આ બધા ઘડતરમાં ધાતુઓનાં હથિયાર નહિ, (કારણ કે ધાતુઓ તે વખતે જાણીતી જ ન હતી,) પણ કેવલ પથ્થર અને લાકડાનાં હથિયારો માનવ વાપરતો. એક કઠણ પથ્થરથી બીજા એના જેવા કઠણ કે નરમ પથ્થર ઘડી શકાય છે. પણ બહુ નાની, સરખા કદની અને જાડાઇની પતરીઓ પાડવા માનવે લાકડાનો હથોડો વાપર્યો હશે એમ માનવામાં આવે છે. હજુ પણ ખંભાતમાં અકીકના કારીગરો, સુંદર અને બારીક કામ લાકડાના હથોડાથી જ કરે છે. આમ પથ્થર, હાડકાં અને લાકડાથી જ પ્રાગૈતિહાસિક માનવ એનો વ્યવહાર ચલાવતો હશે એમ જણાય છે.

ગુજરાતનો આદિ માનવ

આ માનવ હિંદનો નહિ (જો કે બ્રુસ ફૂટનું એમ માનવું હતું) તો ગુજરાતનો તો પ્રથમ માનવ હતો. પ્રથમ, કારણ કે જે થરોમાં એના અવશેષો રૂપી હથિયારો મળી આવ્યાં છે, તે થરો બંધાતા પહેલાં, જ્યાં હમણાં જમીન છે, ત્યાં દરિયો – કદાચ પ્રાચીન ભૂમધ્ય અથવા 'ટેથીસ' નામથી જાણીતા સમુદ્રનો એક ફાંટો–હતો, એમ આ થરોની નીચેના ભૂસ્તરો કહે છે. એટલે એ સમયે માનવનું અસ્તિત્વ હોય એ સંભવિત નથી. કાલાન્તરે–ત્રીજા Tertiary યુગના અન્તમાં–જ્યારે ત્યાંથી દરિયો ખસી ગયો અથવા દરિયામાંથી જમીન ઉપર આવી, અને નદીઓ આ નવીન પ્રદેશ પર વહેવા માંડી, ત્યારે ત્યાં માનવ રહેવા આવ્યો. (ક્યાંથી આવ્યો તેનો આગળ વિચાર કરીશું).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

૨૮૩૮૨
૪૪ ગ
૧૪
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ આદિ માનવનું મુખ્ય રહેઠાણુ ખુલ્લામાં નદી તીરે જ હોવું જોઈએ, કારણ કે અહીં જ એનાં હથિયારો મળ્યાં છે. દક્ષિણ હિંદમાં પૂર્વ કિનારા પર છે એવી ગુફાઓનો ગુજરાતમાં અભાવ હોવાને લીધે, ગુફામાં કે ખડકો નીચે રહેઠાણનો સંભવ નથી. આવી જંગલી અવસ્થામાં કંદ–મૂળ, ફળ અને પ્રાણીઓના શિકાર પર જ એનો નિર્વાહ ચાલતો હશે એમાં શંકા નથી.

આ માનવ પોતે કેવો હતો, માનવશાસ્ત્રે સ્વીકારેલી મુખ્ય ચાર જાતોમાંથી કઈ જાતનો હતો, એ કેવા વાતાવરણમાં રહેતો હતો, એ તો ત્યારે જ ખબર પડે, જ્યારે માનવના પોતાના અવશેષો, અને તે સમયનું વાતાવરણ, પ્રાણી અને વનસ્પતિ વગેરે વિષે શોધ થાય; યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકામાં થઈ રહ્યો છે એમ આ વિષયનો પદ્ધતિપૂર્ણ અભ્યાસ થાય ત્યારે જ સંગીન માહિતીઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી શકે.

ગુજરાતનો અને હિંદના બીજા ભાગોના પ્રાગિતિહાસ

એટલે, ગુજરાતનો આદિ માનવ કેવો હતો એ જાણવું હાલમાં શક્ય નથી, છતાં હિંદુસ્તાનના અને દુનિયાના બીજા ભાગોમાંથી મળી આવેલાં આવાં હથિયારો સાથે એનાં હથિયારોની સરખામણી કરતાં આ માનવની સંસ્કૃતિ અને એના ગુજરાતમાં આગમન વિષે થોડાંક અનુમાનો તો બાંધી શકાય એમ છે.

છેલ્લાં ૭૦ વર્ષમાં હિંદના ઘણા ભાગોમાંથી ઉપર વર્ણવેલી પથ્થરની હાથકુહાડીઓ મળી છે. દાખલા તરીકે રાજપૂતાના, મધ્ય હિંદ, મધ્ય પ્રાંત, ઓરીસા, બંગાળ, કર્ણાટક, દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ, માઈસોર અને દક્ષિણ હિંદના પૂર્વ કિનારા પરથી.

દક્ષિણ હિંદ બાદ કરતાં લગભગ બધે જ આ હથિયારો જમીનની સપાટી પરથી મળ્યાં હતાં; એટલે એમનો સમય ભૂસ્તર વિદ્યાની મદદથી નક્કી કરવો શક્ય નથી. પણ દક્ષિણ હિંદમાં મદ્રાસની પાસે ચિંગલપટ તાલુકામાં ત્રણ–ચાર થરોમાંથી આવાં હથિયારો ઈ. સ. ૧૮૬૩માં અને હમણાં થોડાંક વર્ષ પર પણ ઉપલબ્ધ થયાં છે. આમાં Laterite નામનો જે થર છે, તે ગુજરાતના સાબરમતી વગેરે નદીઓના Gravelના થર કરતાં વધારે જૂનો લાગે છે. જો એ ખરેખર પ્રાચીનતર હોય તો એમાંથી મળી આવેલાં હથિયારો પરથી એમ કહેવું પડે કે દક્ષિણ હિંદમાં માનવની હયાતી ગુજરાત પહેલાં હતી.

બીજું, હથિયારોનું ઘડામણ–આકાર વગેરે તપાસતાં સાબરમતી, ઓરસંગ, કરજણનાં હથિયારો દક્ષિણ હિંદના છેક ત્રીજા પડમાંથી મળી આવતાં હથિયારો જેવાં સુંદર, સફાઈદાર લાગે છે.

ત્રીજું, પંજાબમાં હાલના રાવલપિંડી જિલ્લામાં આવેલી સિંધુ, સોહન અને હારો વગેરે નદીમાં પણ જુદાં જુદાં પડોમાંથી પાષાણયુગનાં હથિયારો મળ્યાં છે. આ પડોને હિમાલયની વાયવ્ય સરહદ પર આવેલી, હાલ પીરપંજાર નામથી જાણીતી પર્વતમાળા પરના ચાર હિમ-યુગો, અને દરેક હિમયુગ વચ્ચેના આન્તર યુગો–(એકંદરે ત્રણ)–સાથે સંબંધ છે, એમ દસ વર્ષ પર થયેલી શોધો અનુસાર માનવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિમાલયની નૈઋત્યકોણની તળેટીમાં માનવે બીજા હિમયુગને અન્તે, અને બીજા અને ત્રીજા હિમયુગના વચગાળાના સમયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એમ લાગે છે. કારણ કે આ સમયનાં હથિયારો સોહન અને સિંધુના આદ્ય ઊંચા પટો (Terraces)માંથી યથાવત્ મળે છે. ત્યાર પછી એની નીચેના પટમાંથી સાબરમતી, નર્મદા અને દક્ષિણ હિંદના ત્રીજા પડમાંથી મળી આવતી, બદામ અથવા પીપળાના પાનાકાર જેવી, લગભગ આખી ઘડેલી હાથકુહાડીઓ મળે છે.

આમ હાથકુહાડીનો ઉદ્ભવ, તેની બનાવટમાં સફાઈ અને કારીગરી જોતાં, અને એનો પંજાબ, ગુજરાત, મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદનાં પડો સાથે સંબંધ ધ્યાનમાં લેતાં, આદિ માનવ દક્ષિણ હિંદમાંથી ઉત્તર તરફ નદીઓની ખીણમાં વસવાટ કરવા લાગ્યો હશે એવું એક વિદ્વાનનું માનવું છે.

આમ ઉત્તર તરફ નિષ્ક્રમણ કરવાનું એક કારણ એ પણ માનવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે ઉત્તરમાં બીજા હિમયુગને અંતે સમશીતોષ્ણ અથવા ઉષ્ણ હવામાન થતાં દક્ષિણમાંથી પ્રાણીઓએ ઉત્તર તરફ જવા માંડયું, ત્યારે તેમના શિકારને અનુસરતો માનવ પણ તેમની પછવાડે જ ઉત્તર તરફ ગયો.

આ બધા કુદરતી ભૌગોલિક અને વાતાવરણના ફેરફારને અંગે હિમાલયની તળેટીમાં જ્યારે બીજો આન્તરહિમયુગ આવ્યો અને ગુજરાતમાં નવો ભૂપ્રદેશ થયો અને એના પર આદિ સાબરમતી વહેવા માંડી, ત્યારે માનવે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો હશે એમ અત્યાર સુધીની શોધો સૂચવે છે.

યુરોપમાં અને થોડે અંશે ઉત્તર અને પૂર્વ આફ્રિકામાં આદિ માનવ અને તેની ભૌતિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ સિલસિલાબંધ લગભગ છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષની શોધોને અંગે ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ખંડોમાં બધે સ્થળે નિઃશંક માનવનાં હથિયારો Middle Pleistocene (મધ્ય 'ઘણાં જ નવાં' જીવમય) યુગનાં પડોમાંથી મળે છે. એટલે ભૂસ્તર-રચનાની દૃષ્ટિએ આધુનિક યુગની તરત પહેલાંના યુગના મધ્યકાળમાં માનવનો પૃથ્વી પર આવિર્ભાવ થયો લાગે છે.

ગુજરાતની ભૂરચનાનો વિચાર કરતાં, ત્યાંની નદીઓનો Gravel Conglomerate પટ પણ આ જ યુગનો લાગે છે. કારણ કે યુરોપ, આફ્રિકા, દક્ષિણ હિંદ અને ગુજરાતનાં આ પડોમાંથી મળી આવતાં હથિયારો વચ્ચે બહુ સામ્ય દેખાય છે. છતાં આ પ્રદેશો વચ્ચે સ્થળાન્તર એટલું બધું છે કે, જ્યાં સુધી સાબરમતી અને બીજી નદીઓના Gravel Conglomerate પડમાંથી હાલ નિઃસંતાન થયેલાં પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષો ન મળે, અને જ્યાં સુધી આ પડોનો અને એકબીજા દેશોની ભૂરચનાનો આ દૃષ્ટિબિન્દુથી મૂલગામી અભ્યાસ ન થાય ત્યાં સુધી આ સામ્ય એક જ આદિમાનવના અથવા એની સંસ્કૃતિના ફાંટાઓને લીધે છે કે જુદા જુદા ખંડોમાં માનવનો વિકાસ, વાતાવરણ અને કુદરતી જરૂરિયાતોનું સામ્ય છતાં સ્વતંત્ર રીતે થયો છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતનો "લઘુપાષાણયુગ"

ગુજરાતના જૂના અથવા પ્રથમ પાષાણયુગના આમ આછાં દર્શન થવા માંડયાં છે. જેમ બ્રુસ ફૂટને આ યુગનાં હથિયારો નદીના પાત્રમાંથી મળ્યાં હતાં, તેમ જમીનની સપાટી પરથી, ખાસ કરીને નાના મોટા ટીંબાઓ પરથી, ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યના વિસ્તારમાંથી, અને કાઠિયાવાડમાં અમરેલી પ્રાંતમાંથી નાના પથ્થરનાં હથિયારો અને ઠીકરાંઓ મળ્યાં હતાં. ઉત્તર ગુજરાતમાં જેણે પગપાળા મુસાફરી કરી હશે તેને તો માલૂમ હશે કે આ પ્રદેશમાં પગ ભરાઈ આવે એવી, પણ ફળદ્રૂપ રેતીના પ્રચંડ ઢગો સિવાય, નથી એકેય ટેકરી કે ખડક. કૂતરાને હાંકી કાઢવા એક પથ્થરનો ટુકડો જોઇતો હોય તો તે પણ મળતો નથી! (આ પ્રાણીઓને પણ આ વાતની ખબર લાગે છે, કારણ કે આપણે મારવાને હાથ ઉગામીએ તો પણ કૂતરાઓ ખસતાં જ નથી! આપણી પાસે કોઇ સાધન નથી એ જાણ્યા સિવાય આમ વર્તે નહિ.) લાકડાંની પણ બહુ અછત હોય છે. આવા ફળદ્રપ રેતાળ પ્રદેશમાં ટીંબાઓ પર અકીકના ઘડેલા પથ્થરો-પતરીઓ મળતાં ફૂટને સહજ પ્રતીત થયું કે આ હથિયારો બીજા એક પાષાણયુગના માનવની હયાતી સૂચવે છે. પથ્થરનાં હથિયારો સાથે ઠીકરાંઓ પણ મળ્યાં હતાં; એટલે ફૂટે આને નવો પાષાણયુગ કહ્યો. કારણ કે માનવ જંગલી અવસ્થામાંથી રખડતો રઝળતો મટી, એક જગાએ ઠરી ઠામ થવા લાગ્યો. સ્થાયી થતાં તેને વાસણોની જરૂર લાગી હશે. એમ માટીનાં વાસણોની ઉત્પત્તિ થઈ જણાય છે.

આમ ફૂટે ગુજરાતમાં બે પાષાણયુગો-એક જૂનો અને બીજો નવો-થઈ ગયા હોવાની કલ્પના કરી. પ્રથમ પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો નદીના આદ્ય પટમાંથી મળતા હતા, અને બીજા યુગના અવશેષો હાલના ગુજરાતની સપાટી પરથી; અને આ બે વચ્ચે કોઇ કોઇ સ્થળે લગભગ ૨૦૦ ફૂટનું અંતર હોવાથી ફૂટે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે આ બે પાષાણયુગો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડયું હોવું જોઇએ.

પ્રાગૈતિહાસિક શોધકજૂથનો એક ઉદ્દેશ ફૂટની આ માન્યતા કેટલે અંશે ખરી હતી, તે પણ તપાસવાનો હતો. આથી ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જે સ્થળોએ ફૂટને આવાં નાનાં અકીકનાં હથિયારો અને ઠીકરાંઓ મળ્યાં હતાં, તેમાંના થોડાંક વિજાપુર તાલુકામાં હીરપુરા, ગઢડા, પેઢામલી, ફૂદેડા; મ્હેસાણા તાલુકામાં મેવુ, મુલસણ, આખજ, ડાંગરવા અને કિઓલ, અને મધ્ય ગુજરાતમાં મહીને કાંઠે જાલમપુરા અને વાસદ; ઓરસંગને કાંઠે બહાદરપુર, વડેલી; બોડેલી; અને હીરણને કાંઠે સીગમ સ્થળોએ આ સંશોધકજૂથે શોધ ચલાવી. આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને છેક છેડે ગઢડા સંસ્થાનમાં હાડોલ અને તેની આસપાસ રંગપુરા અને ઓત્તરપુરા તેમજ મ્હેસાણા તાલુકામાં લાંઘણજ, રણછોડપુરા અને ઓરસંગને કાંઠે ધમકાણીઆ એવાં તદ્દન નવાં સ્થળો પણ તપાસ્યાં.

આ શોધખોળથી એટલું તો પુરવાર થયું કે આખાએ ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં એક સમય એવો હતો, જ્યારે માનવ નાનાં અકીકનાં હથિયારો વાપરતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાંઘણજ અને હીરપુરા સ્થળોએ ટીંબાઓ[૮] પર ખોદકામ કરતાં ઠીકરાંઓ ફક્ત સપાટી પર જ અને તેથી ઊંડે ત્રણ ફૂટ સુધી જ મળ્યાં; જ્યારે અકીકનાં હથિયારો મોટાં Quartziteના ઉપલો અને એના ટુકડાઓ, વેળુ પાષાણના વાટવાને કે ઘસવાને બનાવેલાં પાટાઓના કટકાઓ અને હજારો અશ્મીભૂત થયેલાં હાડકાંના ભાંગેલા ટુકડાઓ, પ્રાણીઓના હાથ-પગ, જડબાં, કરોડ વગેરેના અવશેષો લગભગ ૭ ફૂટ ઊંડે સુધી મળ્યાં.

આ પરથી એટલું તો સાબીત થયું કે સપાટી પરનાં અને તેથી નીચે બે ફૂટ મળતાં ઠીકરાંઓને અકીકનાં હથિયારો સાથે કંઇ સંબંધ નથી. ઠીકરાંઓ કેવળ સપાટી પરથી જ મળતાં હોવાથી તે આધુનિક સમયનાં હોવાં જોઇએ. એમની બનાવટ વગેરેના અભ્યાસ પરથી પણ આ અનુમાન ખરું લાગે છે. આમ હોવાથી જે માનવ અકીકના ઉપલો લાવતો અને એમાંથી જુદાં જુદાં હથિયારો ઘડતો, તે નવા પાષાણયુગનો નહિ પણ એની પહેલાંના સમયનો હોવો જોઇએ એમ લાગે છે. અથવા એ નવા પાષાણયુગમાં પ્રવેશ કરતો માનવ હોવો જોઈએ, એમ ૩ થી ૪ ફૂટ પર મળતાં ઠીકરાંની એક જાત પરથી અને આ વખતના ખોદકામમાંથી મળેલી બે વસ્તુઓ–એક Quartziteનો ગોળ, વચ્ચે કાણું પાડેલો પથ્થર અને બીજો Chlorite Schist નો લીસો, ઘસેલો, મોટા છરાના પાના જેવો પથ્થર–સૂચવે છે.[૯]

અશ્મીભૂત માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો

આથી પણ વધારે અગત્યની શોધ એ છે કે નાનાં હથિયારો સાથે અશ્મીભૂત હાડકાંઓ, મુખ્યત્વે પ્રાણીઓના અવશેષો અને માનવનાં હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે. અત્યાર સુધી હિમાલયની તળેટીના સિવાલિક (સપાદલક્ષ) ડુંગરોમાં, જમના અને ગંગાની ખીણમાં અને નર્મદાના આદ્ય પટમાં હોશંગાબાદ અને નરસિંગપુર આગળ, કાઠિયાવાડમાં પેરીમ ટાપુ પર, ગોદાવરીની ખીણમાં એના આદ્ય પટમાં નાસિક પાસે નાન્દુર મધ્યેશ્વર અને પૈઠણ આગળ અને દક્ષિણમાં પૂર્વ કિનારા પર કર્નુલ જિલ્લામાં બીલાસુરગમ નામની ગુફામાં હાલ હયાત નહિ એવાં–નિ:સંતાન પ્રાણીઓનાં અશ્મીભૂત હાડકાંઓ મળ્યાં હતાં. પણ આખા હિંદમાં કયાંયથી અશ્મીભૂત માનવનાં હાડપિંજરો મળ્યાં ન હતાં (સિંધમાં) મોહેન્જોદારોના અને એ જ સંસ્કૃતિસૂચક (પંજાબમાં) હરાપ્પાના ખોદકામમાંથી, તથા એનાથી પહેલાંની સંસ્કૃતિવાળા સરહદના વાયવ્ય પ્રાન્તના નાળ નામની સ્થળેથી ઉપલબ્ધ થયેલાં હાડપિંજરો આટલે અંશે અશ્મીભૂત થયાં નથી. દક્ષિણમાં તિનવેલ્લી જિલ્લામાં આદિચળનુર અને અન્ય સ્થળેથી પ્રારંભિક લોહયુગની પ્રચંડ શિલામય કબરો જેવી કે Dolmen Cromlech માંથી મળેલાં હાડપિંજરો તો સહેજ પણ અશ્મીભૂત થયાં નથી. આ ઉપરાંત યુરોપમાં આવી સંસ્કૃતિ સાથે મળી આવેલાં હાડકાંઓ–પ્રાણી અને મનુષ્યો–કરતાં ગુજરાતમાં હાડકાના અશ્મીભૂત અવશેષોનું પ્રમાણ સવિશેષ છે.

---

૮. જુઓ આકૃતિ ૧૦-૧૧ લાંઘણજના અન્ધારીઆ ટીંબાનાં દૂરનાં અને નજીકનાં દૃશ્યો.

૯. જુઓ આકૃતિ ૧૨-૧૩ નાની ‘ગદા’ જેવો વચ્ચે કાણાવાળો ગોળ પથ્થર; નીચે છરાના પાના જેવો કાળો લીસો, ઘસેલો પથ્થર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

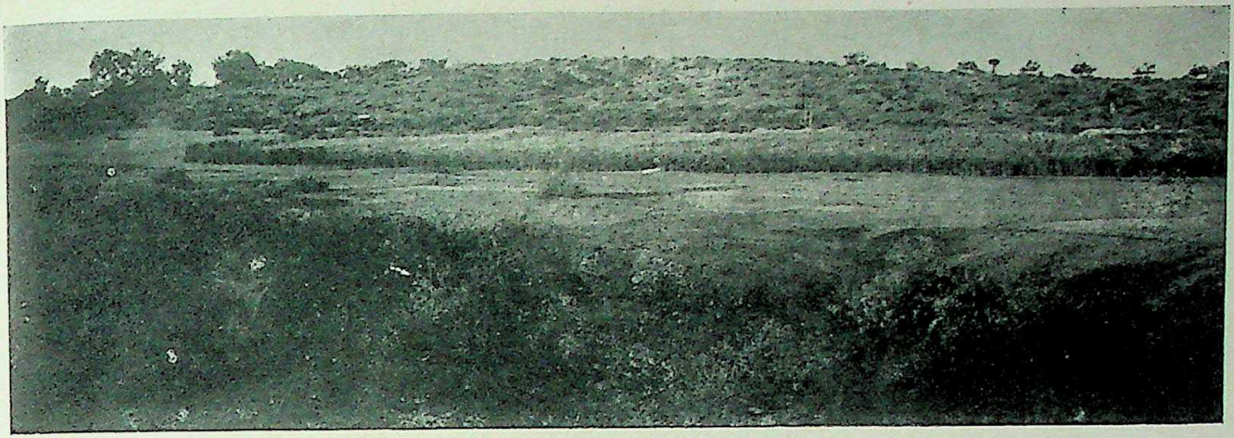

[આકૃતિ ૧૦]

લાંઘણુજના અંધારિયા ટીંબાનાં બે દશ્યો :
આકૃતિ ૧૦માં ટીંબાનું પશ્ચિમ તરફનું દશ્ય
આપ્યું છે. આકૃતિ ૧૧માં આગળ તળાવ
અને તેની પછાડી ટીંબો છે. (પૃ. ૨૪)

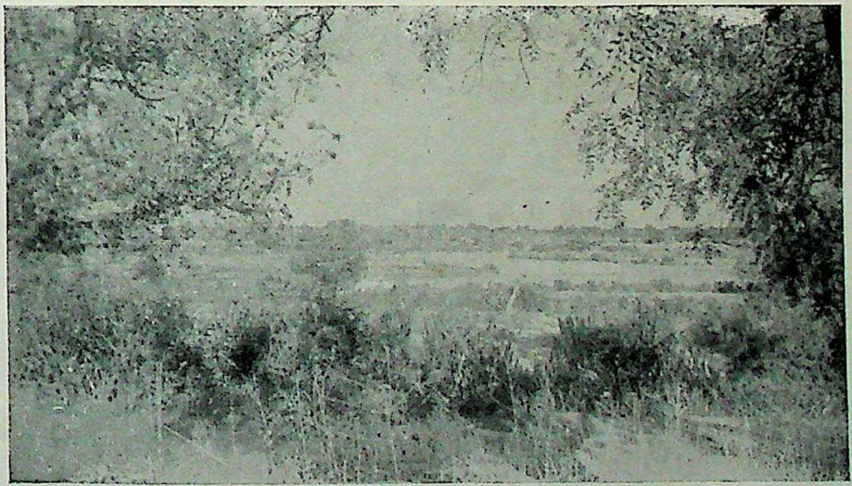

[આકૃતિ ૧૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

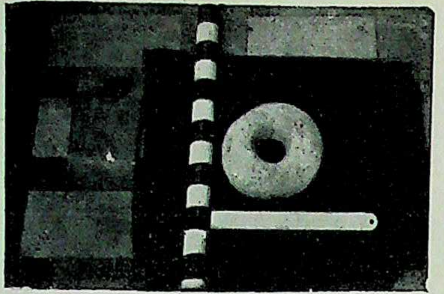

[આકૃતિ ૧૨]

નાની ગદા જેવું, વચ્ચે કાણા વાળું, ગોળ Quartzite ના પથ્થરનું હથિયાર (પૃ. ૨૪)

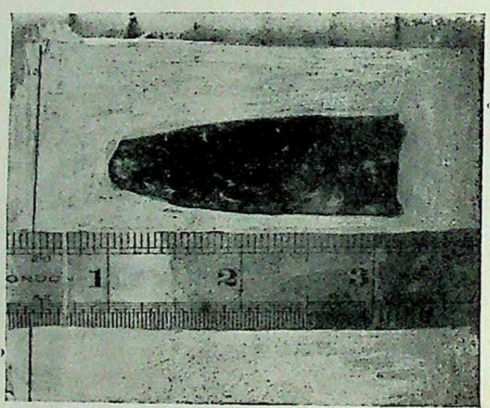

[આકૃતિ ૧૩]

છરાના પાના જેવું, કાળા ઘસેલા Chlorite Schist ના પથ્થરનું હથિયાર (પૃ. ૨૪)

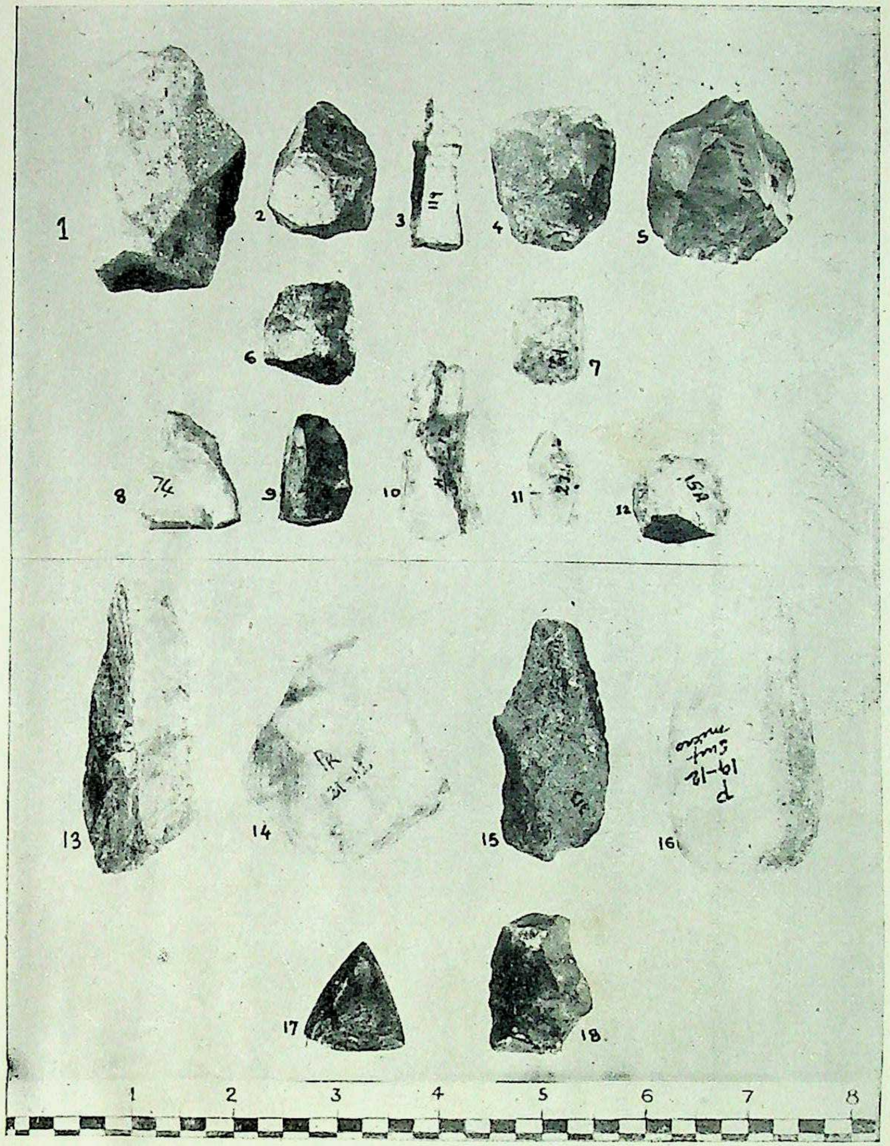

[આકૃતિ ૧૪]

લઘુ–પાષાણનાં હથિયારોના જુદા જુદા વર્ગો (પૃ. ૨૫)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાંઘણજમાં અન્ધારિયા ટીંબાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો મોહેન્-જો-દારોના અવશેષો કરતાં ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષ વધારે જૂના હોવાનો સંભવ છે.

જેમ જેમ ગુજરાતમાં વધારે ખોદકામ થશે, તેમ તેમ "લઘુ પાષાણ" યુગની સંસ્કૃતિ અને માનવ પર વધારે પ્રકાશ પડશે. હાલ તો મુખ્યત્વે નાના પ્રકારનાં હથિયારો — પથ્થરનાં અને હાડકાનાં — નાના, વાટવાના કે ઘસવાના પાટાઓ, ભાંગવા-કરવા માટે પથ્થરના મોટા હથોડાઓ, ચળકાટ લાવવા કે રંગ ચઢાવવા માટે વાપરેલા પથ્થરો વગેરે વગેરે પરથી આ યુગના માનવની સંસ્કૃતિનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે.

લઘુ પાષાણયુગમાં વાપરેલા પથ્થરો

આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે જૂના પાષાણ યુગના માનવની માફક આ યુગના માનવે ન તો સાબરમતીમાં જ્યાં ત્યાં મળતાં Quartzite ના ઉપલોનાં હથિયાર બનાવ્યાં કે બીજા પથ્થરોને એવી રીતે ઘડ્યા. Quartzite ના ઉપલો એણે વાપર્યા જ નથી એમ તો નહિ. એણે આ ઉપલો વાપર્યા તો છે, પણ કેવળ હથોડા તરીકે જ.

આ માનવે ખાસ હથિયારો બનાવવા જુદીજુદી જાતના અકીકનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમાંના નહિ જેવા જ — Quartz, Amazonite સિવાય — સાબરમતીમાં મળતા હશે. બધા જ ક્યાં તો કપડવંજ પાસે મહાજમ નદીની ખીણમાંથી, અથવા અમદાવાદ પાસેથી, અથવા છેક રાજપીપળામાં આવેલા રતનપુરની જાણીતી ખાણોમાંથી આણેલા હોવા જોઈએ. ઉત્તર ગુજરાતના સપાટ, રેતાળ પ્રદેશમાં એક પણ પથ્થરનો ટુકડો મળવો મુશ્કેલ છે; ત્યાં નજીકની સાબરમતી મૂકી આટલે દૂરથી કાચો માલ (raw material) લાવવાની જરૂર શી? કેવળ કાચો માલ અને તેમાંથી નીકળતાં નૈસર્ગિક, ભાતભાતનાં રંગીન હથિયારોનું આકર્ષણ, કે આ પથ્થરોની કઠણતા, અને હથિયારો બનાવવા માટે વપરાતી નવી કળા અને ઢબ? ખરું કારણ ગમે તે હો, એટલું તો નિઃશંક છે કે કાચો માલ, તેમાંથી બનાવેલાં હથિયારો અને એમાં વપરાયેલી કળાથી આ સંસ્કૃતિ પ્રથમ જૂના પાષાણયુગ કરતાં તદ્દન જુદી પડે છે. પહેલાંનો માનવ આ માનવ કરતાં જુદો હતો. પણ બીજા દેશોમાંથી આ સંસ્કૃતિ આવી એટલે, કે માનવસંસ્કૃતિના વિકાસને અંગે જ આમ થવા પામ્યું, એ તો શોધવું રહ્યું.

હથિયારોના પ્રકાર

અકીકના જેમ જુદાજુદા પ્રકારો પથ્થરોના રંગ અને એમની આન્તર રચના પ્રમાણે પડે છે, તેમ હથિયારોના, તેમના આકાર અને ધાર પ્રમાણે; જુદા વર્ગો નીચે મુજબ[10] પાડી શકાય.

પ્રથમ તો સર્વ હથિયારોના—

---

૧૦. જુઓ આકૃતિ ૧૪-૧૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧) Core અને

(૨) Flakes (પતરીઓ)

એમ બે મુખ્ય વિભાગો થાય છે.

Core એટલે ઉપલોમાંથી પતરીઓ કાઢી જે જાડો, ગાળ, લાંબો, વગેરે ભાગ અવશેષ રહે તે. (દાખલા તરીકે આંબાને કાપતાં ગોટલાનો જે પાસાવાળો ભાગ રહે તે.) કોઈ કોઈ Core ("ગોટલાઓ") એટલા કાળજીપૂર્વક કાપેલા હોય છે કે એના પાસા તપાસતાં જ એમાંથી કેટલી અને કેવી કેવી જાતની પતરીઓ કાઢી હોય છે તે માલૂમ પડે છે. ઘણા ખરા "ગોટલાઓ" આમ પતરીઓ કાઢી લીધા પછી રહી ગયેલો પથ્થર જ હોય છે, અને ખાસ હથિયાર, ઓજાર કે બીજી કોઈ રીતે વપરાશમાં આવે એવા હોતા નથી. પણ કેટલાક Core Tools (Cores)[૧૧] 'ગોટલાઓ'—

(૧) લાંબા અને અણીદાર,

(૨) ગોળાકાર અને ત્રણ તરફથી જાડા અને ચોથી તરફથી ઢળતા અને અર્ધ-ચન્દ્રાકાર ધારવાળા;

(૩) લાંબા, શંકુની માફક અણીદાર, અથવા અર્ધ ગોળ અને ઉપલો ભાગ ઘડેલો અને એમની બેઠક સફાઈથી સપાટ કાપેલી હોવાથી શેતરંજ રમવાના પ્યાદા જેવા;

(૪) પાઈના કરતાં પણ ખૂબ નાના, છતાં એમનો ઉપરનો ભાગ બારીકાઈથી ઘડેલો. આ છેલ્લી જાતનો કે ઉપર વર્ણન કરેલી બીજી જાતનો શું ઉપયોગ થતો તે હજુ સુધી માલૂમ પડ્યું નથી.

Flake Tools–પતરીઓ[૧૨] કેટલીક—

(૧) લાંબી, ચપટી અને બે તરફ ધારવાળી.

(૨) લાંબી કે ટૂંકી, મધ્ય ભાગમાં કરોડવાળી અને બે ધારવાળી.

(૩) લાંબી કે ટૂંકી, પહોળી, ચપટી કે જાડી કરોડ કે બિનકરોડ અને એક તરફ ધારવાળી.

(૪) બીજના ચંદ્ર જેવી, બહારની બાજુ ઘડીને બુઠ્ઠી બનાવેલી, અને અંદરની બાજુ ઢળતી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી, આમાં ત્રિકોણાકાર, અર્ધ ત્રિકોણ, અણીઆળ વગેરે પેટા વિભાગો પડે છે.

(૫) ગોળાકાર કે લગભગ ગોળાકાર, કોઈવાર ચોખંડી, ત્રણ બાજુએથી જાડી, અને બાકીની બાજુ ઢળતી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી;

૧૧. જુઓ આકૃતિ ૧૪.
૧૨ જુઓ આકૃતિ ૧૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

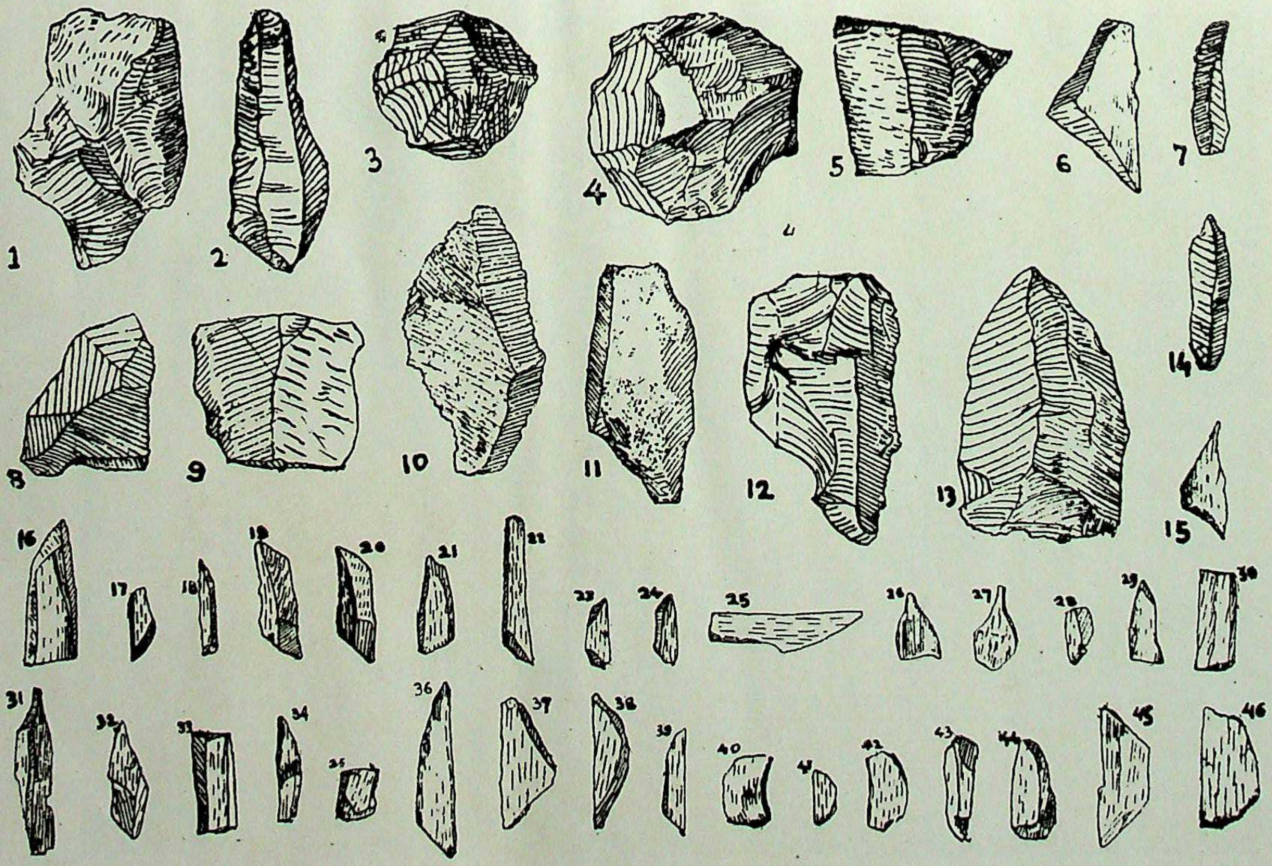

[આકૃતિ ૧૯]

લઘુ–પાષાણનાં હથિયારો અને તેવાં જ હાડકાનાં હથિયારો (રેખાચિત્રો). (પૃ. ૨૭)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

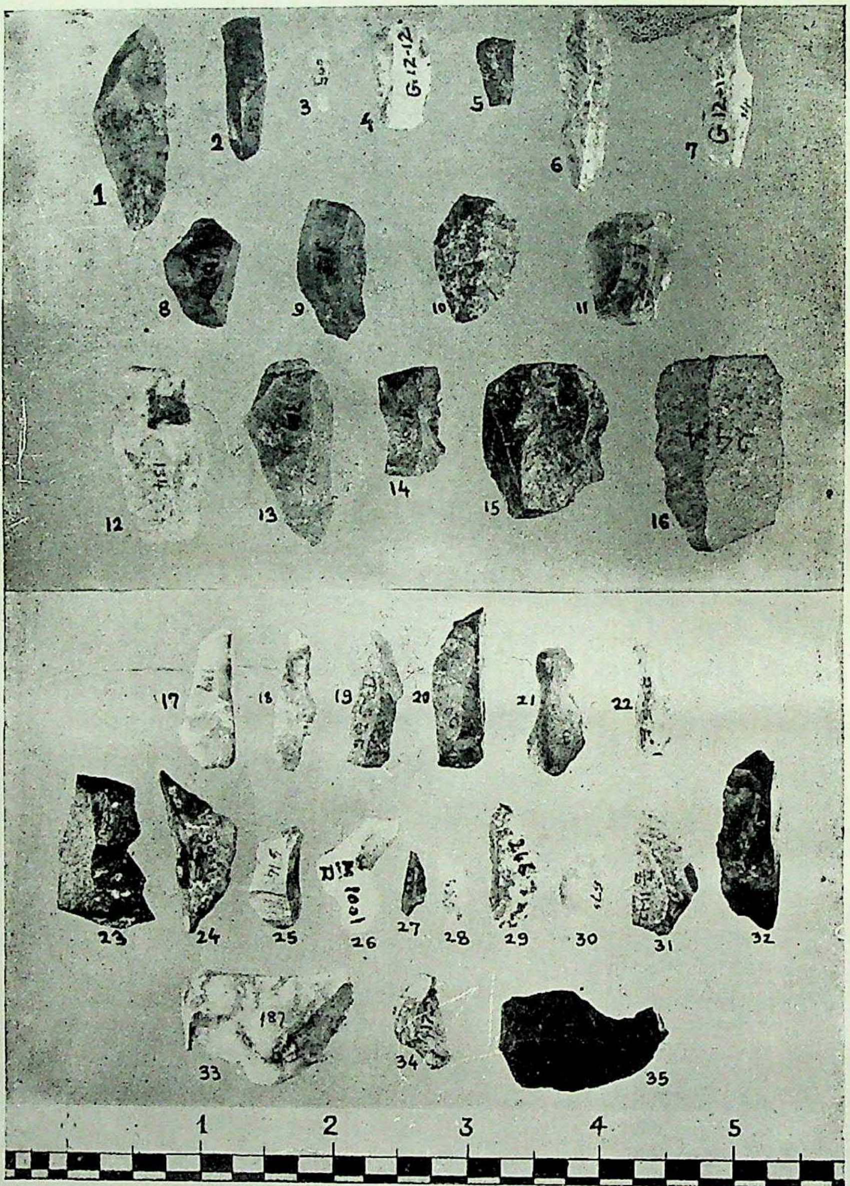

[આકૃતિ ૧૫]

પથ્થરનાં હથિયારના જુદા જુદા પ્રકારો :– ગોટલા જેવા પથ્થરો (Cores) અને પથ્થરની લાંબી, ધારદાર, પહોળી પતરીઓ (Flakes) (પૃ. ૨૫)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૬) ત્રિકોણાકાર, કે બદામાકાર; લાંબી કે ટૂંકી, ચપટી કે જાડી કરોડ કે બિનકરોડ–પાછલો ભાગ નીચેથી કે ઉપરથી ઘડીને ઢળતો બનાવેલો, અથવા પાછલી બાજુ બંને તરફ ખાંચાઓ અને તીક્ષ્ણ અણીવાળી.

ઉપર વર્ણવેલી (૧) થી (૪) પ્રકારની પતરીઓ આપણા હાલના એક કે બે ધારવાળા ચપ્પુનો જ ઉપયોગ સારતી હશે. ખરી રીતે આપણાં ચપ્પુની પતરીઓનું આ આદિ સ્વરૂપ છે. બેની વચ્ચે તફાવત કેવળ વસ્તુનો જ છે, અને પથ્થરમાંથી ત્રાંબા–કાંસા–યુગ દ્વારા ધીરેધીરે પરિવર્તન થતાં હાલના લોહયુગનું અસ્તિત્વ તે બતાવે છે.

(૫)માં વર્ણવેલી પતરીઓ — મોચી લોકો વાપરે છે તેવી રાંપી જેવી — ચામડા વગેરે ઘસીને સાફ કરવા કે કાપવા માટે વપરાતી હશે.

(૬) પ્રકારની પતરીઓ જે સાધારણ રીતે બહુ નાની હોય છે તે — બાણના અને ભાલાના મુખભાગ (ટોચ) માટે અને એમાંની ઝીણી અને પાતળી — પતરીઓ સોયની માફક કાણાં પાડવા માટે વપરાતી હોવી જોઈએ.

આવાં નાનાં, ઘણાં એક ઈંચની અંદરનાં, થોડાક દોઢ ઈંચનાં, અને જુજ બેત્રણ ઈંચનાં લાંબા પથ્થરનાં હથિયારો અને ઓજારો કેવી રીતે વપરાતાં હશે એ વિચારવા જેવું છે. બધાં જ ફક્ત પતરી સાથે જ હાથમાં ઝાલવામાં નહોતાં આવતાં એનો પુરાવો થોડાંક હથિયારો આપે છે. લાકડાના કે હાડકાના કે બંનેના હાથામાં મૂકી તે બાંધી લેવામાં આવતાં, એમ આ હથિયારોનો–પતરીઓનો–પૃષ્ઠભાગ તપાસતાં માલૂમ પડે છે. આ પૃષ્ઠભાગ ક્યાં તો ઉપરથી કે નીચેથી ઘડીને ઢળતો, અથવા હથિયારના બાકીના ભાગ કરતાં પાતળો કે વધારે જાડો, અથવા બંને બાજુ એક ખાંચાવાળો કર્યો હોય છે. આ ત્રણે પ્રકાર સૂચવે છે કે આવાં હથિયારોને હાથામાં ભરાવવામાં આવતાં. (મિસરમાંથી તો કરવતના જેવું એક હથિયાર — આવા તીક્ષ્ણ પથ્થરની નાની પતરીઓ — દાંતોથી બનાવેલું — યથાવત્ મળી આવ્યું છે.)

પથ્થરનાં હથિયારોની જેમ જ હાડકાંને ચીરી એનાં નાનાં હથિયારો બનાવવામાં આવતાં. આના પણ થોડાક નમૂનાઓ મળ્યા છે.[૧૩]

બીજાં હથિયારો

ઉપર જે હથોડાનો ઉલ્લેખ કર્યો, તે બધા Quartziteના ઉપલોમાંથી બનાવેલા છે. હાલ પણ આપણે આવા લીસા, ગોળ, લંબગોળ ઉપલોમો વાટવા, ભાગવા વગેરે કામો માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ. લાંઘણજના ખોદકામમાંથી જે નમૂનાઓ મળ્યા છે તે ઘણાખરા અડધા કે પાભાગ જેટલા ભાંગેલા હોઈ, ભાંગેલી બાજુ પર વપરાશનાં ચિહ્નો દેખાય છે. આ હથોડાઓનો ખાસ શું ઉપયોગ થતો હશે તે કહેવું તો મુશ્કેલ છે. ક્યાં તો

૧૩. જુઓ આકૃતિ ૧૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અકીકના ઉપલોમાંથી પતરીઓ પાડતા હોય કે બીજું કંઈ માર-ઠોકનું કામ એ ઓજારોથી થતું હોય.

આવા હથોડાની સાથે વેળુપાષાણના પણ જુદા જુદા ટુકડાઓ મળે છે. આમાં કોઈ અડધા, કોઈ એથી નાના તો કોઈ ત્રિકોણાકાર હોય છે. ઘણાખરા ઘસાઈ ઘસાઈ એક બાજુથી લીસા અને ઢળતા થયા હોય છે. એટલે એમાં તો શંકા નથી કે આ વેળુ-પાષાણના મોટા ટુકડાઓ વાટવાના કે ઘસવાના પાટા તરીકે વપરાતા હશે.

ઘસવાને કે ચળકાટ લાવવાને માટે અને એમાંથી લાલ રંગ પાડવા માટે નાના મોટા, લાલ કે કિરમજી રંગના અને ઘસાઈને ત્રણચાર પાસાંવાળા બનેલા લોહ-પાષાણના ઘણા પથ્થરો મળ્યા છે.

માનવનાં અશ્મીભૂત હાડપિંજરો

હથોડા જેવા મોટા ઉપલો, અને વેળુપાષાણના ટુકડાઓને માનવનાં હાડપિંજરો સાથે જે સંબંધ છે તે વીસરવા જેવો નથી. જ્યારે જ્યારે માનવના અવશેષો નીકળે છે, ત્યારે તેની ૧ ફૂટ કે ૬ ઇંચ ઉપર, કે માનવના માથા આગળ આવા મોટા ઉપલો, અને વેળુપાષાણના કટકાઓ હંમેશ મળે છે; અને ખોપરી ઘણુંખરૂં દબાઈ ગયેલી કે ભાંગેલી હોય છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ બધા જ દાખલામાં આવી સ્થિતિમાં ખોપરી મળી આવી છે. વળી એકમાં તો જમણી બાજુએ કાનની ઉપર અડધા ઇંચનું ગોળ કાણું પણ જોવામાં આવ્યું છે. [14]આ કાણું સહેતુક કોરી કાઢેલું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે મારવાથી કે કુદરતી રીતે આવું તદ્દન ગોળ કાણું, આસપાસના ભાગને ઈજા પમાડ્યા વગર પાડવું એ મુશ્કેલ છે. જો આ કાણું જીવતા માનવનું પાડ્યું હોય તો પ્રાગૈતિહાસિક કાળની એક જાણીતી પ્રથાનું હિંદમાં આ પ્રથમ દૃષ્ટાંત છે. યુરોપ (ફ્રાંસ)ના નવા પાષાણનાં હાડ-પિંજરોમાં, અને મધ્ય અમેરીકામાં-યુકેયન(પેરૂ)ના પ્રાગૈતિહાસિક ઇન્કા લોકોના અવશેષોમાં એક નહિ પણ માણસની હયાતીમાં ચારપાંચ વાર છેદેલી ખોપરીઓ મળી આવી છે. આ બધીયે વખત ઘા રૂઝાઈ ગયો હોઈ માનવ જીવ્યો હશે એમ ઘાની ઢળતી ગોળાકાર કોર પરથી સાબીત થાય છે.

અત્યાર સુધીમાં ગયા વર્ષનાં અને આ વર્ષનાં બે ખોદકામથી બધા મળીને ૧૦ માનવના અવશેષો મળ્યા છે. તેમાંથી એક પૂરેપૂરું, [15]એક લગભગ આખું, એક કરોડના મણકા અને છાતીની પાંસળીઓ રહિત, ત્રણમાં ખોપરી તૂટેલી અને બીજાં અંગો પણ ભાંગેલાં — એવાં હાડપિંજર મળ્યાં છે. છતાં પાંચ હાડપિંજરો એવી સ્થિતિમાં મળ્યાં છે, જે પરથી એમ જણાય છે કે ક્યાં તો માથું પૂર્વ તરફ અને પગ પશ્ચિમ તરફ[16]

---

૧૪. જુઓ આકૃતિ ૧૭: માથામાં જમણી બાજુએ કાણાવાળું સ્ત્રીનું હાડપિંજર.
૧૫. જુઓ આકૃતિ ૧૮: માણસનું લગભગ અખંડ હાડપિંજર.
૧૬. જુઓ આકૃતિ ૧૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

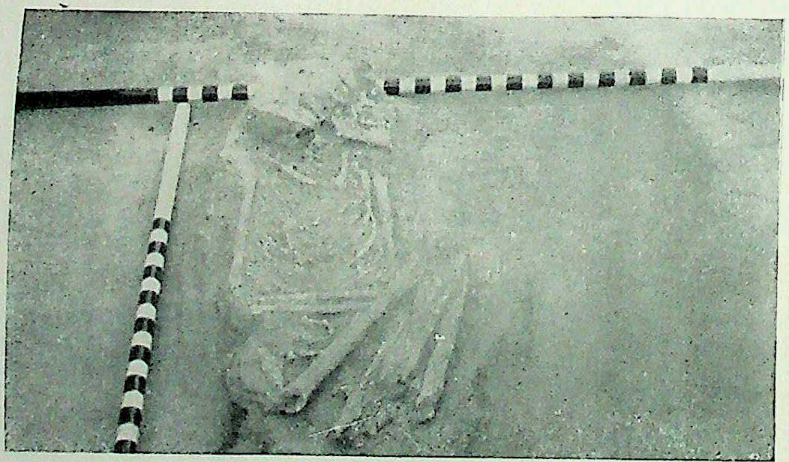

[આકૃતિ ૧૭]
માથામાં જમણી બાજુએ કાણાવાળું સ્ત્રીનું હાડપિંજર.
(પશ્ચિમ–પૂર્વ તરફ દાટેલું છે.) (પૃ. ૨૮)

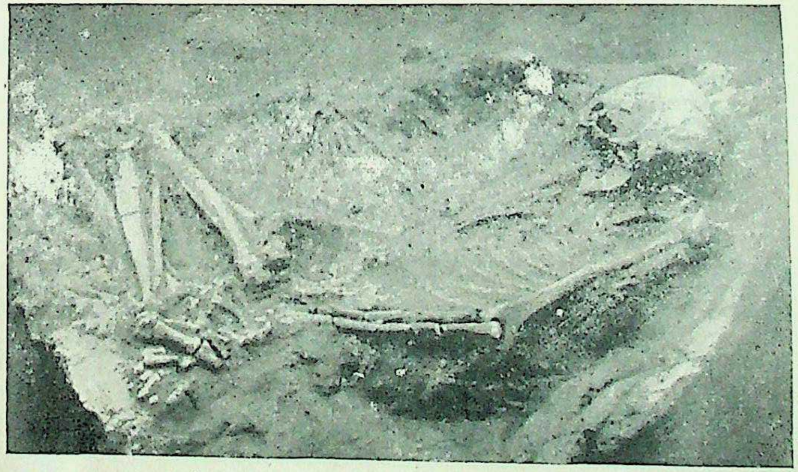

[આકૃતિ ૧૮]
માણસનું પૂરેપૂરું–લગભગ અખંડ–હાડપિંજર.
(પૂર્વ–પશ્ચિમ તરફ દાટેલું છે.) (પૃ. ૨૮)

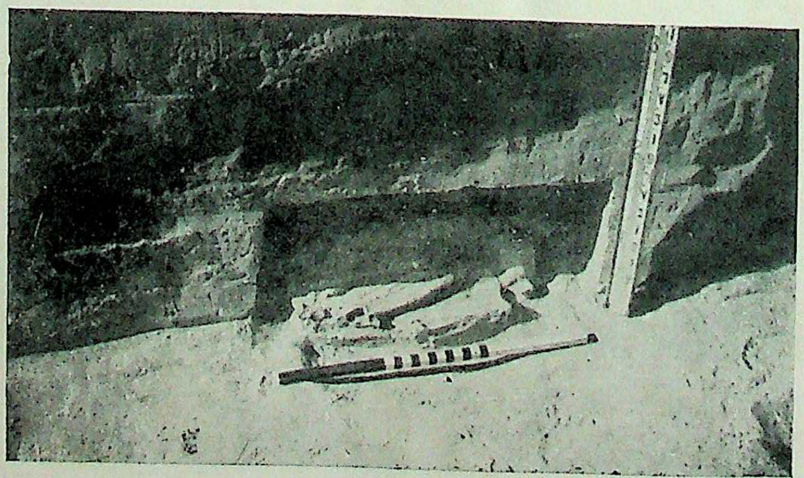

[આકૃતિ ૧૯]
ઈ. સ. ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીમાં મળેલું માનવનું પ્રથમ અશ્મીભૂત હાડપિંજર.
વાંસાની કરોડ (મણકાઓ) અને છાતીની પાંસળીઓ હતી નહીં. (પૂર્વ–પશ્ચિમ તરફ દાટેલું છે.) (પૃ. ૨૮)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

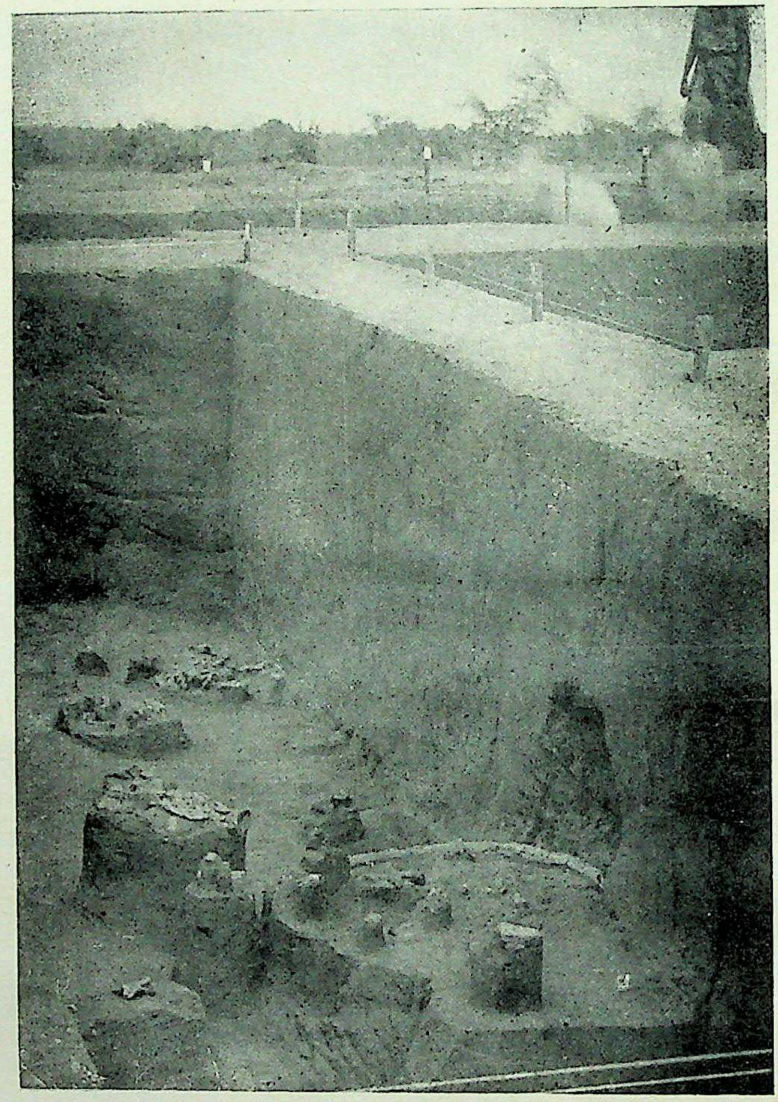

[આકૃતિ ૨૦]

ઈ. સ. ૧૯૪૪–૪૫ ના ખોદકામમાંથી મળેલાં પ્રાણીઓનાં અતિશય મોટા અવશેષો. ચિત્રમાં સાડાત્રણ ફૂટની ગેંડાની પાંસળી અને મોટા ખભાનું હાડકું દેખાય છે. દૂર ખૂણામાં માનવનું ભાંગેલું–તૂટેલું હાડપિંજર અને પાસે મોટા Quartzite ના પથ્થરો વગેરે પડ્યા છે. (પૃ. ૨૯)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા માથું પશ્ચિમ તરફ અને પગ પૂર્વ તરફ રાખી, ટૂંટિયું વાળીને[૧૭] માનવને દાટવાનો રિવાજ તે વેળા પ્રચલિત હશે.

લઘુ પાષાણયુગનો માનવ

માનવનાં હાડપિંજરોનો હજુ પૂરેપૂરો અભ્યાસ થયો નથી, એટલે અહીં તેનાં શારીરિક લક્ષણો વિસ્તારથી આપવાં શક્ય નથી. છતાં મારાં સાથી અને સહયોગી શ્રીમતી ઈરાવતી કર્વે આ માનવોની ઉંચાઈ, પાતળાં હાડકાં, નાનાં ઘૂંટણ વગેરે મિજાગરીઓ (Joints), અતિશય લાંબા હાથ, દીર્ઘ કપાલ, અને વિકસિત માથાનો પૃષ્ઠભાગ, એક હબસીના જેવી ખોપરી, નાકનો અન્ત ભાગ, વગેરે પરથી અનુમાન કરે છે કે ગુજરાતના લઘુ પાષણયુગના આ માનવો કહેવાતી આદ્ય ચાર જાતિમાંથી 'હેમાઈટ' જાતિના કદાચ હોય. શારીરિક લક્ષણો ઉપરાંત સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો — ખાસ કરીને મૃત માણસને જ્યાં પોતે રહેતાં ત્યાં જ દાટવાનો રિવાજ — જોતાં, આફ્રિકાના ઈશાન ભાગની જાતિઓની સાથે, અને કદાચ આદ્ય મિસરના લોકો સાથે પણ ગુજરાતના માનવનું સામ્ય હોય એ સંભવિત લાગે છે.

એ ગમે તે હોય, પણ આ માનવ શિકારી હોવો જોઈએ એમ તો લાગે છે. એના શિકારમાં નાની માછલીથી માંડી, હરણ, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા અને કદાચ ગેંડા (Rhinaceros) જેવાં બહુ મોટાં પ્રાણીઓ હોવાં જોઈએ. આ વર્ષે ખોદકામમાં બે બહુ અતિશય મોટા સ્કંધો (Shoulder blods), એક ૩।। ફૂટ લાંબી પાંસળી, અને બીજા શરીરના ભાગો મળ્યાં છે.[૧૮]

આ માનવના પગનાં હાડકાં (Linia Aspera) એવી રીતે વિકસેલાં છે કે તે પરથી આપણને અવશ્ય એમ લાગે છે જે, એને હંમેશનો દોડવાનો વ્યવસાય હશે. પ્રાણીને મારીને ટીંબા પર લાવી તેમને તેઓ કાપતા હોવા જોઈએ. નહિ તો, આટલા બધા હાડકાંઓના કટકા એક નાના ટીંબાના ખોદકામમાંથી મળે નહિ. પાણી ભરી રાખવાને કે એવા બીજા ખપને માટે માટીનાં વાસણો એ માનવ હજુ વાપરતો થયો નહિ હોય; કદાચ આવાં વાસણો કેમ બનાવવાં તેની જ એને ખબર નહોતી. કદાચ ચામડાના કોઈ પ્રકારોથી તે ચલાવતો હોય. આમ પાણીની જરૂરિયાતને લીધે આ માનવ નદીને તીરે કે તળાવની પાસે જ ટીંબા પર રહેતો હશે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઠેરઠેર આવા ત્રણ-ચાર ટીંબાઓથી વીંટાયેલાં, નાનાં તળાવો છે, જેમાં હાલ તો આઠદશ મહિના જ પાણી રહે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, આ લઘુ પાષાણયુગની સંસ્કૃતિ, મોહન-જો-દારો—સિંધુ—ની ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ની સંસ્કૃતિ કરતાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષ જૂની, પણ પ્રથમ અથવા જૂના પાષાણયુગ કરતાં પછીની લાગે છે. યુરોપમાં જૂના પાષાણયુગનો વિકાસ મુખ્ય ત્રણ પેટા વિભાગોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાર પછી આવ્યો મધ્યાન્તર લઘુ પાષાણયુગ.

---

૧૭. જુઓ આકૃતિ ૧૭.
૧૮. જુઓ આકૃતિ ૨૦-૨૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું રૂપાન્તર નવા પાષાણયુગમાં થતાં આજથી ૨૫૦૦-૨૭૦૦ વર્ષ પહેલાં જ તામ્ર-કાંસા-યુગનો આવિર્ભાવ થયો. અને છેવટે ઈસવીસનની આસપાસ લોહયુગનો પ્રારંભ થયો. છેલ્લાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં જ એનો અજબ વિકાસ થવા લાગ્યો.

ગુજરાતનો આદિ-ઐતિહાસિક સમય

ગુજરાતનો કે હિંદનો આવો — છેલ્લાં ૫૦,૦૦૦ વર્ષનો—પ્રાક્કાલીન ઇતિહાસ તો કોણ જાણે ક્યારે મળશે. હાલ તો મુખ્ય પ્રશ્ન, સિંધુની આદિ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો દક્ષિણ-પૂર્વમાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડ સુધી ફેલાવો થયો હતો કે નહિ તે છે. સિંધુ-મોહન્-જો-દારો-હરાપ્પા સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ એનાં માટીનાં વાસણો છે. એમાં વાપરેલી માટી ઘટ્ટ, કાંકરીઓ વગરની; વાસણો સાધારણ જાડી દીવાલવાળાં, અને અગ્નિમાં સુંદર રીતે પકવેલાં હોય છે. એના ઉપર લાલ રંગ લગાડી, કાળા રંગથી ભાતભાતનાં ચિતરામણ પણ કરેલાં હોય છે. આવાં જ લાલ-કાળાં ચિતરામણવાળાં મટકાંઓ કે ઠીકરાંઓ ઉત્તરે પંજાબમાં હરાપ્પા અને બીજે એકબે સ્થળે, સિંધમાં સિંધુને બંને કાંઠે, આશરે ત્રીશ જગાએ, દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ સુધી, પૂર્વમાં ભાવલપુર અને જયપુર સંસ્થાનોમાં સરસ્વતીના નષ્ટ પાત્રમાં મળ્યાં છે. આવાં જ ઠીકરાંઓ કાઠિયાવાડમાં લીંબડી સંસ્થાનના રંગપુર ગામમાં ત્યાં એક ટીંબાના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાં છે. સિંધુ સંસ્કૃતિની બીજી થોડીક વસ્તુઓ, ત્રિકોણાકાર માટીના "રોટલા," શંખની બંગડીઓ,[૧૯] વગેરે પણ તે સાથે મળી આવ્યું છે.

ફૂટને અમરેલી પ્રાંતમાં ખીજડીઆ અને ધમકાનિયા ગામો પાસે સપાટી પર થોડાંક ઠીકરાંઓ મળ્યાં હતાં. આનો અભ્યાસ કરતાં સિંધુને ડાબે કાંઠે અમરી નામના સ્થળેથી મળી આવેલાં ઠીકરાંઓનું અને દક્ષિણમાં પોંડીચરી પાસે અરીકેમોડુનાં — ઈ. સ.ની આસપાસની રોમન-ગ્રીક-આંધ્ર-સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતું એક સ્થળ — ઠીકરાઓનું પરસ્પર સામ્ય મને જણાય છે. પણ કેવળ સપાટી પરના જ આ ઠીકરાંઓ છે એટલે એના પર આધાર રાખી કંઈ પણ અનુમાન બંધાય નહિ. અમરેલીમાં ખોદકામમાંથી આવાં ઠીકરાંઓ મળે તો કંઈ કહેવાય. તે ઉપરાંત સિંધુ સંસ્કૃતિની અન્ય વસ્તુઓ — ખાસ કરીને પ્રાણીઓ સાથે કોતરેલી ચિત્રપલ્લવી લિપિવાળી, તાંબાની માટીની, અને Faienceની પતરીઓ, જે હમણાં તો 'સીલ' તરીકે ઓળખાય છે,— જો મળી આવે-તો સિંધુ સંસ્કૃતિ છેક કાઠિયાવાડ સુધી ફેલાઈ હતી એમ નિશ્ચિત કહી શકાય.

આ કોયડારૂપ પ્રશ્નોનો જવાબ સંશોધન અને વધુવધુ સંશોધન જ આપશે. એ દ્વારા જ જુદાજુદા યુગો વચ્ચેની સાંકળો બંધાશે. જ્યારે ગુજરાતને ગામડે ગામડે તપાસ થશે, જ્યારે ગુજરાતના અસંખ્ય ટીંબાઓમાંથી થોડાક પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ખોદાશે અને એની નાનીમોટી નદીઓની ખીણોનો — જેવો સાબરમતીની ખીણનો થઈ રહ્યો છે તેવો — અભ્યાસ થશે, ત્યારે જ ગુજરાતનો સંપૂર્ણ પ્રાક્કાલીન ઇતિહાસ લખાશે. હાલ તો સામગ્રીનો

૧૯. જુઓ આકૃતિ ૨૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[આકૃતિ ૨૧]

જમણી તરફ એક ગેંડાના ખભાનું હાડકું છે. એની પાસે ડાબી તરફ હાડકાનું બહુ મોટું હથિયાર છે. એના મુખ આગળનો ભાગ દબાવીને ચપટો કરી, એમાં જમણી તરફ એક અને ડાબી તરફ ચાર કરવતના જેવા કાપાઓ પાડેલા છે. (પૃ. ૨૯)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

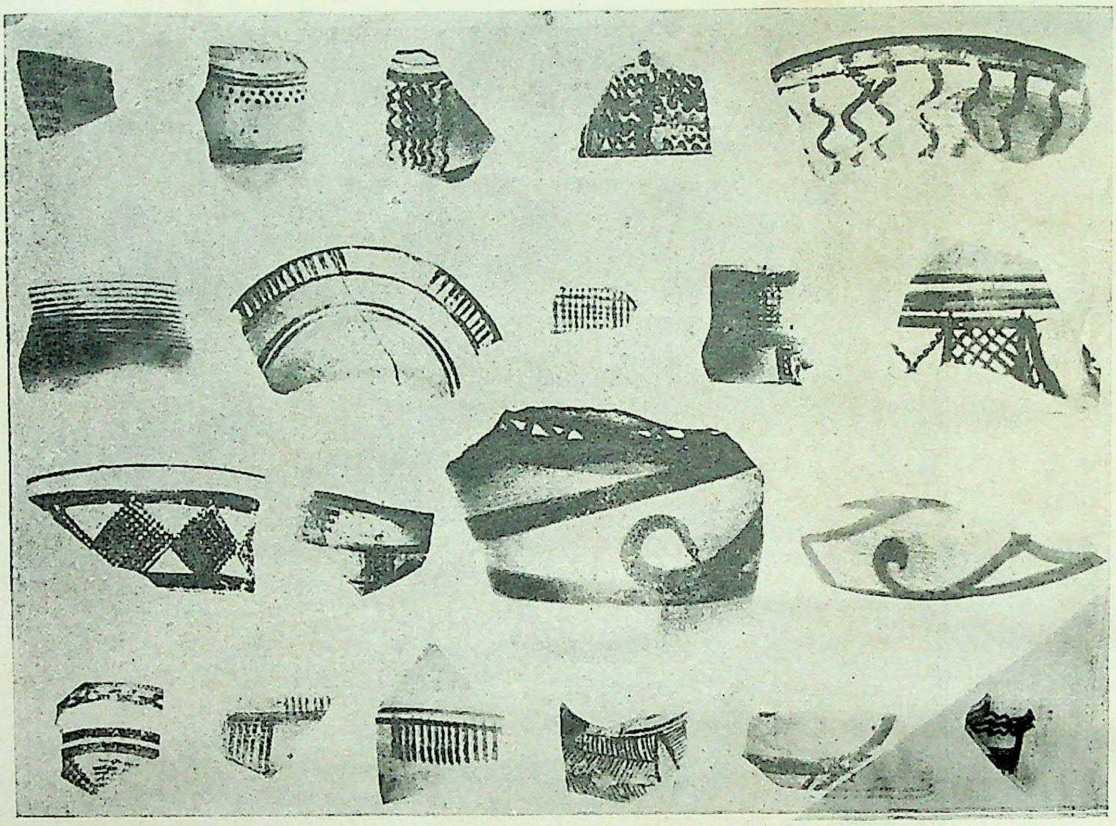

[આકૃતિ ૨૨]

રંગપુર (લીંબડી–સૌરાષ્ટ્ર)માંથી મળેલાં મોહન-જો-દડોના ચિત્રામણવાળાં માટીનાં વાસણોના જેવાં ચિત્રામણવાળાં ઠીંકરાઓ. (પૃ. ૩૪)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગભગ અભાવ છે ત્યારે, રંગપુર (લીંબડી)ના થોડાક પણ અવશેષો અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો સૂચવે છે કે કાઠિયાવાડનો—ખાસ કરીને પશ્ચિમ કિનારાનો—આદિ-ઐતિહાસિક કાળ બહુ જ્વલંત હશે. અને વાયવ્ય દિશામાં આવેલાં સુમેર, બાબિલોન, અને મિસરની સંસ્કૃતિ સાથે પણ એનો સંબંધ સારી પેઠે હશે.

આનાથી પણ પૂર્વના લઘુ પાષાણયુગની સંસ્કૃતિ — જેનો વિસ્તાર આખા ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે — નો સંબંધ ઉત્તર અને પૂર્વ આફ્રિકા સાથે લાગે છે. અને એથી પણ પહેલાં, હજારો વર્ષ પર, જ્યારે સમુદ્ર ખસ્યો અને હાલ ગુજરાત કહેવાતા પ્રદેશની સપાટી બંધાતાં, એના પર સાબરમતી વગેરે નદીઓનું આદિ વહેણ વહેવા માંડ્યું ત્યારે આદિ માનવ ત્યાં (ગુજરાતમાં) આવી વસ્યો, એટલું સંશોધન દ્વારા ઉપલબ્ધ હકીકતો ને પ્રમાણો પરથી હાલ તો કહી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ત્રીજું

ગૂજરાતના પ્રાચીન વિભાગો

ભારતદેશ પ્રાચીન કાળમાં પાંચ ભૌગોલિક વિભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો — પ્રાચ્ય (પૂર્વ), દક્ષિણ, પ્રતીચી (પશ્ચિમ), ઉદીચી (ઉત્તર) અને ધ્રુવા મધ્યમા (મધ્ય). આ વિશે સૌ પહેલો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં અને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં[1] મળે છે. ત્યાં આગળ આ વિભાગોનો ઉલ્લેખ દિશાઓના અર્થમાં થયો છે. આ દિક્ શબ્દ મૂળ જે માત્ર દિશાના અર્થમાં વપરાતો હતો, તે કાળે કરીને પ્રદેશને સૂચવવા લાગ્યો. પુરાણોમાં જે સાત વિભાગોનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં આ પાંચ વિભાગો ઉપરાંત વિંધ્ય અને હિમવંત પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.[2] આ વિભાગો બૌદ્ધ જાતકોને પણ સુપરિચિત હતા. આ પંચવિભાગમાંથી ઉત્તરાપથ, દક્ષિણાપથ અને મજ્ઝિમદેશ–મધ્યદેશનો ઉલ્લેખ અવારનવાર મળે છે. બાકીના બે પ્રાચ્ય અને પ્રતીચી જે અપરાન્તને નામે પણ ઓળખાય છે, તેમનો એમાં નામોલ્લેખ નથી. પણ સોવીર, ભરુ, અને સુરઠ જેવા પશ્ચિમના ઘણા પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ એમાં થયેલો છે.[3]

અપરાન્ત :

ભારતવર્ષના જુદાજુદા ભાગોમાં આર્યો વસવા લાગ્યા એટલે જુદા જુદા પ્રદેશોને ભૌગોલિક વ્યક્તિત્વ પણ મળવા લાગ્યું. તે પ્રદેશો ત્યારથી જનપદ નામથી ઓળખાવા શરૂ થયા. ઉજ્જન અને સિંધ, સિંધ અને શૂર્પારક (સોપારા) તથા ભારતવર્ષનો પશ્ચિમ વિભાગ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અપરાન્ત ગણાવા લાગ્યો. મહાજાનપદના કાળમાં અપરાન્તનો સીમાવિસ્તાર કેટલો હતો તે નક્કી કરવાને હજી પૂરતી સામગ્રી મળતી નથી. જો અરવલ્લી અને સહ્યાદ્રિની હારમાળા વચ્ચે એક કલ્પિત રેખા દોરીએ તો, સિંધ ગૂજરાત અને કોંકણને સમાવી લેતો પશ્ચિમનો પ્રદેશ તે અપરાન્ત; બીજી રીતે કહીએ તો પશ્ચિમ ભારતવર્ષ.[4] મહાભારતમાંના અર્જુનના યાત્રાવર્ણન પરથી, અપરાન્તમાં આખા પશ્ચિમ કિનારાનો સમાવેશ થતો હશે એમ લાગે છે.[5] પુરાણોમાં અપરાન્તનો ઉલ્લેખ સહ્યાદ્રિ પર્વતોની ઉત્તરે આવેલા એક પ્રદેશ તરીકેનો છે.[6] ગિરનાર, ધૌલી, શાહબાઝગઢ, અને માનસેરમાંના સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોમાં, પશ્ચિમ સરહદમાં વસતી પ્રજાનો અપરાન્તની પ્રજા તરીકે ઉલ્લેખ

---

૧ અથર્વ ૩, ૨૭; ૪, ૩૦; ૧૨, ૩; ૧૯, ૧૭; ઐત. બ્રા. ૮, ૧૪.

૨ સરખાવો : બ્રહ્માંડ, ૩૪, ૬૪.

૩ સર૦ : આર. કે. મહેતા. “પ્રી બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડીઆ,” ૩૬૬.

૪ જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર : “ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા” ૧, ૩૯,

૫ મ. ભા. ૧, ૨૧૮, ૧–૨.

૬ એ. એસ. અળતેકર : “ઍન્શીઅન્ટ ટાઉન્સ ઍન્ડ સીટીઝ ઇન ગૂજરાત ઍન્ડ કાઠિયાવાડ,” ૨ ; મત્સ્ય., ૧૧૩, ૫૧; વાયુ., ૪૫, ૧૨૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળે છે, જેમ કે—અપરતા, આપલંતા. અપરંત, પંડિત જયસ્વાલે આ શબ્દની રસપ્રદ સમજુતી આપી છે. તે લખે છે: "અશોકના શિલાલેખોમાં 'અન્તો'નો અર્થ પડોશીઓ અર્થાત્ પડખેનાં રાજ્યો હતો. એ રીતે 'અપરાન્ત'ના શબ્દશઃ બે અર્થ થાય — એક, પશ્ચિમના પાડોશીઓ; ને બીજો, પશ્ચિમ હિંદની સરહદ પરનાં રાજ્યોની પાછળ આવેલાં રાજ્યો. એનો સાદો અર્થ કરીએ તો, દેશનો પશ્ચિમ છેડો કે સરહદ થાય, એટલે કે પશ્ચિમ ભારત થાય. ભોજો, રાષ્ટ્રિકો અને સંભવતઃ પટ્ટનિકો એ સૌ અપરાન્ત અથવા પશ્ચિમ ભારતના વાસીઓ હતા." [૭]

જાતકોમાં અપરાન્ત વિશે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. માત્ર એમાંનાં કેટલાંક નગરો વિશે જ ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ પછીના બૌદ્ધ સાહિત્યમાં થેરોયાન ધમ્મખીટાને અપરાન્ત મોકલવામાં આવેલ, એ જાતનો ઉલ્લેખ છે. શાતકર્ણી વાસિષ્ઠિના પુત્ર પુલુમાયીના રાજત્વના ઓગણીસમા વર્ષમાં, નાસિકની ત્રીજી ગુફામાં કોતરાયેલા શિલાલેખમાં, સૌરઠ (સૌરાષ્ટ્ર) અને અપરાન્તને લગતો ઉલ્લેખ, ઈ. સ. પૂ. ૨૫ની આસપાસમાં આપણને મળે છે. [૮] રુદ્રદામન્ (ઇ. સ. ૧૫૦)ના ગિરનારના શિલાલેખમાં, મહાક્ષત્રપે ભારતવર્ષના જુદા જુદા વિભાગોના રાજકર્તાઓને એકત્રિત કર્યા હોવાનો જે ઉલ્લેખ છે, એમાં અપરાન્તનો પણ સમાવેશ થયો છે. અહીં અપરાન્ત એટલે ભારતનો પશ્ચિમ અંત, અર્થાત્ ઉત્તરમાં મહીથી માંડી દક્ષિણમાં ગોવા સુધીનો પ્રદેશ, એમ અર્થ હોવો જોઈએ. રુદ્રદામન્‌ના તાબામાંનો અપરાન્ત પ્રદેશ, મહીથી દમણગંગા સુધીનો હશે એમ લાગે છે. કેમકે આ કાળમાં ઉત્તર કોંકણ તો આંધ્રોના તાબામાં હતું.

કાલિદાસ (ચોથી સદી)ના 'રઘુવંશ'માં પણ અપરાન્તનો ઉલ્લેખ આવે છે. [૯] 'દીપવંશ' (ત્રીજી સદી) અને 'મહાવંશ' (પાંચમી સદી)માં પણ અપરાન્ત વિશે ઉલ્લેખ છે. હ્યુએનસંગ (છઠ્ઠી–સાતમી સદી)ના પ્રવાસ ઉપર આધાર રાખીને કનીંગહામે પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળ લખી છે. મજમુદાર, કનીંગહામના આ ગ્રંથના તેમણે કરેલા સંપાદનમાં, અપરાન્તના સીમાવિસ્તારમાં સિંધ, પશ્ચિમ રજપૂતાના, કચ્છ, ગૂજરાત, અને નર્મદાના નીચલા પ્રદેશને ગણાવે છે.[૧૦] વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો ટીકાકાર, પશ્ચિમ સમુદ્ર–સમીપના પ્રદેશોને અપરાન્ત કહે છે. पश्चिमसमुद्रसमीपेऽपरान्तो देशः।[૧૧]

અશોકના શિલાલેખોમાં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે ભોજો, રાષ્ટ્રિકો અને પિટ્ટનિકો અપરાન્તના લોક હતા, એમ પંડિત જયસ્વાલ નોંધે છે.[૧૨]

---

૭ કે. પી. જયસ્વાલ: "હિન્દુ પોલીટી," કંડિકા ૧૩૧.

૮ ASWI, ૪; પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી: નાસિક ઈન્સ્ક્રીશન્સ.

૯ રઘુ૦ ૪, ૫૩; જે. આર. એ. એસ, ૧૮૯૪, ૮૬.

૧૦ કનીંગહામ: "એન્શીઅન્ટ જ્યોગ્રાફી ઓફ ઈન્ડીઆ" (મજમુદાર સંપાદિત), કલકત્તા, (૧૯૨૪), ૬૯૯,

૧૧ કામસૂત્ર (કાશી સંસ્કૃત સીરીઝ), ૧૨૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં, મહાજાનપદના યુગથી માંડીને છેક મૌર્ય સમય સુધી, ઉજ્જન અને સિંધ વચ્ચેનો, મજ્ઝિમદેશ (મધ્યદેશ)ની સીમાપાદનો, અને પશ્ચિમ દરિયા કિનારાનો શૂર્પારક (સોપારા) સુધીનો પ્રદેશ, અપરાન્ત તરીકે જાણીતો હતો. પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના મત પ્રમાણે, ઈ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં પશ્ચિમ દરિયા કિનારાનો મહી અને ગોવાનો પ્રદેશ પણ એ જ નામે જાણીતો હતો. ઈસુની પહેલી સદીમાં અપરાન્તની દક્ષિણ સીમાઓ વધુ વિસ્તરી હતી અને લાટ, ઉત્તર કોંકણ અને દક્ષિણ કોંકણ એ ત્રણ નિશ્ચિતરૂપે ઓળખાતા પ્રદેશોને સમાવતી હતી.[૧૩] પરંતુ આઠમી સદી પછી ધીરેધીરે અપરાન્ત શબ્દનો લોપ થતો ગયો; ને એ વિસ્તારમાં આવેલા પ્રદેશોને નવાં નામ મળ્યાં. છતાં એટલું નક્કી છે કે, અત્યારે જે પ્રદેશ ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે તે અસલ આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એમ ત્રણ વિભાગોનો બનેલો હતો.

આનર્ત :

એ ઉત્તર ગુજરાતને સૂચવે છે. પુરાણમાંથી જે હકીકત મળે છે તે પ્રમાણે, વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્યાતિને તેના ભાગમાં પશ્ચિમ હિંદ મળ્યું; ને આ શર્યાતિના પુત્ર આનર્તે પોતાના નામ પરથી પાછળથી એને આનર્ત એવું નામ આપ્યું.[૧૪] કુશસ્થલી નામની રાજધાનીવાળા આ પ્રદેશને મહાભારત અને પુરાણો આનર્ત કહે છે. દ્રાવિડોના સહકારથી પુણ્યજન રાક્ષસોએ આ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો તે પછી, મહાભારત વર્ણવે છે તેમ, જ્યાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા[૧૫] એવી દ્વારિકાની ત્યાં સ્થાપના થઈ. મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં, બીજે એક સ્થળે, દ્વારિકા અને પ્રભાસનો સૌરાષ્ટ્રની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; ને સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તનો ઉલ્લેખ સાથે કરવામાં આવ્યો છે.[૧૬] આ ઉપરથી રુદ્રદામન્‌ની પહેલાંના કાળમાં, મધ્ય ગૂજરાત અને ઉત્તર ગૂજરાત સાથેનું સૌરાષ્ટ્ર આનર્ત કહેવાતું હશે એમ લાગે છે.[૧૭] વરાહમિહિર દેશના નવ વિભાગ કરે છે ને સિન્ધુસૌવીરને પશ્ચિમમાં મૂકે છે. સિન્ધુસૌવીર અને આનર્ત બંને મળીને એક પ્રદેશ થતો હતો એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે. આમ સિન્ધુસૌવીર પશ્ચિમનો મુખ્ય પ્રદેશ હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ છતાં બીજી જગાએ તેને આનર્ત જોડે દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં પણ ગણવામાં આવ્યો છે.[૧૮] સ્વ. આનંદશંકર આનર્તની ઉત્પત્તિ 'અનૃત'માંથી હોવાનું સૂચવે છે; અર્થાત્ એવો

૧૨ કે. પી. જયસ્વાલ: "હિન્દુ પોલીટી" કંડિકા ૧૩૧.

૧૩ દુ. કે. શાસ્ત્રી: "ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ," ૧, ૩૯, ૭૦.

૧૪ હરિ૦ ૧, ૧૦, ૩૧-૩૩; મત્સ્ય, ૧૨, ૨૧-૨૨; શર્યાતિની વંશાવલિ માટે જુઓ પદ્મ૦ ૫, ૮, ૧૨૬-૧૨૯.

૧૫ મ. ભા.: ૩, ૮૮, ૧૯ અને ૨૪.

૧૬ મ. ભા.: ૩, ૮૮, ૧૯, ૨૪; મત્સ્ય. ૧૧૩, ૫૧; વાયુ. ૪૫, ૧૩૧.

૧૭ દુ. કે. શાસ્ત્રી: એજન ૪૪.

૧૮ કનીંગહામ: એજન ૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રદેશ, જ્યાં દસ્યુઓની જેમ યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ નહીં કરનારા અનાર્યો વસતા હતા.[૧૯] રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખોમાં પણ આનર્તનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ આનર્તની સીમાઓ દક્ષિણમાં છેક અમદાવાદ સુધી, પશ્ચિમમાં છેક કચ્છના રણ સુધી, ઉત્તરમાં આબુ પ્રદેશ સુધી, ને પૂર્વમાં માળવા પર્યંત વિસ્તરી હતી. પણ તોયે આ સીમાઓ પૂરતી સ્પષ્ટ ન હતી. આનર્તનો અંત ક્યાંથી ને માલવાનો આરંભ ક્યાંથી, તે નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. આનર્ત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હોય એવું તો કોઈ સૂચન મળતું નથી. તેમ, જેની એક બાજુએ સૌરાષ્ટ્ર હતું ને બીજી બાજુએ માળવા હતું, તે આનર્ત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હોય એમ ઝાઝું સંભવતું પણ નથી. બૌદ્ધાયનના ધર્મસૂત્રમાં જે કેટલાક પ્રદેશો નિષિદ્ધ ગણવામાં આવ્યા છે, તેમાંનો એક આનર્ત પણ છે.[૨૦] વડનગર અથવા આનંદપુર –આનર્તપુર એ આનર્તનું પાટનગર હતું. વડનગર બારમી સદીમાં આનંદપુર તરીકે ઓળખાતું હતું એમ કુમારપાલની વડનગર–પ્રશસ્તિ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. વલભીના મૈત્રક રાજાઓનાં દાનપત્રોમાં પણ આનર્તપુર અને આનંદપુરને લગતા ઉલ્લેખો છે.[૨૧] આ આનર્તપુર અથવા આનંદપુર, ડૉ. બુલ્હરને મતે ઉત્તર ગૂજરાતનું વડનગર છે. એ તે વેળા બ્રાહ્મણોની વિદ્યા અને રાજનિપુણતાનું કેન્દ્ર ગણાતું હતું.

સૌરાષ્ટ્ર :

બોમ્બે ગેઝેટિયર પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર મૂળ શુસ્ નામના લોકોનો પ્રદેશ હતો; ને સૌરાષ્ટ્ર નામ તેનું સંસ્કૃત રૂપ છે. પણ નાસિકની ત્રીજી ગુફામાં વાસિષ્ઠિના પુત્ર પુલુમાયીના શિલાલેખમાં સુરઠ નામ મળી આવે છે. એટલે સુરઠનું જ સંસ્કૃત રૂપ સૌરાષ્ટ્ર લાગે છે. આના અનુસંધાનમાં મહારાષ્ટ્ર નામની અહીં તુલના કરવા જેવી છે. ડૉ. ભાંડારકરના મત મુજબ, મહારાષ્ટ્ર એ મહારઠનું સંસ્કૃત રૂપ છે. પ્રથમ રટ્ટ કે રઠ થયા પછી, પ્રજાના વર્ગને સૂચવતું મહારાષ્ટ્ર નામ એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયું છે,[૨૨] એમ એ જણાવે છે.

હવે જો આ સાચું હોય તો, ‘રઠ’ લોકોની સાથે ‘મહા’ને બદલે ‘સુ’ જોડતાં ‘સુરઠ’ થાય. ઉપર મુજબની અર્થસમજુતી, ડૉ. ભાંડારકરે પ્રજાને લગતી, અર્થાત્ મરાઠી પ્રજા, રાષ્ટ્રકૂટ વંશ અને મહારાષ્ટ્ર વંશ પરત્વે દર્શાવી હતી. પણ બરોબર એવું જ ‘સુરઠ’ વિશે કહી શકાય એમ નથી; કેમકે સુરઠ નામની કોઈ પ્રજા હોય એવો એક પણ ઉલ્લેખ હજી સુધી સાંપડ્યો નથી. બીજી બાજુ કે. પી. જયસ્વાલનું એવું મંતવ્ય છે કે ગૂજરાતના આભીરો, અશોકના રાષ્ટ્રિકો ને મહાભારતના યાદવોને ખૂબ મળતા હતા. જો

---

૧૯ આ. બા. ધ્રુવ : વસન્ત (અષાઢ, ૧૯૮૦)

૨૦ આઈ. સી; ૧૯૩૫, ૫૩૭, ૭૦ પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજી ત્યાં કહે છે : "જ્ઞાતિઓના સંકરને લીધે આનર્ત, અંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, સિન્ધુ, સૌવીર અને દક્ષિણાપથને હલકા ગણવામાં આવે છે."

૨૧ હિસ્ટોરીકલ ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઑફ ગૂજરાત : ૧, નં. ૪૦, ૭૬, ૮૩.

૨૨ દુ. કે. શાસ્ત્રી : ઐતિહાસિક સંશોધન, ૨૮૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરેખર આમ જ હોય તો, યાદવો કે રાષ્ટ્રિકો આ પ્રદેશમાં આવીને વસ્યા તે પછી આ પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાવા લાગ્યો હશે.[૨૩] અત્યારે તો કાઠિયાવાડનો માત્ર દક્ષિણ ભાગ જ સોરઠ તરીકે ઓળખાય છે. પણ પ્રાચીન કાળમાં તો કાઠિયાવાડ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર તરીકે જાણીતો હતો. ટોલેમીએ દર્શાવ્યું છે તેમ, સૌરાષ્ટ્રની સીમા કાઠિયાવાડના દરિયા-કિનારાથી છેક ભરૂચ સુધી વિસ્તરી હતી. પેરિપ્લસ કહે છે તેમ બરકે (Barake)ના અખાત (દ્વારિકા પાસેનો અખાત)થી બર્યગઝ (Barygaza) —ભૃગુકચ્છ અર્થાત્ ભરૂચના અખાતમાં સહેલાઇથી જવાતું હતું. બર્મરીકોણથી (Barbarikon)થી પાપીકે (Papike) (ગોપનાથ)ની શિરોભૂમિ સુધીની દરિયાકિનારાની આ સફર ૩૦૦૦ સ્ટેડીઆ એટલે લગભગ ૩૦૦ માઇલની હતી. પણ પેરિપ્લસના કહેવા પ્રમાણે સુરાષ્ટ્રીન (Surastrene) અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્ર અને બર્યગઝ અર્થાત્ ભરુચની સીમાઓ ભિન્ન ભિન્ન હતી.

સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ આપણને મહાભારતમાં,[૨૪] રામાયણમાં,[૨૫] માર્કંડેય[૨૬]-કૂર્મ અને વિષ્ણુ[૨૭] પુરાણોમાં, કૌટિલ્યમાં[૨૮] તેમજ પાણિનિસૂત્રોમાં[૨૯] મળી આવે છે. આ પ્રાંતના કુદરતી વૈભવને લીધે જ કદાચ એનું આ નામ પડ્યું હશે. એના કુદરતી વૈભવ માટે તો આ દેશ બહુ જૂના કાળથી વિખ્યાત હતો. ને તેથી જ આ નામ વપરાશમાં ચાલુ રહ્યું. પણ મરાઠાઓને કાઠીઓએ જબ્બર ટક્કર આપી, ત્યારથી તેમણે સુરાષ્ટ્રનું નામ બદલીને કાઠીઓ પરથી કાઠિયાવાડ પાડ્યું. ત્યાં લગી, છેક અઢારમી સદી સુધી, સૌરાષ્ટ્ર નામ પ્રજાની જીભે વસ્યું હતું.[૩૦]

પરદેશીઓએ સૌરાષ્ટ્રને માટે કરેલા જૂનામાં જૂના ઉલ્લેખો આટલા મળે છે — સ્ટ્રેબો (ઈ. સ. પૂ. ૫૦મી સદીથી ૨૦મી સદી) સૌરાષ્ટ્રને સેરેસ્ટસ કહે છે. પ્લીની (૭૭મી સદી) એને ઓરેટુરા કહે છે ને ટોલેમી (ઈ. સ. ૧૫૦) ને પેરિપ્લસ (ઈ. સ. ૮૦) સુરાષ્ટ્રીન કહે છે. ચાઇનીઝ મુસાફર હ્યુઆનસંગ સુલ-કા અર્થાત્ સોરઠનો ઉલ્લેખ કરે છે. એનો ઘેરાવો ચાર હજાર લી અર્થાત્ ૬૬૭ માઈલ હતો એમ જણાવે છે. આરબ લેખક અલ બિલાદુરી (ઇ. સ. ૮૯૨) લખે છે: “ જે વેળા બાટીઆના-મેટના-અર્થાત્ ઉત્તર દ્વારિકાના લોક સૌરાષ્ટ્રની સાથે લડાઇ લડી રહ્યા હતા તે અરસામાં, સિંધના આરબ વિજેતા કાસીમના પુત્ર મહંમદે સુરષ્ટ કે કાઠિયાવાડના રહેવાસીઓ જોડે સંધિ કર્યાનું કહેવાય છે.”

---

૨૩ દુ. કે. શાસ્ત્રી: ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ૧. ૪૨;
૨૪ મ. ભા. ૩, ૮૮, ૧૯, ૨૩.
૨૫ વાલ્મીકિ રામાયણ: કિષ્કિન્ધા કાંડ, અધ્યાય-૪૨.
૨૬ પાર્જિટર, માર્કંડેય. (કલકત્તા, ૧૯૦૪), ૩૭૦.
૨૭ કૂર્મ. ૧, ૪૭, ૪૨; વિષ્ણુ૦ ૪, ૨૪, ૬૮.
૨૮ રામશાસ્ત્રી: કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (મૈસોર, ૧૯૧૯), ૩૭૮.
૨૯ વસન્ત—૩૧, ૩૦૯.
૩૦ અળતેકર: એજન, ૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્ર સંબંધી ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. પણ ઇ. સ. પૂ. બીજી કે ત્રીજી સદીમાં સુરઠનો ઉલ્લેખ મળે છે. "મિલિન્દ પણ્હ"માં 'સુરથો નિગમ' સાગરકિનારે આવ્યું હોવાનું જણાવ્યું છે. જાતકોમાં પણ સુરઠનો ઉલ્લેખ મળે છે.[૩૧]

લાટ :

બૉમ્બે ગૅઝેટિયર મુજબ મહીથી તાપી નદી સુધીનો દક્ષિણ ગૂજરાત લાટ કહેવાતો હતો. મહાભારતમાં, પુરાણોમાં કે શિલાલેખોમાં ક્યાંય, છેક ત્રીજી સદી સુધી, આપણને લાટ સંબંધી કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આનું કારણ તો એ છે કે તે કાળમાં નર્મદાની દક્ષિણનો છેક ગોઆ સુધીનો પ્રદેશ અપરાન્ત નામથી જાણીતો હતો. ભરુચ અને મહી વચ્ચેનો પ્રદેશ મત્સ્યપુરાણ અને માર્કંડેય પુરાણમાં, **भरुकच्छाः समाहेयाः** । એ રીતે ઉલ્લેખવામાં આવ્યો છે; કેમકે તે વેળા પ્રાંતના વિભાગો કદાચ અપરાન્ત આનર્ત અને માળવામાં સમાવી લેવામાં આવતા હતા.[૩૨] ટૉલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) ના ગ્રંથમાં પહેલી જ વાર આપણે લાટિકા અર્થાત્ લાટનો ઉલ્લેખ પામીએ છીએ. આ ઉપરથી આ નામ ઘણું પ્રાચીન હતું એટલું તો અવશ્ય સમજાય છે. પણ તેમ છતાં, લાટ નામ ત્રીજી સદીથી વિશેષ જાણીતું બન્યું અને પ્રચલિત થયું એમ લાગે છે. સ્વ. આનંદશંકર 'લાટ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ રાષ્ટ્રમાંથી આપે છે. ટૉલેમી, વાત્સ્યાયન આદિ લાટથી પરિચિત હતા એમ જણાય છે.[૩૩]

કુમારગુપ્ત (૫મી સદી)ના વખતના મંદસોરના શિલાલેખોમાં એક મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. આ મંદિરનું સ્થાપત્યકામ લાટના રેશમ વણનારાઓએ કર્યું હતું.[૩૪] અજંટાની એક ગુફામાં વાકાટક હરિષેણ (ઈ. સ. ૪૯૦થી ઈ. સ. ૫૨૦)ના વખતના શિલાલેખમાં પણ તે સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે. અજંટાની બીજી ગુફામાં સત્તરમા નંબરમાં, હરિષેણના પ્રધાને વિહાર બંધાવ્યો હતો એવી માહિતી મળે છે. આ શિલાલેખમાં પ્રધાનના દશ પૂર્વજોનાં નામ પણ આપેલાં છે. એટલે આ વંશાવલિ પરથી હરિષેણના પ્રધાનના પૂર્વજો લાટવાસી હતા, એમ પંડિત જયસ્વાલ અનુમાન કરે છે.[૩૫] અજંટાની સ્થાપત્યસુંદરતા લાટના શિલ્પીઓને જ આભારી છે, એમ માનવામાં આવે છે.[૩૬]

બુદ્ધવર્મા (ઈ. સ. ૪૭૩)ના દશપુર શિલાલેખમાં, બાણના 'હર્ષચરિત'માં,[૩૭] તેમ

---

૩૧ આર. કે. મહેતા : એજન, ૪૪૩.
૩૨ અળતેકર : એજન, ૪.
૩૩ આ. બા. ધ્રુવ : "સાહિત્યવિચાર."
૩૪ ફ્લીટ : ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ — નં. ૩૫.
૩૫ કે. પી. જયસ્વાલ : હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ, (ઈ. સ. ૧૫૦–ઈ. સ. ૩૫૦), ૧૦૫.
૩૬ J. B. O. R. S. ૧૨. ૪૫૮–એન. સી. મહેતા.
૩૭ હર્ષચરિત (નિર્ણયસાગર પ્રેસ), ૧૨૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવિકીર્તિએ રચેલી ઐહોલ-પ્રશસ્તિમાં, લાટને લગતા ઉલ્લેખો મળે છે. બૃહસ્પતિના અર્થ-શાસ્ત્રમાં પણ ઉત્તર લાટ ને પૂર્વ લાટ ને લગતો ઉલ્લેખ છે. તેમ હુએનસંગના ગ્રંથમાં પણ લોલો અર્થાત્ લાટ વિશે ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૮૩૫માં રચાયેલી 'કુવલયમાલા'માં લાટવાસીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે: "પછી મેં લાટના લોક જોયા; તે તેમના વાળમ સેંથી પાડે છે ને શરીર પર સુગંધી દ્રવ્યો લગાડે છે. તેમનું રૂપ આંખને ગમી જાય એવું છે. તેઓ અમ્હં કાઉં તુમ્હં બોલે છે."[૩૮]

પ્રતિહારકુલનો સમ્રાટ મહેન્દ્રપાલ ઇ. સ. ૮૯૨થી ઇ. સ. ૯૧૦ના અરસામાં થઇ ગયો; તેના રાજકવિ રાજશેખરની કૃતિઓ 'બાલરામાયણ'[૩૯] અને 'કાવ્યમીમાંસા'માં, લાટના લોકને વિશે તેમજ તેમની ભાષા વિશે पठन्ति लटभं लाटाः એવો ઉલ્લેખ છે. આરબ વેપારીઓ અને મુસાફરોના ગ્રંથોમાં પણ લાટ–લારીના ઉલ્લેખો મળે છે. અલ–મુદી (ઇ. સ. ૯૪૩) લખે છે કે થાણાનો પ્રદેશ લાટી દરિયાને કિનારે છે અને લાટી (લારીવી) ભાષા ત્યાં બોલાય છે. અલ–બેરુની (ઇ. સ. ૯૭૦–ઈ. સ. ૧૦૩૧) લખે છે કે થાણા અને લાટના મુખ્ય નગર ભરુચ વચ્ચે સો માઇલનું અંતર છે, ને લાટની સીમા થાણાથી શરૂ થાય છે.

આ ઉપરાંત, દક્ષિણ ચાલુકયોનાં અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં દાનપત્રોમાં લાટદેશને લગતા ઉલ્લેખ અવારનવાર જોવા મળે છે. કદીક કોઈ કોઈ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનું રાજ્ય તો છેક ખેડા-જિલ્લા (ખેટક મંડલ) અને વડનગર કે આનંદપુર સુધી વિસ્તર્યું હતું; ને સરસ્વતીનો સઘળો દક્ષિણ પ્રદેશ તો લાટેશ્વરમંડલના નામથી જ જાણીતો હતો. રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજા ગોવિંદ ચોથાના શક ૮૫૫ (વિ. સં. ૮૯૯)ના દાનપત્રમાં, ખેટકમંડલ લાટપ્રદેશમાં સમાઈ જાય છે, એમ જણાવેલું છે. ઉપરાંત ગ્વાલિયરના એક શિલાલેખમાં કનોજના રામભદ્ર (આશરે ૮૩૩–૮૩૬)નો સેનાપતિ અલ્લ, આનંદપુરથી લાટમંડલમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી ઈ. સ. ૯મી ને ૧૦મી સદીમાં, માત્ર મધ્ય ગૂજરાત જ નહીં, ઉત્તર ગૂજરાત પણ લાટદેશના નામથી જાણીતો હશે એમ લાગે છે.

સારસ્વત મંડલ (જેનું પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ હતું) જોડે લાટને પાછળથી ચાલુકચ રાજા કર્ણદેવે જોડી દીધો. ને ત્યારથી લાટ નામ ધીરેધીરે ભુસાતું ગયું. આ વિભાગોને ગૂજરાત નામ કેવી રીતે મળ્યું તે આપણે આગળ જોઈશું.

---

૩૮ ण्हाओ लित्तविलित्ते कयसीमंते सोहियं गत्ते। अम्हं काउं तुम्हं भणिरे अहपेच्छइ लाडे ॥

૩૯ બાલરામાયણ : ૧–૧૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિભાગ બીજો

પ્રાગ્વૈદિક અને વૈદિક આર્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧

પ્રાચીન આર્યોની શાખાઓ

શિશુનાગ રાજાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ના અરસામાં પાટલિપુત્રમાં રાજ્યવંશની સ્થાપના કરી, એ બનાવ આગળ ભારતીય ઇતિહાસનો એક તબક્કો પૂરો થાય છે. એની પહેલાંના સમયને પ્રાગ્વૈદિક, વૈદિક અને વેદોત્તર એવા ત્રણ યુગોમાં આપણે સહેલાઈથી વહેંચી શકીએ. આ યુગના ઐતિહાસિક આલેખન માટે પૂરતાં સાધનો મળી આવે છે. અલબત, જેને આધારે એ ઇતિહાસ રચી શકાય તેમ છે, તે પ્રાચીન પરંપરાઓ અને ઉલ્લેખો અર્વાચીન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવિશ્વસનીય અને અશાસ્ત્રીય મનાય છે, ને તેથી તેનો સ્વીકાર થતો નથી. તેમ છતાં પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં અને કર્મકાંડી સાહિત્યમાં જે પરંપરા છે, તેની ઇતિહાસપૂરતી ઉપયોગિતા અવગણાય એમ નથી. આ જાતની સામગ્રી, તેના સ્વરૂપ તેમ જ કર્તૃત્વની દૃષ્ટિએ, વૈદિક અને પૌરાણિક એવા બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧

મૂળ પુરાણોમાં ભેગી કરેલી દંતકથાઓ, ધર્મકથાઓ અને આખ્યાયિકાઓ ભારત-યુદ્ધની પહેલાં, અથવા જનમેજય પારીક્ષિતના રાજ્યકાળ પહેલાં, ઘણા લાંબા કાળથી ચાલી આવતી હતી. એ સાહિત્ય લોકોનું સાહિત્ય હતું. તેને મુકાબલે વેદમંત્રો અને બ્રાહ્મણગ્રંથો માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું સાહિત્ય હતું. પૌરાણિક પરંપરાઓ અને વંશાવલિઓમાંથી આધારભૂત ઇતિહાસ ઉપજાવવા માટે, આ વેદકાલીન સાહિત્યની મદદ લેવી બહુ જરૂરની છે. ઋગ્વેદમંત્રોમાં મળી આવતાં જુદાં જુદાં નામો, સંદર્ભો, અને કાલસૂચનો ખરેખર વિશ્વાસપાત્ર છે, કેમકે, એ કાળનું સીધું કે આડકતરું જ્ઞાન જેમને હતું એવી જ વ્યક્તિઓએ એ બધાં વણી લીધાં છે. આ પંરપરાગત વંશાવલિઓનો પુરાણો અને મહાભારતમાં સંગ્રહ થયો તે પહેલાં તેમાં જે ફેરફારો થયા હશે, તેનું પ્રમાણ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદોમાંથી પણ મળી રહે છે.[1]

પણ પ્રાચીન ઋગ્વેદસાહિત્યની એક મર્યાદા લક્ષમાં લેવી ઘટે. આ સાહિત્યનો મોટો ભાગ, સરસ્વતી અને દૃશદ્વતી જેવી પવિત્ર નદીઓ જ્યાં વહેતી હતી તે સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં કે તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા ઋષિઓ દ્વારા રચાયો કે સંગ્રહાયો હતો. આ ઋષિઓ વેદકાલીન આર્યોના વિદ્વાન અગ્રણીઓ હતા. વસાહતનાં નાકાં સાચવીને બેઠેલી આર્યજાતિઓનાં પરાક્રમો અથવા તો દેશના અંદરના ભાગમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ કાં તો સાવ અજાણ હતા, અથવા તો એવું કશું જાણવાની એમને પરવા નહોતી.

---

૧ મુનશી : E. A. G. ૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઋગ્વેદમાં આપણને વીતહવ્યો ને શૃંજય[2] સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે; પણ પુરાણોમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે જાતિઓનો સમવાય — જેમાંનો એક ભાગ વીતહવ્યો પણ હતા, ને જે પાછળથી હૈહયો ને તાલજંઘોના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા — તે સંબંધી કશું જાણવા મળતું નથી. ભૃગુઋષિ જમદગ્નિ, જેમને વિશ્વામિત્ર જોડે એકદોહીનો સંબંધ હતો, જે રાજનીતિમાં કદાચ તેમના સાથીદાર હતા ને મંત્રરચનામાં[3] તેમના સહાયક હતા, તેમને વિશે આપણને ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ મળી રહે છે. પરંતુ મહાન યોદ્ધા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જમદગ્નિના પિતા ઋચીક માટે કાંઈ માહિતી મળતી નથી. ને તે જ પ્રમાણે પિતાથીયે મહાન એવા પરશુરામ, જેમણે, પુરાણો કહે છે તેમ, વીરત્વભર્યાં પરાક્રમોને લીધે દેવ-મંડળમાં વિષ્ણુના છઠ્ઠા અવતારરૂપ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમને વિશે એક અક્ષર સરખો મળતો નથી. એથી ઊલટું, અથર્વવેદમાં આ ઘટના વધુ સારી રીતે વર્ણવાઈ છે. આનો ખુલાસો તો એ હોઈ શકે કે, જ્યાં સંસ્કૃતિ વણપાંગરી ને પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતી, તેવા સપ્તસિંધુની બહારના પ્રદેશમાં વસતા ને લડીને આજીવિકા મેળવતા આર્યો તરફ, સરસ્વતીને તટે વસતા આ સંસ્કૃત ઋષિઓ તિરસ્કારથી જોતા હતા. આ ઋષિઓ, સર્વ-કાળના સાહિત્યસ્રષ્ટાઓને સ્વાભાવિક એવી ઊર્ધ્વારોહી દૃષ્ટિથી, જે વાતાવરણ તેમને પ્રેરણા આપતું હતું, તેમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર થોડા શિષ્ટ-જનો પ્રત્યે જ નજર નાંખતા હતા.

૨

દિવોદાસ અતિથિગ્વની લડાઈઓથી માંડીને છેક રાજા શિશુનાગ (આશરે ઈ. પૂ. ૭૦૦) સુધીનો વદિક અને વેદોત્તરકાળ, લગભગ એક હજાર વર્ષને આવરી લે છે. એ કાળમાં આખાયે દેશનો જીવનક્રમ સમસ્ત સમાજના પુરુષાર્થથી રચાતો હતો. આર્યોએ વિજયકૂચ કરવા માંડી ત્યારે તેમને અનાર્યો સાથે જે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડ્યું, તેથી તેમજ આ સંઘર્ષ દ્વારા જન્મેલી નવી સામાજિક ને સાંસ્કૃતિક પુનર્વ્યવસ્થાથી, એ કાળમાં સમાજ-જીવન ઘડાતું હતું. વેદોત્તરકાળને અંતે આ આર્ય સંસ્કૃતિનો ફેલાવ છેક નર્મદાના કાંઠા સુધી થયો હતો.

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે, વૈદિક આર્યો કોને કહેવા ? દશ રાજાઓ સામે દિવોદાસ રાજાનો પુત્ર સુદાસ યુદ્ધમાં ઊતર્યો ને તેણે વિજય મેળવ્યો, તે પરથી આ દશ રાજાઓનું યુદ્ધ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ તરીકે ઓળખાય છે. તો, આ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા અને તેની પહેલાંની ને પછીની પેઢીના આર્યો, જે સપ્તસિંધુ (આજનો પંજાબ ને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો) પ્રદેશમાં વસતા હતા, તેમને વૈદિક આર્યો કહી શકાય. એ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ વિશે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પ્રેરાઈને[4] ઊછળતી ઊર્મિથી મંત્રો રચ્યા છે. ને તેથી આ પ્રસંગ ઈતિહાસ માટે અત્યંત પ્રમાણભૂત માની

૨ એજન, ૭.

૩ ઋગ્વેદ ૧૦—૧૬૭, ૪; ૫—૧; ૧—૨૭૬.

૪ ઋગ્વેદ ૭—૧૮; ૩૩; ૮૩; દાશરાજ્ઞયુદ્ધના સાર-સંક્ષેપ માટે જુઓ મુનશી : એજન, ૯, ૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકાય. ઋગ્વેદમાં સચવાયેલી તેમની ભાષાને આપણે વૈદિક સંસ્કૃત કહીએ તે તે ઉચિત છે. એટલે વેદકાળ તે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ, તેમ જ તેમના પુરોગામીઓ અને અનુગામીઓનો જીવનકાળ,[૫] એમ આપણે કહી શકીએ. મેં આખો ક્રમ નીચે મુજબ ગોઠવ્યો છે:—

તૃત્સુ (ભરતો)	તૃત્સુઓ (?)	જહ્નુ. (ભરત ?)	પુરુ-ઇક્ષ્વાકુઓ	ઇક્ષ્વાકુઓ	વીતહવ્યો (શૃંજયો)	ભૃગુઓ	
વધ્ર્યશ્વ.	વ	કુશિક	(ઇક્ષ્વાકુ)	(ઇક્ષ્વાકુ)	સોમક.	-va	ક
પિજવન.	સિ	ગાધિન્	દુર્ગ:	વ્યોહસ્ veohas.	શૃંજય.	ઋચીક.	વ
દિવોદાસ.	ષ્ઠ.	વિ	ગિરિક્ષત.	હરિશ્ચન્દ્ર.	(વીતહવ્ય)	જ	ષ
સુ	શક્તિ.	શ્વા	પુ	રોહિત.	કૃતવીર્ય. અ	મ	ઐ
દા	પરાશર.	મિ	રુ		ર્જુ	દ	લૂ
સ.		ત્ર.	કુ		ન.	ગ્નિ.	ષ
		શુનઃશેપ.	ત્સ.			(પ	
		(દેવરાત)	ત્રસદસ્યુ.			ર	
			ત્રિધન્વ. મિત્રાતિથિ			શુ)	
			ત્રિવૃષ્ણ. કુરુશ્રવણ.			રા	
			ત્ર્યરુણ. ઉપમશ્રવસ.			મ	

મંત્રયુગનો અંતકાળ

વ્યાસ.　　　　　　　　　શમ્બર　　　　　　　　　અગ્નિ (ઔર્વ

આ યુગને અંતે વૈદિક આર્યોની સ્થિતિમાં ભારે પલટો આવ્યો. નવા યુગના આરંભ સાથે, પ્રજાના આચારો ને સંસ્કૃતિમાં પણ ધરમૂળના ફેરફારો થયા. આ વૈદિક યુગનો આરંભ, દસ્યુ રાજા શંબરનો વધ કરનાર તૃત્સુ જાતિના રાજા અતિથિગ્વ દિવોદાસથી થાય છે. વૈદિક આર્યો જુદી જુદી જાતિઓની શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયા હતા; ને એમાં ઉત્તરે વધુમાં વધુ બળવાન યદુઓ અને પુરુઓ હતા. ઘણું કરીને આ અને આવી બીજી સંયુક્ત જાતિઓ ભરતોના નામે ઓળખાતી હતી. દસ્યુઓ અથવા દાસો એ પણ ખૂબ શક્તિશાળી પ્રજા હતી. પોતાના રક્ષણ માટે તેમણે રચેલા દુર્ગો તથા તેમની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપતાં બીજાં સાધનો, વૈદિક આર્યોનાં સાધનોથી ઝાઝાં જુદાં પડતાં નહોતાં.

૫. મુનશી : એજન ૬, ૧૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

વૈદિક આર્યો પરદેશી હતા, અને સપ્તસિંધુમાં તેઓ પાછળથી ઊતરી આવ્યા, એવી માન્યતા સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે. તેમ છતાં પરંપરાએ સાચવી રાખેલાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી એક પણ એવું પ્રમાણ મળતું નથી જે એમને પરદેશી ઠરાવી શકે. વેદકાલીન આર્યો સપ્તસિંધુ વિશે કેવું મમત્વ ધરાવતા હતા તે દર્શાવતું, ઠીક ઠીક પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવું સાહિત્ય હવે મળી આવે છે. આર્યોને સપ્તસિંધુ પ્રત્યે, તે જાણે પોતાનું અસલ રહેઠાણ હોય એવો ઊંડો ભાવ છે. તેઓ તેને 'દેવકૃત યોનિ'[૬] 'દેવનિર્મિત દેશ'[૭] કહે છે. વૈદિક સાહિત્યની સંસ્કારપરંપરા તેમ જ જીવનદૃષ્ટિ પણ સંપૂર્ણપણે ભારતીય છે. ને એવો બહારનો બીજો એકે પ્રવાહ જાણવામાં નથી, જેમાંથી એ સાહિત્ય સર્જાયું હોય કે જેમાંથી એને પ્રેરણા મળી હોય. જેટલું જાણવા મળે છે તે પરથી તો, આર્યોના પરદેશીપણા વિશે એક પણ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં, પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાં પણ, ક્યાંય સ્પષ્ટ અથવા તો ગર્ભિત ઇશારો સરખો મળતો નથી.

દેશાન્તર કરતી જાતિઓ પોતાની મૂળ નિવાસભૂમિનું સંભારણું સદીઓ સુધી સાચવી રાખે છે. હિંદના પારસીઓ આજે આઠસો વર્ષ પછી પણ, પોતાનું મૂળ રહેઠાણ યાદ કરે છે. પોટસને ઇજીપ્શીઅનો, ને યુરેથીઅન સમુદ્રને ગ્રીનીશીઅનો, પોતાની મૂળભૂમિ તરીકે હંમેશાં ઉલ્લેખતા આવ્યા છે. એટલે વૈદિક આર્યો જો ખરેખર પરદેશથી જ આવ્યા હોય, તો તેઓએ સપ્તસિંધુમાં વેદકાળ પૂર્વે કેટલીયે સદીઓ અગાઉ નિવાસ કર્યો હશે એમ માનવું પડે; કેમકે તો જ મૂળ રહેઠાણને તેઓ સદંતર વીસરી ગયા એમ અનુમાન કરવું સહેલું પડે.

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહના સમયમાં કવિઓએ આર્ય જાતિને લગતાં જૂનામાં જૂનાં સંસ્મરણો સપ્તસિંધુની આસપાસ ગૂંથ્યાં હતાં.[૮] સરસ્વતી નદીનો મહિમા પ્રાચીન ઋષિઓએ અનેક સ્તોત્રો રચીને ગાયો હતો.[૯] દધીચિ નામના અશ્વનું મસ્તક છેદી નાંખનાર ઇન્દ્ર સરસ્વતીનો સખા હતો. એ દધીચિનાં અસ્થિમાંથી, કુરુક્ષેત્રની પાસે આવેલા શર્યણાવત[૧૦] સરોવરના તટો પર પાછળથી વજ્ર ઘડવામાં આવ્યું હતું, ને ઇન્દ્રે જન્મતાંવેંત હિમાલયના

---

૬ ઋગ્વેદ : ૩-૩૩, ૪; एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः । न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीती ॥

૭ મનુ. ૨-૧૭; सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

૮ ઋગ્વેદ : ૮-૨૪, ૨૭; य ऋक्षा दंहसो मुचद्यो वार्यात् सप्त सिन्धुषु । वधर्दासस्य तुविनृम्ण नीनमः ॥ અને ૪-૨૬, ૨; अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय । अहमपो अनय वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ સર૦ ૧૦-૭૫.

૯ ઋગ્વેદ : ૬-૬૧.

૧૦ ઋગ્વેદ ૧-૮૪, ૧૪; इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંજવત[11]શૃંગપરના સોમરસનું પાન કર્યું હતું.

ઋષિ કવે છે: "હે ઇન્દ્ર! (સૂર્યોદય) પૂર્વે ગવાતું સ્તોત્ર, જેનું યજ્ઞ સમયે ગાન થતાં તું જાગે છે, તે અતિપ્રાચીન છે. સુહામણાં શ્વેત વસ્ત્રોનું પરિધાન કરતા અમારા પૂર્વજો પાસેથી એ સ્તોત્ર અમને સાંપડ્યું છે."[12] એટલે ઇન્દ્રપૂજા ને તેનું સાહિત્ય વેદકાળમાં પણ પ્રાચીન ગણાતાં હતાં, એમ આ પરથી જણાય છે.

અહિઓમાં આદ્ય ગણાતા વૃત્રનો ઇન્દ્રે વધ કર્યો, એ મહાન પરાક્રમ પણ સપ્તસિંધુમાં થયું હતું. તેના ફળરૂપે તેણે સોમરસ અને ગાયો મેળવ્યાં, ને સાતે નદીઓનાં પૂર નિર્બંધ વહાવ્યાં.[13] સપ્તસિન્ધુનો ઉદ્ભવ વૈદિક આર્યો આ રીતે ઘટાવે છે, ને એથી જ તેઓ ઇંદ્રના પૂજક બન્યા છે.

વૈદિક આર્યોમાં ઇંદ્રપૂજા પ્રચલિત થઈ અને એનો દોર ચાલ્યો તે પહેલાં, બીજા ઘણા દેવોની પૂજા થતી હતી. આ હકીકતના સમર્થનમાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી આવે છે. અલબત એ ખરું કે, ઇંદ્રને આ મધ્યવર્તી પદ કંઈ એમ ને એમ નહિ મળી ગયું હોય. એ પદ મળે તે પહેલાં અનેક શંકાઓ, મતભેદો ને સંઘર્ષણો થયાં હશે.

વૈદિક સાહિત્યે આર્યપ્રજાનું જે સંભારણું સાચવી રાખ્યું છે તે પરથી આપણે તેને છ તબક્કામાં વહેંચી શકીએ. એમાંના પ્રથમ ચાર તબક્કા ઇન્દ્રપૂજાના સમયને લગતા છે; ને પાંચમો અને છઠ્ઠો તબક્કો વરુણપૂજાના ને તેની પહેલાંના કાળને લગતો છે. અનેક સદીઓને આવરતા આમાંના પહેલા ચાર તબક્કાનું સાહિત્ય સપ્તસિંધુની આસપાસ ગુંથાયું છે.[14]

૧ વૈદિક કાળ: દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ સાથે સંકળાયેલા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં તેમ જ તેમની પછી એ સમયના અંત સુધીમાં રચાયેલાં અન્ય ઋષિઓનાં સ્તોત્રોનો રચનાકાળ.

૨ સમીપવર્તી ભૂતકાળ: આ સમયમાં રચાયેલાં સ્તોત્રોમાં અતિપ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા રાજાઓ, દાનેશ્વરીઓ, અને ઋષિઓનો ઉલ્લેખ છે કેટલાંક સ્તોત્રો માત્ર નવી ભાષાના પરિધાન સાથે છેક પિતૃઓ પાસેથી ઊતરી આવ્યાં કહેવાય છે.[15]

૩ મધ્ય ભૂતકાળ: (અ) ભરત નામની સરસ્વતીને કાંઠે વસતી સપ્તસિંધુની વિક્રમ-

---

૧૧ ઋ. ૧૦–૩૪, ૧ : प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्॥

૧૨ ઋ. ૩–૩૯, ૨.

૧૩ ઋ. ૧–૩૨, ૧૨; ૨–૧૨, ૧૨.

૧૪ સર૦ : વેદોની ભાષા અને સાહિત્ય, આર્યજીવનના આરંભકાળની જોડે જ મૂકીએ, એટલી બધી પ્રાથમિક અવસ્થાના તો છે જ નહીં. સંભવતઃ બીજાં કેટલાયે હજારો વર્ષને આર્યોનો ઉષઃકાળ આવરી લ્યે છે.

૧૫ ઋ. ૩–૩૯, ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શીલ પ્રજા સાથે 'ભારતી' નામ ત્યારથી જોડાયું[૧૬] અને (આ) સરસ્વતીનો તીરપ્રદેશ વિદ્યાધામ બન્યો.[૧૭]

૪ દૂરવર્તી ભૂતકાળ : સપ્તસિંધુ સાથે સંકળાયેલી કથાઓની રચના આ સમયમાં થઈ હતી.[૧૮]

(અ) ઇંદ્રે વૃત્રનો સંહાર કર્યો ત્યારે એને માતા સરસ્વતીએ સાથ આપ્યો હતો.[૧૯]

(બ) મુંજવત પર્વત પરથી મેળવેલા સોમરસની પૂજા યજ્ઞકાંડમાં મહત્ત્વનું અંગ ગણાવા લાગી.[૨૦]

(ક) વૃત્રને સંહારી અને સાતે સરિતાઓના પ્રવાહને મુક્ત કરી, સપ્તસિંધુ પ્રદેશનું ઇંદ્રે સર્જન કર્યું એમ મનાવા લાગ્યું.[૨૧]

૫ વરુણપૂજાનો કાળ : આ વેળા દેવમંડપમાં વરુણ અગ્રસ્થાને હતો ને ઇંદ્રનું કાં તો આ મંડળમાં સ્થાન જ નહોતું અથવા હોય તોયે તે વેળા ઇંદ્ર વૈદિક આર્યોનો રક્ષક દેવ નહોતો ગણાતો.

૬ વરુણપૂજાનો પૂર્વ કાળ : આ કાળમાં દ્યૌ અથવા દ્યાવા અને પૃથ્વી સર્વોપરિ દેવતા ગણાતાં હતાં. દ્યાવાએ મુખ્ય દેવો સર્જ્યા;[૨૨] અને પૃથ્વી અથવા અદિતિએ આઠ પુત્રોને જન્મ આપ્યો; એમાં મિત્ર, વરુણ, અર્યમા, ભગ, દક્ષ અને અંશ[૨૩] એ સાત અમર હતા. સાતમો, જેનો ઉલ્લેખ અહીં નથી, તે અને સૂર્ય એક જ છે. એને ઇંદ્ર સાથે જોડવામાં આવે છે એ બરાબર નથી.[૨૪]

આ કાળમાં ભૃગુઓ, અંગિરસો અને અથર્વણ નામના અગ્નિપૂજક તાંત્રિક આચાર્યો થઇ ગયા છે. વેદના કાળમાં તેમનું માત્ર યજ્ઞસમયે આવાહન કરવામાં આવતું હતું, ને એ રીતે તેઓ દૂરના પ્રાચીન પૂર્વજો જ રહ્યા હતા. પણ તાંત્રિક વિધિઓ અને મંત્રોચ્ચારની પુરાણી પ્રથા તો વૈદિક કાળમાંયે ચાલુ હતી. રાક્ષસો ને ભૂતપ્રેતોનું ત્યારે નિવારણ કરવામાં આવતું

---

૧૬ ઋ. ૧—૨૨, ૧૦; ૧-૧૪૨, ૯ : शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती। इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ઋ. ૧-૧૮૮, ૮; ૨-૧, ૧૧; ૩-૪, ૮; आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः। सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु। ઋગ્વેદ મુજબ ભારતીનો સરસ્વતી સાથેનો સંબંધ ભારતોના સરસ્વતી સાથેના સંબંધને સૂચવે છે.

૧૭ ઐ. બ્રા. ૨-૧૯; કૌ. બ્રા. ૧૨-૩; माध्यमाः सरस्वत्यां सत्रमासत ॥

૧૮ દાસ : ઋગ્વેદિક ઇન્ડીઆ-૬૧, ૭૦

૧૯ ઋ. ૬-૬૧, ૭.

૨૦ દાસ : એજન.

૨૧ ઋ. ૧-૩૨, ૧૧; ૩-૨૬, ૬; ૪-૧૭, ૧.

૨૨ ઋ. ૧૦-૭૨, ૨; ૧-૧૫૯; ૧-૨.

૨૩ ઋ. ૨-૨૭, ૧.

૨૪ ઋ. ટીળક : આર્કટિક હોમ ઇન ધ વેદાઝ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું.[૨૫] સર્પોના દંશનું ઝેર પણ એવી જ રીતે ઉતારવામાં આવતું.[૨૬] વ્યાધિઓ માટે પણ અનુરૂપ મંત્રો હતા.[૨૭] જેમ અથર્વવેદમાં તેમ ઋગ્વેદમાં પણ દુઃસ્વપ્નોના નિવારણ માટે[૨૮], પ્રતિસ્પર્ધીઓના વિનાશ માટે[૨૯] ને પતિનો પ્રેમ જીતવા માટે[૩૦] મંત્રો છે. ઋગ્વેદમાંની આ જાતની માન્યતાઓ પ્રાચીનતર સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો હતાં. ને તેમાં સુધારારૂપે પ્રકૃતિનાં સત્ત્વોની પૂજા પાછળથી ભળી.

ભૃગુઓ અને અંગિરસોમાંથી સીધા ઊતરી આવ્યાનો દાવો કરતા વેદ અને વેદોત્તર કાળના અથર્વણોમાં પણ આ જૂનાં લક્ષણ તેમના સંપ્રદાયના અંગરૂપ બની રહ્યાં હતાં.

૪

આર્યો ગૂજરાતમાં આવ્યા એ વિશેની પ્રાચીનતમ પરંપરા વેદકાળ કરતાંયે ઘણા જૂના કાળ સાથે સંકળાયેલી છે અને તે શર્યાતો ને ભૃગુઓ સાથે જોડાયેલી છે. અગ્નિપૂજા અને તંત્રવિદ્યાનું સ્થાન વરુણપૂજાએ લીધું એ પાંચમી અને સાતમી ભૂમિકાની વચમાં, એને મૂકી શકાય. અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાં સમાન એવી પરંપરામાંથી, સંક્ષેપમાં કહીએ તો અથર્વણ પરંપરામાંથી, આ પ્રમાણ મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાં તો એ વિશે એક અક્ષર સરખો મળતો નથી.[૩૧]

પ્રાચીન કાળમાં દરેક જાતિ પોતે કોઈ આદિ પુરુષમાંથી ઊતરી આવી છે એમ માનીને પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખતી. ને જાતિનું નામ આવા દાખલાઓમાં હંમેશાં કોઈ કલ્પિત મૂળ પુરુષમાંથી ઊતરી આવતું, એમ મનાય છે. પ્રાચીન આર્યોની અનેક શાખાઓ પૈકી સૌથી વધુ મહત્ત્વની જે માનવ નામની જાતિ છે તે પોતે મનુમાંથી ઊતરી આવી છે એવું અભિમાન ધરાવતી હતી. ઋગ્વેદકાળમાં તો આ મનુનાં કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણો રહ્યાં નહોતાં. પણ જેમ તેનો ભાઈ યમ મર્ત્યોમાં સર્વપ્રથમ હતો, તેમ તે માનવજાતિનો જનક અને મૂળપુરુષ હતો;[૩૨] પાછળથી જેના નામ પરથી શૌર્યાત વંશ ચાલ્યો તે શર્યાતિની[૩૩] ગણના મનુના[૩૪] દશ પુત્રોમાં થાય છે.

---

૨૫ ઋ. ૭–૧૦૪; ૧૦, ૮૭.

૨૬ ઋ. ૧–૧૯૧.

૨૭ ઋ. ૧૦–૧૬૩.

૨૮ ઋ. ૧૦–૧૬૪.

૨૯ ઋ. ૧૦–૧૬૬.

૩૦ ઋ. ૧૦–૧૫૯.

૩૧ મુનશી : E. A. G. ૧૮.

૩૨ સર૦ ઋ. ૧–૮૦, ૧૬; ૨–૩૩, ૧૩; ૮–૬૩, ૧; ૧૦–૧૦૦, ૫.

૩૩ ઋ. ૧–૫૧, ૧૨; ૩–૫૧, ૭.

૩૪ મત્સ્ય૦ ૨–૪૦, ૪૧; વાયુ૦ ૨–૩, ૨૯–૩૦; જુઓ હરિ૦ ૧–૧૦, ૧–૨; મ. ભા. ૧–૭૫, ૧૫–૧૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યયાતિ એ અગ્નિહોત્રીનું નામ છે, જાતિનું નહીં. તે ઘણાં નામો ને પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલું છે. યયાતિ નહુષનો પુત્ર[૩૫] ને ઈક્ષ્વાકુનો પૌત્ર છે. તેના ભાઈ યતિનું નામ ઋગ્વેદ કાળમાં કોઈ જૂની જાતિએ ધારણ કર્યું હોય એમ જણાય છે.[૩૬] તેમ યયાતિ યતિ નામની જાતિનો હોય એ પણ એટલું જ શક્ય છે. પાછળથી આ જાતિ પૌરાણિક સાહિત્યમાં ઐલ નામથી પણ ઓળખાતી હતી. યતિઓ યુદ્ધકુશળ ને અગ્નિપૂજક ભૃગુઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. યયાતિ પોતે મહાન ભૃગુ[૩૭] આચાર્ય અથર્વણ શુક્ર (ઉશનસ્)ની પુત્રીને પરણ્યો હતો.

આ ભૃગુઓ માનવો જેટલી જ પ્રાચીનતાનો દાવો કરે છે; ને પવિત્રતામાં તો તેમને ટપી જવાનું અભિમાન ધરાવે છે. તેઓ પોતાને વરુણના પુત્ર મનાતા ભૃગુમાંથી અવતર્યા હોવાનું કહેવડાવે છે.[૩૮] જો કે, પછીનું સાહિત્ય ભૃગુને મનુનો પુત્ર ગણે છે.[૩૯] અત્યંત પ્રાચીન કાળથી, ભૃગુઓ જબ્બર શક્તિશાળી પ્રજા તરીકે જાણીતા હતા જેટલું મહત્ત્વ તેમના આચાર્ય-પદનું હતું, તેટલું જ તેમની યુદ્ધનિપુણતાનું હતું. આ લોકમાં માતરિશ્વા[૪૦] દ્વારા અગ્નિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર તેઓ હતા, એમ ભૃગુઓ કહે છે. અગ્નિસ્થાપના એ તેમનું વિશિષ્ટ કર્મ હતું.[૪૧] અથર્વવેદ — જેના કેટલાક ભાગ તો અતિપ્રાચીન છે — તેને ભૃગુઓ અનુસરતા હતા.[૪૨] તેથી એ વેદ ભૃગ્વાંગિરસ નામથી પણ ઓળખાય છે.[૪૩] કવિ ઉશનસ્ અને ચ્યવન ભૃગુઓ જ હતા એ વિશે શંકા નથી. તેઓ અંગિરસ્‌ના પુત્રો હતા એમ પણ કહેવાય છે.[૪૪] અથર્વણો (અવેસ્તાના આથ્રવનો), અંગિરસો અને ભૃગુઓ — છેલ્લા બે તો અગ્નિ અને અગ્નિપૂજાના પ્રવર્તકો છે — બધા એક જ શાખાના હતા. આ હકીકત સાથે પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખોનો પણ તાળો મળી રહે છે. અલબત, પાછળના ઉલ્લેખોમાં ભૃગુઓ અને અંગિરસો જુદા ગણાવા લાગ્યા અને અથર્વણ શબ્દ કર્મકાંડીઓની એક શાખા માટે જ પ્રયોજાવા લાગ્યો. ચ્યવન પણ અથર્વણ હતો.

---

૩૫ મત્સ્ય૦ ૨૪, ૪૯-૫૧; વાયુ૦ ૨-૩૧, ૧૨-૧૩; હરિ૦ ૧-૩૦, ૧-૨; મ. ભા. ૧-૭૫, ૩૦-૩૨. જુઓ, મુનશી : E. A. G. ૨૨.

૩૬ ઋ. ૮-૩, ૯; ૮-૬, ૧૮.

૩૭ વાયુ૦ ૨-૩૧, ૧૫-૧૬; तेषां मध्ये तु पञ्चानां ययातिः पृथिवीपतिः । देवजानिमुशनसः सुतां भार्यामवाप ह ॥ शर्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः । સર૦ : મત્સ્ય૦ ૨૪-૫૧-૫૨; હરિ૦ ૧-૩૦, ૪; પદ્મ. ૫-૧૨, ૧૦૫-૧૦૬; મ. ભા. ૧-૭૫, ૩૪.

૩૮ પં. બ્રા. ૧૮-૧૯, ૧; શત૦ બ્રા. ૧૧-૬, ૧, ૧. તૈત્ત૦ આર૦ ૯-૧: भृगुर्वै वारुणिः ॥ જુઓ, તૈત્ત૦ ઉપ૦ ૧-૩, ૧, ૧.

૩૯ સર૦ : મનુ૦ ૧-૩૪, ૩૫.

૪૦ ઋ. ૧-૬૦, ૧; ૩-૫, ૧૦.

૪૧ મૈ. સં. ૧-૪, ૧; તૈત્ત૦ સં. ૪-૬, ૫, ૨; અથર્વ૦ ૪-૧૪, ૫.

૪૨ વેબર : હિસ્ટરી ઑફ ઈન્ડીઅન લિટરેચર ૧૧-૧૪૮; પાર્જિટર : AIHT ૩૧૯.

૪૩ બ્લૂમફિલ્ડ : હિમ્સ ઑફ અથર્વવેદ (SBE, XLII-૨૩, ૩૩).

૪૪ શત૦ બ્રા. ૪-૧, ૫, ૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યયાતિના પાંચ પુત્ર યદુ, પુરુ, અનુ, દ્રુહ્યુ અને તર્વસુ[૪૫] દ્વારા જે જાતિઓનો ઉદ્ભવ થયો, તેમની જોડે ભૃગુઓ છેક અસલના કાળથી ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. કવિ ઉશનસ્ અથવા શુક્રાચાર્ય મહાન આચાર્ય હતા. પુરાણો તેમને દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે અને અસુરોના ગુરુશ્રેષ્ઠ[૪૬] તરીકે વર્ણવે છે. તેમની પુત્રી દેવયાનીનું લગ્ન યયાતિ જોડે થયું હતું, અને તેનાથી યદુ અને તુર્વસુ નામના પુત્રો જન્મ્યા હતા. એ યદુ અને તુર્વસુ વેદકાળમાં પંચજનો તરીકે જાણીતા જાતિસમૂહ પૈકીની બે જાતિઓના આદ્યપુરુષો હતા. યયાતિએ અનાર્ય નહીં તો અવૈદિક એવા વૃષપર્વન્ રાજાની પુત્રી સાથે પણ લગ્ન કર્યું હતું.

૫

ભૃગુઓ માનવજાતિની શાર્યાત શાખા સાથે બહુ ગાઢ સંપર્ક ધરાવતા હતા. આ શાર્યાત નામ ઋગ્વેદમાં તો ક્યારનુંયે ભૂતકાળનું બની ગયું હતું. એ નામ શર્યાતિ નામના વંશપ્રવર્તકના કુળમાં જન્મ્યાનો દાવો કરનાર એકમાત્ર ગાયકે જ ધારણ કર્યું હતું. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં શર્યાતિનો ઉલ્લેખ, ચ્યવન ભાર્ગવે પુનર્યૌવન પ્રાપ્ત કર્યાની એ કથામાં મળે છે. તે ઉપરાંત, યજ્ઞમાં પ્રધાન દેવતા તરીકે ઇંદ્ર જોડે અશ્વિનોની સ્થાપના વેળા પણ એનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવતી એ કથા આવી છે: "ભૃગુઓ અથવા અંગિરસોએ જ્યારે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યો ત્યારે ભાર્ગવ અથવા ચ્યવન અંગિરસ, જરાજર્જર અને પ્રેત જેવા પાછળ રહી ગયા. શર્યાતિ માનવ જે તેની ટોળી સાથે આ સ્થળની આસપાસ ફરતો હતો, તેણે આ સ્થળની નજીક વાસ કર્યો. તેના પુત્રોએ રમતાં રમતાં, ખખડી ગયેલા, કંકાલ જેવા આ પુરુષને માટીનાં ઢેફાં મારીને અકળાવ્યા ને અશાંત કરી મૂક્યા. પરિણામે તે ક્રોધાયમાન થયા ને એમણે તેમનામાં અંદર અંદર કુસંપનાં બીજ વાવ્યાં. પિતા પુત્ર સાથે લડ્યો, ભાઈ ભાઈ સાથે લડ્યો.

ત્યારે શર્યાતિએ વિચાર્યું: "મેં નક્કી એક યા બીજું એવું કાંઈક કર્યું છે જેને લીધે જ આવું અનિષ્ટ બનવા પામ્યું." પછી તેણે ગોપાલોને ભેગા કર્યા અને પૂછ્યું: "તમારામાંના કોઈએ કશું પણ આજ જોયું છે?" ત્યારે તેઓ બોલ્યા: "એ........ત્યાં કોઈ વૃદ્ધ અને દુર્બળ માણસ પડ્યો છે. બાળકોએ તેને ઢેફાં મારીને રંજાડ્યો છે." ત્યારે શર્યાતિએ જાણ્યું કે તે તો ચ્યવન હતા.

તેણે તુરત પોતાનો રથ જોડ્યો ને સુકન્યાને રથમાં બેસાડીને ચાલી નીકળ્યો. તે ઋષિના મૂળ સ્થાને આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું: "હે ઋષિ! મારાં તમને અભિવંદન છે. તમને મેં ઓળખ્યા નહીં ને મારાથી અજાણતાં આવો અપરાધ થઈ ગયો. આ મારી પુત્રી

---

૪૫ મત્સ્ય૦ ૨૪-૫૩,.૫૪; વાયુ૦ ૨-૩૧, ૧૬, ૧૭; પદ્મ૦ ૫-૧૨, ૧૦૬, ૧૦૭; હરિ૦ ૧-૩૦, ૪, ૫; મ. ભા. ૧-૭૫, ૩૪, ૩૫.

૪૬ પં. બ્રા. ૭-૫, ૨૦; उशना वै काव्योऽसुराणां पुरोहित आसीत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુકન્યા છે. તેને આપની સાથે વરાવીને હું મારું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું. મને માફ કરો ને મારી પ્રજાને સુખેથી જીવવા દો." ત્યારથી તેની પ્રજા અંદર અંદર સંપી જંપીને રહી શકી. પણ ત્યાર પછી, રખેને બીજી વાર અપરાધ થઇ જાય એ બીકે, શર્યાતિ માનવે ત્યાંથી સ્થળાંતર કર્યું."

આ કથા ઘણા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આવે છે ને તેથી શર્યાતિ સાથેનો ચ્યવનનો સંબંધ એક ઐતિહાસિક ઘટના ગણી શકાય એમ છે. ચ્યવનની પુનર્યૌવન-પ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં પણ છે.[૪૭]

ગૂજરાત સાથે સંકળાયેલા આર્યોમાં શર્યાતિ માનવ પ્રથમ છે. કેમકે ગૂજરાતને પહેલ-વહેલું આર્ય નામ શર્યાતિના પુત્ર ને વંશપ્રવર્તક આનર્ત[૪૮] દ્વારા મળ્યું હતું. પુરાણોમાં ચ્યવનનું નામ હંમેશાં અત્યારે ગૂજરાત નામથી ઓળખાતા પ્રદેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.[૪૯] યુધિષ્ઠિરના પરિભ્રમણની પહેલાં ઘણા વખતથી પયોષ્ણી (અર્વાચીન તાપી) અને નર્મદા વચ્ચેનું પર્વતશિખર વૈદૂર્ય પર્વતને નામે ઓળખાતું હોય એમ લાગે છે. ત્યાં ચ્યવને તેનું યૌવન પાછું મેળવ્યું હતું ને ત્યાં શર્યાતિએ અશ્વિનોને પ્રધાન દેવતા તરીકે અર્ઘ્ય આપી યજ્ઞ કર્યો હતો.[૫૦] ભારતના આ ભાગ સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતા ભૃગુઓ, પુરાણોના કહેવા મુજબ, ચ્યવનના વંશજો છે. આથી શાર્યાતો અને ભૃગુઓ જે આનર્તમાં અને નર્મદા તટે વસતા હતા, તેમને બંનેને એક જ સ્થાનના વાતાવરણનો લાભ મળ્યો હતો એ લગભગ સિદ્ધ થાય છે. આપણા ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા પ્રાચીનતમ કાળમાં, આ જાતિઓ અહીં નહોતી વસતી એમ સૂચન કરનારો એકે આધાર છે નહીં.

આ જાતિઓએ વસાવેલા પ્રદેશના વિસ્તારનો ખ્યાલ પુરાણોમાં આપેલી શર્યાતિની વંશાવલિ પરથી મળી રહે છે. શર્યાતિના પુત્ર આનર્તનું નામ ઉત્તર ગૂજરાતને મળ્યું છે. એની પુત્રી સુકન્યા જે ચ્યવનને પરણી, તેનો આશ્રમ પણ નર્મદાતીરે છે. તેના પુત્ર રેવનો સંબંધ નર્મદા નદીના પર્યાયરૂપ રેવા સાથે સાંકળી શકાય તેમ છે. ને તેનો પુત્ર તે રૈવત કકુદ્મિન, જેના પરથી સૌરાષ્ટ્રના પર્વતનું નામ પણ રૈવતક પડ્યું.[૫૧] કુશસ્થલી એ દ્વારકાનું પ્રાચીન નામ છે. ત્યાં રૈવત કકુદ્મિનના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા.[૫૨] પણ તેમનો પાછળથી પુણ્યજન રાક્ષસોએ નાશ કર્યો હતો.

---

૪૭ ઋ. ૧-૧૧૭, ૧૩; ૭—૭૫, ૫; ૧-૧૧૮, ૬; ૧૦-૩૯, ૪; ૭-૬૮, ૬; ૭૦

૪૮ હરિ૦ ૧-૧૦, ૩૧-૩૩. મત્સ્ય૦ ૧૨-૨૧, ૨૨.

૪૯ આનર્તના રાજા શર્યાતિની પુત્રી સુકન્યાને ચ્યવન પરણ્યા હતા. તેમણે વૈદૂર્ય પર્વત ને નર્મદા નદી પાસે તપ આદર્યું હતું. જુઓ: મ. ભા. ૩, ૧૨૧, ૧૨૨; ૩-૮૯, ૧૨.

૫૦ મ. ભા. ૩-૧૨૧, ૧૯, ૨૧.

૫૧ શર્યાત વંશાવલી પદ્મપુરાણમાં આપેલી છે: ૫-૮, ૧૨૬-૧૨૯. જુઓ: મત્સ્ય૦૧૨-૨૧-૨૪; વાયુ૦ ૨-૨૪, ૨૩-૨૫; હરિ૦ ૧-૧૦, ૩૦-૩૭; ૨, ૧૧-૧, ૭.

૫૨ ૧-૧૧, ૪; ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह। हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली॥ જુઓ: વાયુ૦ ૨-૨૬, ૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨

અથર્વણ આર્યો અને વરુણપૂજા

ભૃગુઓ અને શાર્યાતો વૈદિક આર્યો સાથે શો સંબંધ ધરાવતા હતા એ અથર્વણ સાહિત્યના પરિચય દ્વારા વધુ સારી રીતે સમજાય તેમ છે. ને એથી અથર્વવેદમાંનું જૂનામાં જૂનું અથર્વણ સાહિત્ય સ્વાભાવિક રીતે બહુ મહત્ત્વનું ઠરે છે.

૧

વેદ તરીકે તો અથર્વવેદ ઘણો મોડો સ્વીકારાયો, ને તેનું સંસ્કરણ પણ વૈદિક કાલમાં જ થયું. પણ તેમાંની માહિતીના સ્વરૂપ પરથી ઋગ્વેદ કરતાં તે જરૂર જૂનો હોય એમ જણાય છે. સમાજવ્યવસ્થા, સામાજિક મંતવ્યો, પ્રણાલિકાઓ, દૃષ્ટિકોણો અને આચારો આદિ જે મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોનું પ્રતિબિંબ અથર્વવેદમાં પડ્યું છે તે સૌ તત્ત્વો વેદકાળ કરતાંયે ઘણાં પ્રાચીન છે. અત્યારે આપણને જે બ્રાહ્મણગ્રંથો અને પુરાણો મળી આવે છે, તેમનું સંસ્કરણ તો વૈદિક કાળની પછી ઘણું પાછળથી થયું છે. ને તેમાં પણ આ તત્ત્વો તો પ્રવર્તતાં દેખાય છે. પરંતુ વૈદિક કાળમાં, વૈદિક અને અથર્વણ ઋષિઓની લાક્ષણિકતાઓ વિશિષ્ટ અને વિભિન્ન હતી તે છતાં, તેમનો પારસ્પરિક અને ભાષાકીય સંપર્ક એટલો બધો ગાઢ હતો કે ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ વચ્ચે દેખાતું ભાષાનું અને સ્વરૂપનું ઐકત્ર સહેલાઈથી આપોઆપ જળવાતું. સપ્તસિંધુમાં પણ અથર્વણ ઋષિઓની ઘણી જૂની માન્યતાઓ અને ક્રિયાકાંડને અનુસરનારા તેમના અનુગામીઓ વસતા હતા. તેથી અથર્વણ અને વૈદિક ઋષિઓ વચ્ચે કર્મકાંડને લગતા કેટલાક ભેદ પણ ઊભા થયા હતા. અથર્વવેદની પ્રાચીનતા વિશે કદીક જે શંકાઓ જાગી છે તે પરથી, તેમ પાછળના અથર્વણોએ સ્થિતિસમર્થન અર્થે કરેલા પ્રયત્નોથી, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એમ છે.[1]

પરંતુ વૈદિક આર્યો, આ જૂની પરંપરાને અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાં વહેતી મૂકનાર આર્યોના ચોખ્ખા અંકુર રૂપ હતા. કેમકે ભૃગુ, અંગિરસ, યયાતિ, કવિ ઉશનસ, ચ્યવન અને બીજાં એવાં અથર્વણ પરંપરાનાં પાત્રોનો ઋગ્વેદમાં પ્રાચીન છતાં પવિત્ર સ્મૃતિરૂપે ઉલ્લેખ છે.

અથર્વણ ઋષિ એ મનુજો અને દેવો વચ્ચેનું માત્ર માધ્યમ નથી; તે આચાર્ય છે, યોદ્ધો છે, તાંત્રિક છે અને રાજાઓનો અતિ આવશ્યક માર્ગદર્શક પણ છે. “જે રાજા દેશનું શાસન કરે છે તેણે દક્ષ બ્રાહ્મણ શોધવો જોઈએ; દક્ષ તે જ છે જે ભૃગ્વાઙ્ગિરસમાં નિપુણ છે; કેમકે ભૃગુ અને અંગિરસ સર્વ અશુભ પ્રસંગઘટનાઓની સામે મંત્ર અજમાવી

૧ બ્લૂમફિલ્ડ : હિમ્સ ઑફ અથર્વવેદ : ૨૯,૪૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે ને સર્વની રક્ષા કરી શકે છે." રાજકર્મો એ જ આ અથર્વણ બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય કાર્ય હતું. શ્રૌત કર્મકાંડવિધિ તો ગૌણ હતો.

ઋગ્, યજુર્, અને સામ એ ત્રણ વેદ-ત્રયી વિદ્યા-જેને ક્ષત્રમ્[2] કહેવામાં આવે છે તે અથર્વવેદથી પૃથક્ ગણાતી હતી. આ વેદ તેથી ઘણા લાંબા કાળ લગી, યુદ્ધકુશળ ધર્માધ્યક્ષો અને ક્ષત્રિયો સાથે સંકળાયલો હતો. પણ અથર્વવેદના વશીકરણ મંત્રોને મળતું આવતું સાહિત્ય, ઋગ્વેદના પ્રાચીનતમ ખંડો અને ઇતિહાસસુલભ એવી આપણી પ્રાચીનતમ પરંપરામાં વર્જ્ય મનાતું હતું, એમ દર્શાવતું કોઈ પ્રમાણ છે નહીં. ને આ સાહિત્ય તેના છંદઃસ્વરૂપમાં કે શૈલીમાં અથર્વવેદનાં હાલ મળી આવતાં સંસ્કરણોથી જરાયે જુદું પડતું હોય એવું પણ કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. છેવટે એવું કોઈ ઇતર પ્રમાણ નથી — સિવાય કે આ વિશે પ્રવર્તતી ચુપકીદી — જેથી એમ સિદ્ધ થાય કે અથર્વવેદની ઋચાઓની જુદી જુદી વાચનામાં પ્રચલિત નામો અથવા શીર્ષકો સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિના પ્રાચીનતમ કાળમાં અપરિચિત હતાં.[3]

અલબત પાંડિત્યપૂર્ણ વૈદિક ઋષિઓનાં કર્મકાંડ ને પ્રણાલિકાઓમાં, પોતાના સંપ્રદાયને માનભર્યું સ્થાન અપાવવા અથર્વણ ઋષિઓને સતત ને સારી પેઠે મથવું પડેલું. છતાં વેદોત્તરકાળમાં તેમની સામે હેતુપૂર્વકનો ભેદભાવ તો નહોતો. ખુલ્લા અણગમા વિનાની, છતાં આપોઆપ વરતાઈ આવતી — અથર્વ વેદની આ અવગણના શ્રૌત સાહિત્યનું લક્ષણ છે ને તે ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે.

૨

આમાંથી કેટલીક બાબતો ફલિત થઈ રહે છે. પ્રાગ્વૈદિક આર્યો એક વખત મુખ્યત્વે અથર્વણ આર્યો હતા. તેમાંનો કેટલોક ભાગ સપ્તસિંધુમાં વસ્યો. ને તેણે જમાનાઓ જતાં, ઋગ્વેદમાં જેનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે તેવાં દૃષ્ટિ, પરંપરા અને કર્મકાંડ વિકસાવ્યાં. બીજો કેટલોક ભાગ, જે સપ્તસિંધુની બહાર વસતો હતો તેણે, અથર્વણ સંપ્રદાયને અનુસરવું ચાલુ રાખ્યું; જો કે પરસ્પર સંપર્કને અંગે કેટલાંક વૈદિક તત્ત્વો તો તેમનામાં પણ ભળ્યાં. જ્યારે કોઈ પ્રસંગઘટનાએ કરીને આર્યોની આ સ્વયંપર્યાપ્તતા ટકી ન શકી, અને સપ્તસિંધુની બહાર ચેતનનાં નવાં આંદોલનો શરૂ થયાં, ત્યારે નર્મદાની ઉત્તરે જુદી જ ભૂમિકા ઉપર રચાયેલા આર્યસમાજના નવતર આચારવિચારોમાં આ અથવર્ણ આર્યોએ પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો.

બ્રાહ્મણોમાં અથર્વણ પરંપરામાંથી આવેલું ઘણું જૂનું સાહિત્ય છે. આ બ્રાહ્મણગ્રંથો, અથર્વવેદનો વેદોમાં સમાવેશ નહીં કરતાં સ્વતંત્ર અથર્વાઙ્ગિરસ[4] તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે. શતપથ બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદથી સાવ વિભિન્ન રીતે "પવિત્ર સાહિત્યમાં

૨ શત૦ બ્રા૦ ૧૪-૮,૧-૪; બ્રા. ઉપ૦ ૫-૧૩,૧-૧૪; જુઓ : શત૦ બ્રા૦ ૧૦-૫,૨,૨૦.

૩ બ્લૂમફિલ્ડ : એજન, ૩૧.

૪ શત૦ બ્રા૦ ૧૧-૫,૬,૪-૮; તૈત્ત૦ બ્રા૦ ૩-૧૨,૮,૨; તૈત્ત૦ આર૦ ૨-૯,૧૦; બ્રા૦ ઉપ૦ ૨-૪,૧૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારંગત"[૫] ની લગભગ સમાન કક્ષાએ 'તાંત્રિક વિદ્યામાં કુશળ' એવા યાતુવિદ્દોને મૂકે છે. મહાભારત, જે પૌરાણિક પ્રસંગોના સર્વસંગ્રહરૂપ ગણી શકાય તેવું છે, તે એક રીતે ભૃગુઓનું મહાકાવ્ય હતું.[૬] જેમ બીજાં પુરાણો તેમ તે પણ અથર્વવેદનું વેદ તરીકે ને સિદ્ધાંતદષ્ટિએ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે, ને એમાં નિર્ણીત થયેલા આચારો પ્રચલિત હતા, એવું પ્રમાણ આપે છે.[૭]

એટલે હવે, અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાંનું, તેમાંની ઋગ્વેદપ્રાપ્ત સામગ્રીથી વ્યતિરિક્ત એવું, અથર્વણોને લગતું સાહિત્ય તે અથર્વણ પરંપરા, એમ વ્યાપકપણે કહી શકાય.

૩

સપ્તસિંધુના વૈદિક આર્યોની મુખ્ય વિશિષ્ટતા તેમના પ્રિય દેવ ઇંદ્રની પૂજા હતી. પણ ઇંદ્રપૂજા વિકસી ને સપ્તસિંધુમાં સ્વીકારાઈ તે પહેલાં વરુણપૂજક અથર્વણ આર્યો ને વૈદિક આર્યોના પિતૃઓનો ઉપાસ્ય દેવ તો એક જ હતો. ભૃગુ, યયાતિ અને કવિ ઉશનસ્‌ની સ્મૃતિઓ તો વૈદિક કાળમાં બહુ દૂરદૂરની ને ઝાંખી હોઈ, વિશિષ્ટ સામાજિક ને ધાર્મિક ઘટક તરીકે વૈદિક આર્યોનો વિકાસ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળથી થતો આવ્યો હશે એમ લાગે છે. વરુણને જે પદ મળ્યું તે પરથી આ સમયાવધિનો ખ્યાલ મળી રહે એમ છે.

દ્યૌ અને પૃથિવી એ આર્યોનાં જૂનામાં જૂનાં દેવ હતાં એમાં તો કાંઈ સંશય નથી.[૮] આની ખૂટતી કડી અથર્વવેદમાંથી મળી આવે છે. ત્યાં પર્જન્યને પૃથ્વીનો પતિ કહ્યો છે, જે દ્યૌનો સમાનાર્થ જ છે.[૯] દ્યૌ અથવા એના પ્રાચીન રૂપમાં પર્જન્ય, મૂળે વર્ષા અને ઝંઝાવાતનો દેવ હતો.[૧૦] તેનાં લક્ષણો અને પરાક્રમોનું આરોપણ પાછળથી આર્યોએ ઇંદ્રમાં કર્યું. મેઘનાદ કરતા એ દેવને લીથુઆનીઅનો પર્કુનાસ કહે છે. એટલે દ્યૌ અથવા પર્જન્ય ઇંદ્રથી નિઃશંક ઘણો જુદો અને ઘણો જૂનો દેવ છે. વૈદિક આર્યો યુરોપીઅન શાખામાંથી જુદા નહોતા પડયા, ને વરુણપૂજા કે ઇંદ્રપૂજાનો વિકાસ પણ નહોતો થયો, છેક તે કાળનો એ ઉપાસ્ય દેવ છે. મેઘ-ગર્જના કરતો આ દેવ (દ્યૌ) ગ્રીક દેવશ્રેણિના અધિષ્ઠાતા દેવ ઝ્યુસનું મૂળ રૂપ છે. યુરેનસ – વરુણ એ તો એ કાળે ગૌણ દેવ હતો. આમ ફરીથી, અથર્વણ આર્યોએ રચેલાં શાસ્ત્રોમાં વૈદિક કાળથીયે ઘણા પુરાણા એવા કાળની પરિસ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે, એ જણાઈ આવે છે.

દ્યૌ-પૃથિવીએ પ્રથમ ત્રણ સુંદર દેવોને જન્મ આપ્યો — મિત્ર, વરુણ અને અર્યમા.[૧૧]

---

૫ શત૦ બ્રા૦ ૧૦–૫,૨,૨૦.
૬ સર૦ : વી. એસ. સુકથંકર "ભૃગુઓ અને ભરતો" ABORI, XVIII,૧–૭૬.
૭ બ્લૂમફિલ્ડ : એજન,૪૧.
૮ ઋ૦ ૧–૧૫૫,૩; ૧૦
૯ અથર્વ૦ ૧૨,–૧,૧૨.
૧૦ ઋ૦ ૫–૮૩; ૭–૧૦૧,૧૦૨.
૧૧ ઋ: ૨–૨૭,૨; इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त । आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે મોટામાં મોટા–જ્યેષ્ઠતમ હતા[12] મિત્ર અને વરુણ હંમેશાં અવિયોજ્ય રહેતા. એ પછી બીજા ત્રણ જન્મ્યા — અંશ, ભગ અને દક્ષ. સાતમા આદિત્યનો ઉલ્લેખ નથી, પણ મિત્રનું જૂનું સ્વરૂપ સૂર્ય તે સાતમો જણાય છે.[13] પરંતુ તે ગૌણ દેવતા છે. આદિત્ય તરીકે ઇંદ્ર તો બહુ પાછળથી ઓળખાવા લાગ્યો વૈદિક આર્યોમાં ઇંદ્રપૂજાનો આરંભ થયો તે પહેલાં, વરુણનું સ્થાન જલ અને અંતરિક્ષના દેવ તરીકેનું હતું. તે ભૌતિક અને નૈતિક વ્યવસ્થાનું નિયમન કરતો હતો. તે જળની નીચે વસતો હતો[14] ને સમુદ્રનો સમ્રાટ હતો. તે નૌકાઓના જુદા જુદા માર્ગોનો જાણકાર હતો.[15] જેમ મિત્રનું શાસન દિવસના ભાગમાં ચાલતું હતું તેમ પોતાનાં ઝગારા મારતાં સહસ્રચક્ષુથી[16] રાત્રે સર્વત્ર વરુણનું આધિપત્ય સ્થપાતું હતું. મિત્રની જોડે તે જીવનનો અધિદેવતા હતો,[17] ને ત્રણ ત્રણ તેજસ્વી પ્રદેશોને ધારણ કરનાર હતો. તે સુખસમૃદ્ધિનો દાતા હતો, ને અનૃતો અર્થાત્ દુરિતોનો દંડનાર હતો.[18] તેણે સૂર્ય માટે માર્ગ રચી આપ્યો,[19] નદીઓ જળથી છલકાવી દીધી, ઋતુઓનું નિયમન કર્યું અને દિવસ ને રાત્રિના વિભાગ પાડ્યા.[20] આકાશમાં જાણે સુવર્ણનું પારણું ઝૂલતું હોય એવા સૂર્યનું તેણે સર્જન કર્યું હતું.[21] તે દેવોનો રાજા અર્થાત્ અધિપતિ હતો; મહાન અસુર,[22] સમ્રાટ, ને ઋત અર્થાત્ વિશ્વનિયમનો પ્રવર્તક હતો. એણે જ જમીનમાં પોલાણો કર્યાં ને એની જ આજ્ઞાથી એ પોલાણોમાં નદીઓ ખળખળ વહેવા લાગી.[23]

તેના નિયમો અફર અને નિશ્ચિત હતા. તેથી જ ચંદ્ર અને તારકો તેમના નિશ્ચિત માર્ગમાં પરિભ્રમણ કરતા.[24] તેને અને મિત્રને લીધે, પર્જન્યની સહાયથી વરસાદ વરસતો. પરંતુ આ વરુણને વૃત્ર જોડે કશી લેવાદેવા હતી નહીં.

---

૧૨ ઋ૦ ૬-૬૭,૧.
૧૩ ટિળક : ધ આર્કટિક હોમ ઈન ધ વેદાઝ, ૧૫૨.
૧૪ ઋ૦ ૭-૮૭,૬.
૧૫ ઋ૦ ૧-૨૫,૭ : वेदो यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेद नाव: समुद्रियः ॥
૧૬ ઋ૦ ૮-૩૪,૧૦.
૧૭ ઋ૦ ૧-૨૫,૧૦-૧૨.
૧૮ ઋ૦ ૭-૬૦,૫: ૭-૬૬,૧૩: ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।
૧૯ ઋ૦ ૭-૮૭,૧.
૨૦ ઋ૦ ૭-૬૬,૧૧.
૨૧ ઋ૦ ૭-૮૭,૫.
૨૨ ઋ૦ ૭-૬૫,૨; ૧૦-૧૩૨,૪: असावन्यो असुर सूयत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा । मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ૫-૮૫,૩; ૨-૨૭,૧૦; ૫-૬૩,૩.
૨૩ ઋ૦ ૨-૨૮,૪.
૨૪ ઋ૦ ૩-૫૪,૧૮; ૧-૨૪,૧૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

ઈરાનીઓના દેવ અહુર મઝ્દ કે અસ્સર મઝસનું[૨૫] 'અસુર મહા'[૨૬]ના નામથી ભૃગુના પિતા વરુણની સાથે એકત્વ સૂચવાયું છે. મિત્ર વરુણની તુલ્ય હોવા છતાં તે વરુણ જોડે સંકળાયેલું નામમાત્ર બની રહે છે, કહો કે એમ સાંકળવાની પ્રથા જ પડી ગઈ છે.[૨૭] કોઈ એક અવસ્થાએ, મિત્રવરુણે સૂર્યનો સંકેત ધાર્યો હોય એમ લાગે છે.

વૈદિક કાળની બહુ પહેલાં, આર્યોના આરંભકાળની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ત્રિત અથવા ત્રૈતન નામે વૈદિક દેવ હતો.[૨૮] તે જ અવેસ્તામાં થ્રીતન્ છે. ત્યાં તેને વેરેથ્રઘ્ન (વત્રઘ્ન) તરીકે પણ વર્ણવ્યો છે. પણ ઈરાની દેવશ્રેણિમાં ઇંદ્રનું બહુમાન નહીંવત છે ને તેને વૃત્ર સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

ઇંદ્રપૂજાના આરંભકાળમાં વૈદિક અને ઈરાની આર્યો એકમેકથી જુદા પડયા. ને તે સાથે તેમની માન્યતાઓ પણ એકમેકથી જુદી બની. વૈદિકોને મન અસુર રાક્ષસ હતો, તો તે રીતે ઈરાનીઓને મન દેવો પણ રાક્ષસ જ હતા. અસુર અને વરુણમાં માનનારાઓ અને નવા સુરો–દેવો–ને પૂજનારાઓ વચ્ચે આમ સંઘર્ષ થયો ને એમાંથી અનંત એવી સુરાસુરસંગ્રામની પરંપરાઓ પ્રકટી.

અથર્વણ આર્યોની ઈરાની શાખા અગ્નિને પૂજતી હતી ને ઇંદ્રને રાક્ષસ ગણતી હતી. ત્યારે સપ્તસિંધુની બહારની અર્થવણ આર્યોની ભારતીય શાખા ઇંદ્ર કરતાં વિશેષ પ્રાધાન્ય વરુણ અને અગ્નિને આપતી હતી ને તેમને જ વિશેષ પૂજતી હતી.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં[૨૯] અથર્વણ પરંપરાની જે 'જલપ્રલયની કથા' છે તેનો નાયક મનુ યમનો ભાઈ છે. અવેસ્તા પ્રમાણે પ્રચંડ જલપ્રલયમાંથી સૃષ્ટિને સંરક્ષનાર યિમ હતો. જેમ મનુ વિવસ્વતનો[૩૦] પુત્ર છે, તેમ યિમ પણ વિવન્ઘંતનો[૩૧] પુત્ર છે.

અગ્નિપૂજક ભૃગુઓ અને અંગિરસો આદ્ય અથર્વણો હતા. તેઓ અને ઝોરોસ્ટર પૂર્વેના ઈરાનીઓના અથર્વણો બંને એક જ હતા. અથર્વણો, અથવા અવેસ્તા સાહિત્ય કહે છે તેમ આથર્વણો, અગ્નિપુરોહિતો હતા. તેમની ધર્મક્રિયાઓ અગ્નિને કેન્દ્ર ગણી તેની આસપાસ થતી હતી. જ્યારે વૈદિક પુરોહિત આચાર્યોની ક્રિયાઓ સોમના બલિથી શરૂ થતી હતી.

---

૨૫ Muir OST. V. sec. V, ૭૨.
૨૬ એજન, ૭૦.
૨૭ એજન, ૭૦.
૨૮ ઋ૦ ૧–૧૫૮,૫.
૨૯ શત૦ બ્રા૦ ૧–૧,૮; કત્યક સં૦ ૧૧,૨.
૩૦ સરખાવો: શત૦ બ્રા૦ ૧૮–૪,૩,૩ मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह ।
૩૧ ઝન્દ અવેસ્તા. ફરવરદીન યસ્ત ૨૯,૧૩૦ ૧૦: ઋ૦ ૧૦–૧૪,૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઋગ્વેદના કવિ ઉશનસ્, પુરાણોના શુક્રાચાર્ય ને અસુરોના પ્રાચાર્ય તે જ અવેસ્તામાં Kai-kavad નો પૌત્ર ને Kayanian (ચ્યવન ?) વંશનો બીજો રાજા કવા ઉશા છે. શુક્ર અને બૃહસ્પતિ વચ્ચેના કલહની જે પૌરાણિક પરંપરા છે તેનાં ઐતિહાસિક મૂળ ભૃગુઓ અને અંગિરસો વચ્ચેના વિરોધમાં છે. કેમકે જેમને અંગિરસોમાં શ્રેષ્ઠનું[32] બિરુદ મળ્યું છે તે બૃહસ્પતિ પ્રેતવિદ્યાનો પ્રયોગ કરનારાઓના પણ દેવ છે.[33] કોઈ એક ભૂમિકાએ અગ્નિ-પૂજક પુરોહિતો તાંત્રિક વિદ્યાના પુરોહિતોથી છૂટા પડયા હોય એમ જણાય છે. કેમકે અગ્નિપૂજા પર ભાર મૂકતો આથ્રવન્ ને તાંત્રિકવિદ્યા પર ભાર મૂકતા સુમેરના પતેસીઓ, તેમજ સિંધુપ્રદેશના પુરોહિતો પરથી આ જાતનું જુદાપણું સૂચિત થાય છે.

કવિઓ અથવા કાવ્યો ભૃગુકુળના હતા. ઉશનસ્ અને ઋચીક પણ એ જ કુળના હતા. તેમનું સ્થાન ઈન્ડોઈરાનીઅન પરંપરામાં શું હતું, તે હવે વિચારવાનું રહે છે. કવિઓ એ ઝરથુષ્ટ્રના વિરોધી પુરોહિતોની શાખા છે ને એ પ્રાચીન અથર્વણ પુરોહિતો અને અગ્નિપૂજક સુધારકો વચ્ચેની વિભિન્નતા સૂચવે છે. ઝરથુષ્ટ્રનો જન્મ થયો તે કાળમાં આ કવિઓ શાસનકર્તા આચાર્યો હતા. તેમનું વર્ણન અશુભના કર્તારૂપે થતું હતું ને તેથી તેમના પ્રતીકાર અર્થે Haoma ની સ્તુતિ આવશ્યક ગણાતી હતી. તેમનું અને તેમના રાજા તુર (સં. તુર્વસુ — જેમના ભૃગુઓ પુરોહિત હતા[34])ના ઔર્વત દંગ (સં. ઔર્વ)નું ધર્મપરિવર્તન કરાવવા ઝરથુષ્ટ્રને સૌ પહેલો મોકલવામાં આવ્યો હતો. પ્રાચીન કવિઓ પર શાસન કરનાર પુરોહિત રાજાઓ હતા. Kayanian શાખા નીચે પ્રમાણે વર્ણવાઈ છે.[35]

- Kais (કેશ)
  - Kavad (કવાડ)
    - Apivah (એપિવાહ)
      - Arsh (આર્ષ)
      - Vyarsh (વ્યાર્ષ)
      - Pisan (પિશન)
        - Manv (મન્વ)
          - Auzav (ઔઝેવ)
            - Loharasp (લોહારાસ્પ)
      - Kaus (કાઉસ)
        - Siyavuksha (સ્યાવક્ષ)
          - Kai (કૈ)
          - Khusroh (ખુશરૂ)

૩૨ બ્લૂમફિલ્ડ : એજન, ૨૩.

૩૩ કૌ. સૂત્ર : ૧૩૫-૯.

૩૪ મુનશી : E. A. G. ૧૦; V. I. II–૪૬૯.

૩૫ ઝન્દ અવેસ્તા (SBE, ૨૩), ૬૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કઉસ તે જ કવિ ઉશનસ્ છે. તેનાં પરાક્રમો દીન્કર્દમાં ઠીક ઠીક પાછળથી આવેલી ગાથામાં લખાયેલાં છે. તે, — પુરાણોમાં જેને અમર માન્યા છે એવા, તેના સમાનધર્મા, વૃષપર્વાના પુરોહિત, ને યયાતિના શ્વશુર શુક્રાચાર્યની જેમ — અમર છે.[૩૬] વિષ્ણુએ જેને પાતાલ[૩૭] (સિંધુની ખીણ)માં ઉતાર્યો હતો તે બલિ (સુમેરિયન બાલ)નો એ પુરોહિત છે. પરંપરાથી આ પ્રસંગ નર્મદા[૩૮] પરના દશાશ્વમેધ-તીર્થ જોડે પણ સંકળાયેલો છે; બલિએ યજ્ઞયાગાદિ પણ અહીં જ કર્યાં હતાં. ચ્યવનના ઈંદ્ર સાથેના સંઘર્ષનો અને ગૂજરાત સાથેના સંબંધનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં પણ મળે છે. આમ, જેમણે અવેસ્તામાં પોતાની પ્રણાલિકાઓ સાચવી રાખી છે તે ઈરાનિયન આર્યો પર અથર્વણોનું આધિપત્ય હતું. આ અથર્વણ આર્યો નર્મદાના તટે વસતા સપ્તસિંધુના આર્યો હતા. આથી જ ઈંદ્ર સાથે લડનાર કવિ ઉશનસ્ તેમજ ચ્યવન નર્મદાતટે વસ્યા હતા એમ સ્વીકારાયું છે ને તેમનાં પરાક્રમો અથર્વણ સાહિત્યમાં વર્ણવાયાં છે.

આમ દક્ષિણ ઈરાનમાં અને હિંદના પશ્ચિમ કિનારે વરુણપૂજક અથર્વણ સંપ્રદાયના આર્યો વસતા હતા. સપ્તસિંધુમાં ઈંદ્રપૂજા ઊગી અને વિકસી તે પહેલાં, અથવા કાંઈ નહીં તો ઈંદ્રપૂજક વૈદિક આર્યોએ હિંદને પશ્ચિમ કિનારે આધિપત્ય જમાવ્યું તે પહેલાં, ઘણા લાંબા વખતથી અથર્વણો અહીં વસતા હોવા જોઈએ.

૫

કોઈ એક વખતે અથર્વણ આર્યો જોડે સંકળાયેલી થોડીક જાતિઓએ, તેમની જેમ વરુણની પૂજાને સ્વીકારી હતી. પણિઓ એમાંના જ એક જાતિ હતી. વૈદિક આર્યોએ તો તેમને વરુ[૩૯] જેવા ભૂખ્યા, સ્વાર્થી, કૃપણ,[૪૦] યજ્ઞવિધિ નહીં આચરનારા, વાચાળ, મૃધ્રવાચ (કઠોર વાણી ઉચ્ચારનારા), આદરભાવ વગરના ને વંશવૃદ્ધિ માટે અલ્પ સમર્થ ગણ્યા છે.[૪૧] Brbu જેવા તેમાંના કેટલાક રૂઢ વૈદિક ધર્મને વળગી રહ્યા હતા. ને તે બહુ ઉદાર દાતાઓ ગણાતા હતા. પણિઓ અસ્પષ્ટ બોલતા હતા ને તેથી ઘણી વાર દાસોની સમાન કોટિમાં મૂકાતા હતા.

વૈદિક કાળમાં આ પણિઓ—આર્ય વેપારીઓ — તેમની ચોમેર ફરતી નોકાઓથી, દરિયાપારના મુલકોમાં વેપાર ખેડતા હતા ને પશુઓ ચોરી જતા હતા. તે વરુણના પૂજકો હતા ને ઈંદ્ર પ્રત્યે અનાસ્થા ધરાવતા હતા. ઈંદ્રના સંદેશવાહક તરીકે સરમા તેમની

---

૩૬ Dina-i-Mainog-i-khirad ૮-૨૭; SBE, ૨૪,૩૫-૬૩.

૩૭ મ.ભા. ૧૩-૬,૩૫; ૩-૨૭૨,૬૮-૭૦: बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम्–એમ નારાયણ કહે છે.

૩૮ મત્સ્ય૦ ૧૯૩-૨૩: दशाश्वमेधात् पश्चिमतो भृगुर्ब्राह्मणसत्तमः । અને ૧૯૩,૫૯.

૩૯ ઋ૦ ૬-૫૧,૧૪.

૪૦ ઋ૦ ૬-૬૧,૧.

૪૧ ઋ૦ ૭-૬,૩.

૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે ગઈ ત્યારે આ પણિઓએ પૂછ્યું હતું : "તે ઇંદ્ર કોણ છે? તું જેની દૂતી બનીને આટલે દૂરથી આવી છે તે ઇંદ્રનું સ્વરૂપ કોના જેવું છે?"[૪૨]

આ પણિઓનું ફિનીશિયનો સાથે સામ્ય કલ્પવામાં આવે છે. તેમનો અધિષ્ઠાતા દેવ બાલ હતો; તે મૂળ તો સૂર્યદેવ હતો. તેનું બીજું નામ ઓરેનસ્ છે ને તે વરુણને મળતું છે.[૪૩]

બાલનું મૂળ કદાચ પ્રાચીન વૈદિક 'વલ'માં જડશે. પાછળથી તેનું સૂર્ય સાથે એકત્વ મનાયું છે, પણ કોઈ એક ભૂમિકામાં તે વરુણનું નામ હોવાનો પણ સંભવ છે. પરંતુ પાછળથી વલ ઇંદ્રનો પ્રધાન પ્રતિસ્પર્ધી અને વૃત્રનો ભાઈ ગણાયો હતો.[૪૪]

એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે, ઇંદ્ર કરતાં પ્રાચીન અને વરુણની જોડે જેનું એકત્વ સાંકળી શકાય તેવો દેવ વલ, અથર્વણ આર્યોમાં ને પણિઓમાં બંનેમાં સમાન હતો.

ફિનીશિયનો પોતાને "કુશના પુત્રો" તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા. અને અહીં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે જે, પ્રાચીન દ્વારિકા કુશસ્થલી અથવા કુશોનું ધામ કહેવાતું હતું. કુશવ્રત કે કુશદ્વીપ પૌરાણિક પરંપરામાં સારી પેઠે પરિચિત હતો. દ્વારિકાને પુણ્યજન રાક્ષસો સાથે સાંકળતી જૂની આખ્યાયિકા પણ છે.

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો ફિનીશિયનોને સેમિટિક એટલે 'શેમના પુત્રો' કહે છે. મૂળે બિનસેમિટિક એવા તે (ફિનીશિયનો) ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧મી સદીમાં જ જાતીય સંમિશ્રણને લીધે સેમિટિક થયા. પણ વિશિષ્ટ સેમાઈટો કે હિબ્રૂઓ કે 'શેમના પુત્રો' દ્વારા તેમના 'જૂના કરાર'માં તેઓ બિનસેમિટિક 'Ham ના પુત્રો' તરીકે જ ઓળખાતા હતા. એટલે તેઓ બિનસેમિટિક જાતિના આગળ પડતા નાવિકો હતા. પ્રાચીન વંશાવલિમાંના ઇજિપ્શિયનો તેમને Teukhi[૪૫] વહાણ બાંધનારાઓ તરીકે ઓળખતા હતા. બધા સેમિટિક લોકોમાં બહુ જૂના વખતથી ચાલતી સુન્નતની પ્રથા એમણે અપનાવી નહોતી.

ફિનીશિયનોના મૂળાક્ષરો પણ સુમેરિયન મૂળાક્ષરને સારી પેઠે મળતા આવે છે. સિક્કાઓ પરથી વરતાતી તેમની મુખાકૃતિ પણ આર્યોની મુખાકૃતિને સ્પષ્ટ મળતી આવે છે. ઇજિપ્શિયનો તેમને Franku અને ગ્રીકો ફોઇનિક્ષ અથવા ફોઈનિક્સ એ રીતે ઓળખતા હતા. આ શબ્દો વૈદિક પણિ કે પણિકની ખૂબ નજીકના છે; અને પંચજન તથા પુણ્યજન નામાન્તરો પણ તેમને કદાચ લગાડાયાં હોય એ બનવાજોગ છે. આ ફિનીશિયનો માટે એક વૈચિત્ર્યભરી ઘટના એ છે કે, યુરપમાં તેઓ પોતાને કદીક પરત, પરુત, પ્રયૂડી અને બરત કહેવડાવતા. તેમનો દેવતા બરતી હતો. કદાચ પ્રાચીન ઇજિપ્શિયનોના Bairathy નો એ પર્યાય પણ હોય. આ શબ્દો ભારત અથવા ભારતીની ખૂબ નજીકના છે.[૪૬]

૪૨ ઋ૦ ૧૦-૧૦૮,૩.

૪૩ મેક્સમૂલરઃ ચીપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ. ૨,૬૫.

૪૪ ઋ૦ ૧૦-૬૭,૬ઃ "વૈદિક માયથોલોજી", ૧૬૦.

૪૫ એ. એ. ટ્રેવર : હિસ્ટરી ઑફ એન્સ્યન્ટ સિવિલાઈઝેશન, ૮૦.

૪૬ વાડેલ : મેકર્સ ઑફ સિવિલાઇઝેશન, ૨૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટાયરના ફિનીશિયન કડમોસે મૂળાક્ષરો દ્વારા લેખન દાખલ કર્યું હતું. તે ઉપરાંત પણ હેરોડોટસ અને બીજા ગ્રીક તથા રોમન શિષ્ટ લેખકો ગ્રીસ ને રોમની સંસ્કૃતિમાં ફિનીશિયનોના મહાન અર્પણની સાખ પૂરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જેમનું વહાણવટું આધિપત્ય ભોગવતું હતું, ને વેપાર તેમ કળાકારીગરીની ચીજો માટે જે કહેતીરૂપ બની ગયેલું, તેવા આ શક્તિશાળી દરિયાખેડુ વેપારીઓનો ઉલ્લેખ તો હોમર પણ વારંવાર કરે છે.[૪૭]

પણ ફિનીશિયામાં તેમણે વસવાટ કર્યો તે પહેલાં કેટલાય વખતથી તેઓ નાવિકો હતા; ભૂમધ્યના કે એજિયન સમુદ્રના નહીં પણ બીજા સમુદ્રના — જેના કિનારા પર જ એમનું મૂળ રહેઠાણ હતું. હેરોડોટસે નોંધેલી તેમની જૂની પરંપરા પ્રમાણે, ફિનીશિયનો અથવા ફોઈનિકસો, ઘણા લાંબા વખતથી છોડેલા પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન તરીકે ઈરીથ્રીઅન દરિયાકિનારાનો ઉલ્લેખ કરતા હતા. આ દરિયો ઈરાનનો અખાત અથવા અરબી સમુદ્ર છે એમ મનાય છે.

આ હકીકતો એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે આદિ ફિનીશિયનોએ તેમની દરિયાઇ પ્રવૃત્તિઓથી સિંધુ પ્રદેશ અને કુશવ્રત અથવા કાઠિઆવાડને પશ્ચિમની યુફ્રેટીસ અને ટેગ્રીસની ખીણો સાથે સાંકળ્યા હતા. ને તેઓ છેક સપ્તસિંધુમાં ને હિંદને પશ્ચિમ કિનારે પણ ફેલાયા હતા. તેઓ મૂળ વરુણપૂજક આર્યો હતા, એ શક્યતાનો છેદ ઉડાડવાનું કોઈ કારણ છે નહીં.

---

૪૭ ટ્રેવર : એજન, ૮૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૩

સુમેર સાથે આર્યોના સંબંધો

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, અથવા ઓછામાં ઓછું ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, સુમેરિયનોનું રહેઠાણ દક્ષિણ મેસોપોટેમિયા હતું. તેઓ તે વેળા ઓરેનસને બાલ કે બેલના નામથી પૂજતા હતા. ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ સુમેરિયનોની સંસ્કૃતિ જૂનામાં જૂની છે. મેસોપોટેમિયાનાં વિરાટ નગરખંડેરોમાંનાં ભવ્ય શિલ્પસ્મારકો, એની કલાકૃતિઓ અને હજારો ખતપત્રોથી ભરેલાં ગ્રન્થાલયો, સહુ આ હકીકતની સાખ પૂરે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી યે પહેલાં, સુમેરિયનો બીજી અનેક વસ્તુઓ ઉપરાંત અહીં ગણાવ્યાં છે તે સંસ્કૃતિ-સાધનો પણ ધરાવતા હતા :— નગરરાજ્ય, લડાયકદળ, ધંધોરોજગાર, ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, તોલ અને માપ, નહેરની વ્યવસ્થા, જમીનવ્યવસ્થા, કુંભારનો ચાક, કલાત્મક કૌશલભર્યું ધાતુ-કામ, ખૂબ સુંદર સીલકટિંગ, નગરરચના માટે છત્ર, કમાન, ઘુમ્મટ અને સ્તંભ; રાષ્ટ્રનાં અને રાજવંશનાં ચિહ્નો; ચક્રનો યંત્ર તરીકે ઉપયોગ, વૈદક અને શસ્ત્રોપચારની કલાનો ને ભૂમિતિનો આરંભ, નક્ષત્રપરીક્ષણ, તંત્રવિદ્યા, સાઠને એકમ ગણીને રચાયેલી — જે પાછળથી ૩૬૦ અંશનાં વર્તુલોમાં પરિણમી તે — સંખ્યાપદ્ધતિ, ચાંદ્ર પંચાંગ, જલઘટિકા, સૂર્યયંત્ર, કાયદો અને સમાજવ્યવસ્થા; ઉપરાંત શાંતિ અર્થે જેમાં યજ્ઞો કરવામાં આવતા ને જેમાં પુરોહિતોનું આધિપત્ય હતું તેવો તાંત્રિક ઋચાઓ, પ્રકૃતિદેવતાઓ, સ્વચ્છંદાચારભર્યા વિધિઓ અને રાક્ષસો ને વધ્યના કાળજાથી સધાતી સિદ્ધિઓવાળો ધર્મ; માટીની તકતી પર શંકુલિપિમાં મુદ્રિત થયેલાં લખાણો; તેમ જ મહાકાવ્ય, આખ્યાયિકાઓ ને સ્તોત્રોથી ભરેલા તેમના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થયેલી ધર્મવિષયક અને વિશ્વની ઉત્પત્તિવિષયક વિચારસમૃદ્ધિ.

તેમના બેબીલોનિયન અને એસીરિયન અનુગામીઓએ આમાંની ઘણી બધી સિદ્ધિઓ હિટ્ટાઇટ્સ, ફિનીશિયનો, હિબ્રૂઓ ને પર્શિયનોને પહોંચતી કરી હતી, જે એમણે ગ્રીસમાં પ્રસારી; ને ત્યાંથી નીકળી અંતે એ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિમાં એકરસ બની ગઈ.

ધાર્મિક અને વિશ્વની ઉત્પત્તિ-વિષયક વિચારોથી ભરેલું સુમેરિયન સાહિત્ય હિબ્રૂઓના 'જૂના કરાર'ની Genesis વાર્તાઓ માટે કદાચ આદર્શરૂપ બન્યું હોય એમ લાગે છે. તેમનાં ધાર્મિક સ્તવનોની છાપ હિબ્રૂઓના સ્તોત્ર-સાહિત્ય પર પણ પડી છે. પાછળના બેબીલોનિયન ધારાની હિબ્રૂઓના મોઝેઇક કાયદા પર પણ ખૂબ ઊંડી અસર પડી છે. આ સુમેરિયન સંસ્કૃતિએ ખ્રિસ્તી ધર્મ દ્વારા પશ્ચિમના ધર્મવિચારને અને જીવનને પણ ઘડ્યું છે." ૧

---

૧ ટ્રેવર : હિસ્ટરી ઑફ એન્શ્યન્ટ સિવિલાઈઝેશન, ૩૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

સુમેરિયન સંસ્કૃતિ માત્ર દક્ષિણ મેસોપોટેમિયામાં જ સમાઈ રહી નહોતી. પર્શિયામાંથી હમણાં મળી આવેલા અવશેષો સૂચવે છે તે પ્રમાણે સમસ્ત મધ્ય, પશ્ચિમ મધ્ય ને છેક અરબી સમુદ્ર સુધી પહોંચતો દક્ષિણપૂર્વ આ સંસ્કૃતિમાં સમન્વિત હતો.

આર્ય શબ્દ પોતે જ સુમેરિયન શબ્દ Ar કે Ara જેનો અર્થ 'ઉન્નત,' 'ઉચ્ચ,' 'તેજસ્વી,' 'કીર્તિ'[૨] એવો છે, તેમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આ Ara કે Arya શબ્દ આર્યભાષામાંથી ઊતરી આવેલી તમામ ભાષાઓના કુળમાં મળી આવે છે. તે જ પ્રમાણે khatti (આ શબ્દોના જુદા જુદા વિકાર થતાં kad, gut, khatti, hitite) શબ્દ, જેમાંથી સંસ્કૃત શબ્દ ક્ષત્ર અને ક્ષત્રિય (પ્રાકૃત–ખત્તિયો) વ્યુત્પન્ન થયા છે, તે પણ સુમેરિયન છે.[૩]

જેમ સુમેરિયનોની ભાષા સેમાઇટ લોકોથી સાવ જુદી હતી તેમ તેમની મૂર્તિઓ અને શિલ્પવિધાનોમાંથી તરી આવતી સુમેરિયનોની જાતિગત વિશિષ્ટતા પણ તેમની આસપાસ વીંટળાયેલી સેમિટિક જાતિથી સાવ નોખી પડતી હતી. કાળા વાળવાળા તેઓ, નિઃશંક હિંદી પ્રજાને મળતા આવતા હતા.

મોહેં–જો–દારો અને હરપ્પાનું ખોદકામ થયું ને જગતને તેનો પરિચય થયો તે પહેલાં હોલે આવું અનુમાન કર્યું હતું : "સુમેરિયનો હિંદમાં વસતી જ કોઈ પ્રજા હતી. એ જમીનમાર્ગે ને સંભવતઃ સમુદ્રમાર્ગે પણ, પર્શિયા દ્વારા યુફ્રેટીસ ને ટાઇગ્રીસની ખીણમાં આવીને વસી હતી. એમની સંસ્કૃતિ ભારતીય ધામમાં (કદાચ સિંધુ પ્રદેશમાં) વિકસી હશે એમ કલ્પી શકાય એવું છે. એમની લેખનરીતિ કદાચિત્ ત્યાંથી જ શોધાઈ હશે. ને સંભવ છે કે ત્યાં જ તે ચિત્રાત્મક મટીને સરલ અને સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પામી હોય. પોચી માટી પર ચોરસ છેડાવાળા લેખન–સાધનથી એ લખાતી હોવાથી પાછળથી બેબીલોનિયામાં તેણે વિશિષ્ટ પ્રકારની શંકુલિપિ ધારણ કરી હતી. આ સુમેરિયનોએ તેમની સંસ્કૃતિના અંકુરો રસ્તામાં Elamમાં પણ વેર્યા હતા.

સુમેરિયનો ઉત્તરમાંથી કાસ્પિયન સમુદ્રની પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં આવ્યા હોય કે તેઓ મૂળ તુરાનિયન (મોંગોલોઇડ) હોય, એવાં જુદા જુદા વિકલ્પો સૂચવતાં મંતવ્યો પ્રચલિત છે. તેમની ભાષાની રચના તુર્કી ભાષાને ઘણી મળતી આવે છે એમાં તો શંકા નથી. પણ તેમનું મૂળ પશ્ચિમી હોય એ નિરાકરણ તો અશક્ય લાગે છે."[૪] બાંધો, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ભાષા અને લિપિ, એ સઘળી દૃષ્ટિએ સુમેરિયનો આર્યો હતા, એવું પ્રમાણભૂત

---

૨ સરખાવો વાડેલ : મેકર્સ ઑફ સિવિલાઇઝેશન, ૫.
૩ એજન ૬.
૪ હોલ : એન્શ્યન્ટ હિસ્ટરી ઑફ ધ નિયર ઇસ્ટ, ૧૭૩.

गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિપાદન થઈ શકે એમ છે; ને સુમેરિયન ભાષા સંધાનાત્મક (Agglutinative) હોવા છતાં, મૂળ આર્યવાણી જોડે[૫] સ્વરૂપ, ધ્વનિ અને અર્થમાં તે એકત્વ ધરાવતી હતી. આ પ્રતિપાદન કદાચ અતિશયોક્ત ગણાય તોયે, સુમેરિયનો યુરપમાંથી આવ્યા એમ માનવા કરતાં, ભારત કે પર્શિયામાંથી તેઓ આવ્યા હોવાની સંભાવના વધારે સંગીન પાયા પર ઊભી છે, એમાં શંકા નથી.

૨

પ્રાચીન સુમેરિયન અવશેષોમાંથી અથર્વણ સંપ્રદાય જોડે સામ્ય સૂચવતાં ઘણાં તત્ત્વો મળી આવે છે.

સુમેરિયનોની પોતાની જે પરંપરાગત માન્યતા છે તે પ્રમાણે તેમને ઓએનીસ નામના દરિયામાંથી પ્રગટ થનાર મત્સ્યમાનવે સંસ્કાર્યા હતા. મત્સ્યના સ્વરૂપ કરતાં તેનું સ્વરૂપ માનવનું વિશેષ હતું. તેના મસ્તક પર, ખભા પર, ને છેક પગ સુધી, માછલીને મધ્યભાગમાંથી કાપી નાંખી હોય, તેને મળતો અંચળો હતો. તેમના દેવ EA[૬] સાથે તેને ઘણીવાર જોડવામાં આવે છે. આ વર્ણન વિષ્ણુએ વેદોનું રક્ષણ કર્યું તે વેળાના તેમના મત્સ્યાવતારને પણ મળતું આવે છે. ઓએનીસ રોજ સુમેરિયન રાજા અને તેની પ્રજા સાથે વાર્તાલાપ કરતો. એના પરિણામે રાજા-પ્રજાએ સંસ્કૃતિવિષયક તેની પાસેથી ઘણું નવું જાણ્યું હતું. ને એમ કહેવાય છે કે "ત્યારપછી નવું કશું સર્જાયું નથી." આ સતત ચાલતી આવેલી પરંપરા, સુમેરિયનો મૂળ આર્યાવર્તના હતા એમ નિઃસંદેહ સૂચવે છે; કેમકે ત્યારે અરબી સમુદ્રના કિનારાઓ પર, સુમેરિયન લક્ષણો ધરાવતી બીજી કોઇ બિનસેમિટિક પ્રજાની હસ્તી હતી નહીં.

સુમેરિયન ધર્મનો બીજો લક્ષણવિશેષ તે પ્રેતવિદ્યા અને તંત્રવિદ્યાનું પ્રાધાન્ય તેમ જ યુદ્ધકુશળ પુરોહિત રાજા પતેસીનું આધિપત્ય હતું. એ તેમનાં નગરોનો શાસક હતો. તાંત્રિકવિદ્યા અને જાદુઈ વિદ્યાના જે પ્રાચીનતમ પુરોહિતો છે તે અથર્વાઙ્ગિરસોની આ પતેસીઓ આબાદ પ્રતિકૃતિ હતા. કવા ઉશા પણ આવો જ એક કહી શકાય. વૈદિક કાળના ભૃગુ ઋચીક પણ આવા હતા. સદીઓ સુધી સુમેરની તાકાત ને જોમ અખંડ સાચવી રાખનાર આ પતેસીઓ હતા.

ઔષધોની બનાવટને લગતી સુમેરની એક માટીની તકતી પર એમ ઉલ્લેખ છે કે, "શુરુપ્પકના[૭] જળપ્રલય પહેલાં, જીવંત ઋષિઓને મુખેથી આ ઔષધનું રહસ્ય પ્રકટ થયું હતું. સુવિસ્તૃત વિધિઓથી ભરેલી એમની એક એવી ધાર્મિક ક્રિયા છે, જેમાં નક્કી કરેલા આકાર પ્રમાણે લાકડાની અને માટીની જાદુઈ મૂર્તિઓ બનાવવાનો આદેશ છે. આ

---

૫ સરખાવો વાડેલ: એજન ૪.

૬ ગેડ (Gadd): હિસ્ટરી એન્ડ મોન્યુમેન્ટ્સ આફ ઉર, ૭.

૭ એજન, ૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિઓ મંદિરને અર્પણ કરેલા ખાસ અલાયદા ખંડમાં જમીન નીચે દાટવાની હતી. તેમાં પિશાચોના વળગણવાળો માણસ સૂતો હોય છે. આ બધી મૂર્તિઓ આસુરી શક્તિના આક્રમણ સામે ટક્કર ઝીલી શકે તેવાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોના પ્રતીકરૂપ હોય છે. તે બધામાં મુખ્ય સાત મૂર્તિઓ છે. એ લાકડાની બનાવેલી છે. પ્રત્યેકને માથે તેમના ગૌરવને ઉચિત શિરપેચો છે. તેમના જમણા હાથમાં દંડ છે ને તેના બંને છેડા અગ્નિમાં બળેલા છે, ડાબા હાથ વતી તેમણે છાતી ભીડી રાખી છે.[૮] " આ વર્ણન આર્યોના પવિત્ર સપ્તર્ષિઓનું ને તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓનું સહજ સ્મરણ કરાવે તેવું છે.[૯]

એરીધુ નામના સુમેરિયન નગરનાં મુખ્ય મંદિરમાં પૃથ્વી–દેવીનું પ્રતીક માનીને સર્પની પૂજા થતી હતી. પાછળથી સર્પ તેમની જાતિ અને ધર્મનું પણ પ્રતીક બન્યો. પ્રોટોમીડ્સ પણ પૃથ્વીના પ્રતીકરૂપ સર્પની પૂજા કરતા હતા. પણ પાછળથી ઇરાની આર્યોએ આ સર્પને અંગ્રમન્યુ અર્થાત્ આસુરી શક્તિરૂપ ગણ્યો. અથર્વણ સંપ્રદાયમાં પણ આવી સર્પપૂજાની પ્રણાલિ પરિચિત હતી.[૧૦]

સર્પદંશને મટાડવાના અથર્વવેદના મંત્રોમાં તૈમાત, આલિગિ, બિલિગિ, ઉરુગૂલસ અને તાબુવ જેવા અનાર્ય શબ્દો ઘણા બધા છે. તૈમાતનો અર્થ અથર્વવેદ પ્રમાણે ઝેરી સાપની જાત થાય છે. આની તુલના કરીએ તો, સુમેરિયન આલેખોમાં તૈમાતનો અર્થ જાણીતો સાપ એન્ડ્રોગિનસ છે. તેની મર્ડુક સાથેની લડાઈ એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશેની તેમની આખ્યાયિકાઓનો વિષય છે.[૧૧] અક્કાડીઅનમાં ઉરુગુલ એ પાતાળનું વિશાળ નગર ને મૃતાત્માઓની નિવાસભૂમિ છે. અથર્વવેદમાં ઉરુગુલની પુત્રી ઝેરી સાપની જાતની છે.[૧૨] બિલિગિ એસીરિયન દેવ છે. આલિગિ અને વિલિગિ એ સર્પની બે જાતો છે ને એમના વશીકરણ માટે અથર્વવેદમાં મંત્રો આપેલા છે.[૧૩] Ekimime અને Dimma એ પ્રેતો માટેના અક્કાડીઅન શબ્દો છે. અથર્વવેદમાં kimidin નો અર્થ પ્રેતો છે.[૧૪]

૩

જલપ્રલયની આખ્યાયિકા જે ઋગ્વેદમાં જોવા મળતી નથી, તે અવેસ્તામાં ખાલ્ડીઅન અવશેષોમાં, અથર્વવેદમાં તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ને મહાભારતમાં મળી આવે છે.

---

૮ એજન ૯.

૯ પારસ્કર ગૌ. સૂત્ર. (શ્રાવણી પદ્ધતિ) આહ્નિકસૂત્રાવલિ, મુંબઈ (૧૯૨૭), ૨૮૫.

૧૦ જુઓ: અથર્વ૦ ૮–૭,૮; ૧૧–૯; ૧૧–૬; ત્યાં સર્પોને દેવ ગણીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

૧૧ ટીળક: 'ખાલ્ડિયન એન્ડ ધ ઇન્ડિયન વેદઝ'–ભાંડારકર કોમેમોરેશન વોલ્યુમ, ૩૩.

૧૨ અથર્વ૦ ૫–૧૩,૮.

૧૩ અથર્વ૦ ૫–૧૩,૭: आलिगी च विलिगी च पिता च माता च । विद्म वः सर्वतो बन्ध्वरसाः किं करिष्यथ ॥

૧૪ અથર્વ૦ ૧–૭,૧: જુઓ: ૨–૨૪,૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુમેરિયનોની જલપ્રલયની કથા એ બાઈબલમાં આવતી મહાપૂરની કથાનો મૂળ સ્રોત છે. તે આમ છે:

"એ પ્રચંડ ઘોડાપૂર છ દિવસ ને સાત રાત સુધી ચાલ્યું. પાણીમાં ઘસડાતા ઝીઉસુદ્દુએ તેના બંધુઓના મહાવિનાશ પર ખૂબ કલ્પાંત કર્યું. એ વેળા, આડા ઊભેલા પર્વતોનાં ઉત્તુંગ શૃંગ જ માત્ર પૂર માથે દેખાતાં હતાં આમાંના એક પર તરાપાએ આશરો લીધો ને અઠવાડિયા સુધી તે ત્યાં દઢપણે ચોંટી રહ્યો.

ઝીઉસુદ્દુ કહે છે: સાતમે દિવસે મેં પારેવું ઉત્પન્ન કર્યું ને છોડી મૂક્યું. તે ઊડ્યું, ચોમેર ભમ્યું, પણ તેને નીચે ઊતરવાનું સ્થળ એકે ન હતું ને તે પાછું ફર્યું. મેં એક ચકલી (Swallow) ઉત્પન્ન કરી ને છોડી મૂકી. તે ઊડી, ચોમેર ફરી, પણ નીચે ઊતરવાનું સ્થળ ક્યાંય ન હતું ને તે પાછી ફરી. મેં જંગલી કાગડો (Raven) ઉત્પન્ન કર્યો ને છોડી મૂક્યો. તે ઊડ્યો, ચોમેર ચક્કર માર્યાં; એટલામાં તેણે પાણી વળી જતાં જોયાં. પાણી કાપતાં, પગ હલાવતાં, તેણે ખાધું. તે પાછો ન આવ્યો. મેં યજ્ઞવેદી કરી ને દિશાનિલોને અર્થે યજ્ઞ કર્યો. પર્વતની ઊંચી ટોચ પર મેં પેય અર્પણ કર્યું. સાત ને બીજાં સાત પાત્રો (Flagons) મૂક્યાં. વેત્ર, ચંદન ને મેંદી (Myrtle) તેની નીચે પાથર્યાં. દેવોએ સૌરભ લીધી — મીઠી આહ્‌લાદક સૌરભ લીધી. યજમાન આગળ જેમ માખીઓ વીંટળાય તેમ દેવો ભેગા થયા. અંતે તે દિવ્ય સુંદરી(અર્થાત્ ઈનાન્ના)એ આવતાં વેંત, દેવ એને (An) તેની ઇચ્છાનુસાર બનાવેલો મહાહાર ઊછાળ્યો, ને બોલી: "હે દેવો! જેમ હું મારા ગળાનાં નીલમને ભૂલી શકતી નથી, તેમજ આ દિવસો હું કદીયે ભૂલીશ નહીં. એનું સ્મરણ હંમેશાં તાજું રહેશે. દેવો યજ્ઞની નજીક ભલે આવે, પણ એન્લીલ તો હરગીઝ નહીં, કેમકે એણે કોઈનું કહ્યું ગણકાર્યા વિના, આ પ્રલયપૂર આણ્યાં ને મારી પ્રજાનો મહાનાશ કર્યો.' તે પછી દેવ એન્લીલ તે સ્થાને આવ્યો ને તેણે નૌકા જોઈ, ત્યારે તે ખૂબ કોપાયમાન થયો. તેણે પૂછ્યું: "કોઈ પણ મર્ત્ય આ પ્રલયમાંથી છૂટી જ શી રીતે શકે?" પૃથ્વીના દયાળુ અને દક્ષ દેવ એન્કીએ તેને સમજાવ્યું: 'ઓ દેવસત્તમ! ઓ સર્વવિજેતા! શા માટે તું કોઇનુંય કહેવું કાને ન ધરે ને આ પ્રલય પ્રવર્તાવવાનો જ આગ્રહ રાખે? પાપ કરનારને માથે પાપ છે, ઉલ્લંઘન કરનારને માથે ઉલ્લંઘન છે. તું પ્રલય પ્રવર્તાવે તે કરતાં ભલે સિંહ આવે ને મારી પ્રજાને ફાડી ખાય. તું પ્રલય નિમંત્રે તે કરતાં ભલે હાયેના આવે ને મારી પ્રજાનો સંહાર કરે.'

થોડાકના પાપે બધાને શિક્ષા કરવાના તેના ઉતાવળિયા કૃત્યને એન્કીએ આમ વખોડવું જ્યારે ચાલુ જ રાખ્યું, ત્યારે એ ક્રુદ્ધ દેવે દયા બતાવી. અંતે—

એન્લીલ નૌકાની મધ્યમાં આવ્યો. તેણે મારો હાથ ઝાલ્યો ને મને પણ બહાર આણ્યો. મારી પત્નીને પણ તેણે બહાર આણી ને મારી બાજુમાં ઘુંટણીએ બેસાડી. અમારે માથે તેણે હાથ ફેરવ્યો ને વચમાં ઊભા રહી અમને આશીર્વાદ દીધા. તે બોલ્યો: 'પહેલાં ઝીઉસુદ્દુ માનવ હતો, પણ હવે તે અને તેની પત્ની નિઃસંદેહ અમારા જેવાં જ દેવ બનશે. ઝીઉસુદ્દુ અને તેની પત્ની નદીઓનાં મુખ પર દૂર દૂર રહેશે."[૧૫]

૧૫ શાર્લ્ટન (carleton) બરીડ એમ્પાયર્સ, ૬૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂનામાં જૂની સુમેરિયન ગાથામાં તો મહાપૂરની કથા આખી કથાનો જ એક ભાગ છે. મૂળ કથામાં વિશ્વની ઉત્પત્તિથી માંડીને મહાપૂરની વાત સુધી આવ્યા પછી, છેક સુમેરના પ્રાચીનતમ વંશો સુધી વાત લઈ જવામાં આવી છે.

સુમેરિયન રાજાઓની વંશાવલિમાં, મહાપૂર પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓના વંશોનો પણ સમાવેશ છે. આનો પુરાણની નામાવલિ જોડે દેખીતો વિરોધ છે, કેમકે તેમાં તો પૂર બાદ મનુથી જ આરંભ થાય છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં પ્રલયની આખ્યાયિકા આવી છે: "જેમ અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે તેમ, પ્રાત:કાળ થતાં મનુને માટે તેઓ હસ્તપ્રક્ષાલન અર્થે પાણી લાવ્યા. મનુ પ્રક્ષાલન કરતા હતા તે વેળા એમના હાથમાં એક માછલી આવી. તે બોલી: "મારું પોષણ કર; હું તને ઉગારીશ." મનુએ પૂછ્યું: "તું મને શામાંથી ઉગારીશ?" મત્સ્યે જવાબ આપ્યો: "પ્રચંડ જલપ્રલય આ બધાં પ્રાણીઓને ઘસડી જશે, ત્યારે હું તારું રક્ષણ કરીશ." "હું તારું પોષણ કેવી રીતે કરું?" એમ મનુએ પૂછ્યું, ત્યારે મત્સ્યે જવાબ આપ્યો: "જ્યાં લગી ક્ષુદ્ર હોઈએ ત્યાં લગી જ આપણો વિનાશ થાય છે. મત્સ્ય મત્સ્યને ભક્ષે છે. તું મને પ્રથમ કુંભમાં રાખજે. તે જ્યારે મને સાંકડો પડે ત્યારે તું નાનો ખાડો ખોદીને તેમાં મને રાખજે. જ્યારે તે પણ સાંકડો પડે ત્યારે તું મને દરિયામાં લઈ જજે, કેમકે ત્યારે હું વિનાશથી પર બનીશ."

તે તુરત ઝષ બની ગઈ; એ સહુ માછલીઓમાં મોટામાં મોટી છે. પછી તેણે કહ્યું: "અમુક વર્ષમાં પૂર આવશે. ત્યારે તું મારું કહ્યું માનજે ને નૌકા તૈયાર કરજે. જ્યારે પૂર ઊમટે ત્યારે તું નૌકામાં પ્રવેશ કરજે. હું તને વિનાશમાંથી ઉગારીશ."

મત્સ્યનું આમ સંવર્ધન કર્યા પછી મનુ તેને સમુદ્રમાં લઈ ગયા. ને મત્સ્યે સૂચવ્યું હતું તે જ વર્ષમાં તેની સૂચનાનુસાર તેમણે નૌકા તૈયાર કરવા માંડી. પૂર જ્યારે ઊમટ્યું, ત્યારે તે નૌકામાં પ્રવેશ્યા. પછી માછલી તરતી તરતી તેમની પાસે આવી ને પોતાના શૃંગ પર તેણે નૌકાનું દોરડું બાંધ્યું. એની મદદથી ત્યાંથી ઉત્તરે આવેલા પર્વત પર મનુ સહેલાઈથી પહોંચી ગયા.

પછી મત્સ્યે કહ્યું: "મેં તને બચાવ્યો છે. તું નૌકાને વૃક્ષ સાથે બાંધી દે. પણ તું પર્વત પર હોય તે વેળા પાણી તને અલગ પાડીને તાણી ના જાય તે જોજે. પાણી ધીરે ધીરે શમી જાય પછી જ તું નીચે ઊતરજે." એ મુજબ મનુ નીચે ઊતર્યા. ને તેથી તે ઉત્તરીય પર્વતનો ઢોળાવ 'મનુનો ઢોળાવ' કહેવાય છે. પછી પૂર બધાં પ્રાણીને તાણી ગયું ને માત્ર મનુ બાકી રહ્યા.

સંતતિની કામનાએ કરીને મનુવૈવસ્વતે તપ તેમજ પૂજા કરવા માંડયાં. આ વખતે તેમણે પાકયજ્ઞ પણ કર્યો. તેમણે તાવેલું માખણ, છાશ, ઘી અને દહીંનું પાણીમાં અર્પણ કર્યું. એ પછી એક સ્ત્રીનો જન્મ થયો. તેનું શરીર સુદૃઢ બનતાં તે ઊભી થઈ. ત્યાં તાવેલું માખણ તેના પગમાં ચોંટી ગયું. તે વેળા તેને મિત્ર અને વરુણ મળ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમણે તેને કહ્યું : "તું કોણ છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો: "હું મનુની પુત્રી છું." તેમણે કહ્યું : "તું અમારી છું એમ કહે." ત્યારે જવાબમાં તેણે કહ્યું : "ના, મને જેણે જન્મ આપ્યો છે તેની જ હું પુત્રી છું." તેમને તેનામાં પોતાનો ભાગ રખાવવો હતો. તે સંમત થઈ કે ન થઈ, પણ તેમની પાસેથી પસાર થઈ ગઈ ને તે મનુ પાસે આવી.

મનુએ તેને પૂછ્યું : "તું કોણ છે ?" "તારી પુત્રી"—તેણે જવાબ આપ્યો. મનુએ પૂછ્યું : "હે તેજસ્વિનિ ! તું મારી પુત્રી શી રીતે ?" ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો : "તાવેલું માખણ, છાશ, ઘી અને દહીંનું પાણીમાં તેં જે અર્પણ કર્યું, તેની સાથે તેં મને જન્મ આપ્યો છે. હું સ્તુતિ છું. તું યજ્ઞક્રિયામાં મારો વિનિયોગ કરજે. યજ્ઞમાં મારી સ્તુતિ કર્યાથી તને સંતતિ અને પશુની સમૃદ્ધિ સાંપડશે. મારી મારફત જે કોઈ વસ્તુ અર્થે તું આશિસ્‌ની યાચના કરશે તે સઘળું તને સાંપડશે." તદનુસાર તેમણે તેનો યજ્ઞમધ્યે સ્તુતિ-રૂપે ઉપયોગ કર્યો. કેમકે પૂર્વ હોમ ને ઉત્તર હોમની વચમાં જે છે તે જ મધ્યયાગ છે."[૧૬]

શતપથ બ્રાહ્મણ માત્ર વૈદિક આર્યોનું જ નહીં, પણ વૈદિક અને અવૈદિક તત્ત્વોનું પણ જેમાં સંમિશ્રણ છે તેવા લોકોનું સાહિત્ય છે. વૈદિક કાળના દાસોનો શિશ્નદેવ એ મોટામાં મોટો ઈશાન દેવ બન્યો. એટલે શતપથમાં મળતી જલપ્રલયની આખ્યાયિકાઓ અથર્વણ આર્યો અને સુમેરિયનોના પરસ્પર ગાઢ સંપર્કને સ્પષ્ટ સૂચવે છે. આના અનુસંધાનમાં એક રસપ્રદ વાત નોંધવાની છે—જે મત્સ્ય મનુને ઉગારે છે ને જે વિષ્ણુના પ્રથમ અવતારરૂપ છે, તેનું પ્રતિરૂપ દિવ્ય મત્સ્ય-માનવ ઓએન્નીસ છે. એ પણ જલદેવતા છે. સુમેરિયનોના દેવ EA ને તે બંને એક જ છે.

એટલે પ્રસ્તુત હકીકતમાં, અથર્વણ આર્યોની પરંપરા, ઉત્તરવૈદિક આર્યોના સાહિત્ય શતપથ બ્રાહ્મણ અને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પ્રતિબિંબિત થતી હોય એમ દેખાય છે.

સુમેરિયનો મેસોપોટેમિયામાં નીચે, દરિયામાર્ગે આવ્યા. યદુઓ કાઠિયાવાડમાં દરિયા-માર્ગે આવ્યા. ને તે જ રીતે પુણ્યજન રાક્ષસો પણ આવ્યા. સુમેરિયનોને મેન્સ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦)થી શરૂ થતા ઇજીપ્તના પહેલપ્રથમ વંશ જોડે સંબંધ હતો—એ ઘટનાનું ગૌરવ એમને ઉચિત રીતે આપી શકાય એમ છે. સિંધુ પ્રદેશ (પાતાળ) સુમેર સાથે પણ સંકળાયલો હતો. નૌકાદળ ધરાવતા વેદકાલીન કાર્તવીર્યે પોતાની રાજધાની ભરૂચમાંથી, પાતાળ નામે ઓળખાતા સિંધુપ્રદેશને અને દરિયાપારના બીજા દેશોને જીત્યા હતા, એ હકીકત છે.

---

૧૬ શત૦ બ્રા૦ ૧-૮,૧, ૧-૯; SBE, ૧૨, ૨૧૬; અથર્વ૦ ૧૯-૩૯,૮; મ. ભા. ૩-૧૮૭; મત્સ્યોપાખ્યાન, ૪૯; મનુસ્મૃતિમાં પણ એ જ પરંપરા દેખાય છે. પૂરની આખ્યાયિકા મનુસ્મૃતિમાં પણ છે : ૧,૫,૬,૩૨,૩૩,૫૧,૫૨,૫૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ચોથું

સિંધુ–સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમ કિનારો

સુમેરિયનો તેમજ આગળપડતા પ્રાચીન દરિયાખેડુ આદિ–ફિનિશિયનો, એક જ હતા એવો વાડેલનો તર્ક છે. એના મત પ્રમાણે ફિનિશિયનોએ પર્શિયાના અખાત પરની તેમની રાજધાનીમાંથી, દરિયાપાર સિંધુના પ્રદેશમાં વિશાળ વ્યાપારનું સંસ્થાન ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ના અરસામાં સ્થાપ્યું હતું. પણ મોહેં-જો-દારો અને હરાપ્પામાંથી જે સંસ્કૃતિ મળી આવી છે તે સુમેરના કરતાં અધિક પ્રાચીન છે. એ આર્યાવર્તમાં કાંઈ પરદેશથી આયાત થઈ નથી. એટલે વાડેલના મતને આ હકીકત નિરાધાર ઠરાવે છે.

૧

મોહેં-જો-દારોના અવશેષોનો અવાન્તરકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૫૦થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦ સુધીનો નક્કી થયો છે.[૧] પણ ભારતની ભૂમિ પર એની પૂર્વે પણ લાંબો ઇતિહાસ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦થી, દરિયાવાટે તો નહીં પણ સંભવતઃ જમીનવાટે, સુમેર અને સિંધુ-પ્રદેશ વચ્ચે જામેલો વ્યાપારસંબંધ હતો.[૨]

સુમેર પર સિંધુ સંસ્કૃતિની જે અસરો પડી છે તેનું સમર્થન કરતાં મહત્ત્વનાં પ્રમાણ મળી આવે છે. સુમેરિયન સ્ત્રીઓએ અપનાવેલી શણગારરીતિ સિંધુપ્રદેશની છે.[૩] વાંદરો, થોડાક મણકા, અને કેશનું ઝુમખું એટલી જે વસ્તુઓ મળી આવી છે તે પરથી નીચેનાં બે અનુમાનો તારવવામાં કાંઈ હરકત નથી :

એક તો એ, કે ઉરમાં રાજાઓ અને પુરોહિતોની કબરમાં સુવર્ણ અને મૃત માનવોનાં અસ્થિ જે સમયે સચવાતાં હતાં, તે જ કાળે મોહેં-જો-દારોમાં, આપણને આજે મળે છે લગભગ તે જ સ્થિતિસ્વરૂપમાં, સિંધુની સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. બીજું, એ જ ગાળામાં સુમેરિયનો તેની જોડે પહેલવહેલા ગાઢ સંસર્ગમાં આવ્યા. રાજાઓની કબરો જેની અદ્યાપિ સાખ પૂરે છે એવી એકાએક આશ્ચર્યજનક રીતે પાંગરેલી આ ભૌતિક સંસ્કૃતિ તથા કલાકારીગરીમાં વરતાતી સર્વતોમુખી પ્રગતિ જોઈને પુરાતત્ત્વવિદો પણ છક થઈ ગયા છે. આ કબરોનો પ્રશ્ન હજી અણઉકલ્યો છે. પણ સુમેરિયન સંસ્કૃતિને નિઃસંશય જે વેગ મળ્યો તે સિંધુ અને પંચનદના પ્રદેશમાં પથરાયેલી, કલાકારીગરીથી મ્હોરેલી સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિને લીધે જ મળ્યો, એ કલ્પના છેક કાઢી નાંખવા જેવી નથી.[૪]

---

૧ માર્શલ : 'મોહેં–જો–દારો એન્ડ ઇન્ડસ સીવીલાઇઝેશન,' ૧, ૧૦૪.

૨ શાર્લટન: બરીડ એમ્પાયર્સ, ૧૬૦.

૩ એજન, ૧૬૧.

૪ એજન, ૧૬૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સિંધુસંસ્કૃતિને સુમેર સાથે સંબંધ હોવા છતાં એને એની સ્વકીય વિશિષ્ટતા હતી. સુમેરનાં જેવાં વિશાળ લોકમંદિરો નહીં પણ હવે તો જે નાશ પામ્યાં છે તે મંદિરો પાસે આવેલાં વિશાળ સ્નાનાગારો અહીં હતાં. સિંધુસંસ્કૃતિમાં સુમેર અક્કડ અને ઈજીપ્તના જેવું, રૂઢિથી બંધિયાર બનેલું શિલ્પ ન હતું. એ તો પ્રકૃતિના પૂજક એવા વાસ્તવદ્રષ્ટાઓની શિલ્પસૃષ્ટિ હતી.

હરાપ્પામાંથી મળી આવેલા લાલ પથ્થરની નગ્ન માનવમૂર્તિના અવશેષ — જંઘાઓ અને શરીર પરથી — જુવાનના હોય એમ લાગે છે. તેના હાથ અને માથું ખૂટે છે. ને તેથી તેનું શિલ્પનિર્માણ કદાચ જુદું થયું હશે ને ધડ જોડે પાછળથી ચોંટાડી દેવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે.[૫] " છેક હેલાસના પ્રતાપી સમય સુધી, નરી સાદાઇ અને ભાવવ્યક્તિમાં આને ટપી જાય એવી સમર્થ શિલ્પકૃતિઓ શોધી જડે એમ ન હતી.[૬] " મોહેં-જો-દારોમાંથી મળી આવેલી નર્તિકાની સુંદર તામ્રમૂર્તિમાં જે આસાનીભરી નરી સ્વાભાવિક છટા છે, તેમાં પણ મુક્ત કલાનું એવું જ નર્તન વિલસે છે.[૭]

ઈતિહાસના છેક આરંભથી, હિંદી મહાસાગર અને રાતા સમુદ્રમાં વેપારમાર્ગે સતત આવજા ચાલુ હતી. સીરિયા મેસોપોટેમિયા અને પર્શિયામાં થઈને જમીનમાર્ગો પથરાયા હતા. છેક ક્રાઈસ્ટની ચોથી સહસ્રાબ્દી પહેલાં, સિંધુપ્રદેશના વતનીઓ આ બધા માર્ગોનો ઉપયોગ કરી ચૂક્યા હતા.

કેટલાક મણકાના આકારો, બળદોની સાઠમારી અને Double cross આકૃતિઓ એ (Minoan) મિનોઅન અને સિંધુસંસ્કૃતિમાં મળી આવતાં, પરસ્પરનો સંબંધ સૂચવતાં તત્ત્વો છે. એની આગલી અવસ્થાઓ ઈજીપ્ત અને સુમેરના પ્રાચીન વંશયુગોની સમકાલીન છે. પ્રાચીન ભારતની અને ઈજીપ્તની સંસ્કૃતિ વચ્ચે દેખાતાં સમાન તત્ત્વોમાં ગળાહાર કે કટિમેખલાના છેડા અને Terracotta મીણબત્તીઓ તથા ચમચા તરીકે વપરાતા કૃત્રિમ શંખલાઓ પણ છે.[૮]

૨

સિંધુપ્રદેશે કદાચિત મીસરના સામ્રાજ્ય જોડે પણ વેપાર બાંધ્યો હોય એમ લાગે છે. કેમકે પરદેશ ખેડતાં વહાણો અને મનવારો પણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે ઘૂમી ગયાં હતાં.[૯] " અંતે એમ ભાસે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ પછી તુરત કોઇ પ્રચંડ આફત સિંધુ નદીના પ્રદેશને ઘેરી વળી. મોહેં-જો-દારોનો આ વખતમાં જ વિનાશ થયો હશે; હરાપ્પાનો વળી તેથીયે પહેલાં. આમ સુમેરે વ્યાપારમાં પૂર્વનો તેનો સંસ્કારી ભાગીદાર ખોયો.

૫ માર્શલ : એજન, પ્લેટ નં. ૧૦, પા. ૪૬.
૬ શાર્લટન : એજન, ૧૫૩.
૭ માર્શલ : એજન, ૩, પ્લેટ XCIV, આ. ૧૪.
૮ દીક્ષિત : 'પ્રોહિસ્ટોરિક સીવીલાઇઝેશન ઓફ ધ ઇન્ડસ વેલી,' ૫૬.
૯ અર્નેસ્ટ મેકે: ઇન્ડસ સીવીલાઇઝેશન, ૧૯૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈજીપ્ત અને સુમેર વચ્ચેની તુલનાથી ઊભા થતા વિરોધાભાસનું આમ શમન થશે. ચોથી સહસ્રાબ્દીને અંતે સુમેર ઈજીપ્ત કરતાં ઘણા ઊંચા આસન પર હતું એમ આ તુલના પરથી જણાય છે. પણ થોડાક શતકો પછી બંનેએ પોતાનાં સ્થાનોની સાવ અદલાબદલી કરી હોય એમ લાગે છે. વેપારમાર્ગની શિરટોચ પર રાજતું, અનેક જરૂરી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતું, અને આંતરિક શાંતિથી પ્રસન્ન ઈજીપ્ત, સમૃદ્ધિથી છલકતું હતું. ત્યારે બીજી બાજુ જંગલી પાડોશીઓની લોભવૃત્તિથી નડતરો ઊભાં થવાને લીધે વેપારમાં પાછું પડતું, આંતરસંઘર્ષથી ચિરાતું ને આર્યાવર્તની પ્રેરણાવિહોણું સુમેર, તેને ઘેરી વળતી પાશવતા સામે પોતાની જાતને માંડમાંડ ટકાવી શક્યું. વચ્ચે ક્યારેક થોડા સમય પૂરતો, કોઈ બળવાન પરદેશી રાજા પોતાના નગરનું સર્વોપરિત્વ બીજાં નગરો પર સ્થાપતો, એટલો ગાળો બાદ કરતાં, તેનો પ્રગતિનો ઉત્સાહ મરી પરવાર્યો હતો."[10]

ઉપરાંત, દેશમાં જમીન માર્ગે પણ વેપાર એવો જ વિશાળ હતો. સાબરનાં શૃંગો કાશ્મીર-થી આણવામાં આવતાં હતાં. અર્ધકીમતી આમેઝોન પથ્થર કાશ્મીર કે નીલગિરિ પર્વતો પરથી આવતા. જેડાઈટ (Jadeite) મધ્ય એશિયામાંથી ને સોનું દક્ષિણ હિંદમાંથી આવતું. સુંદર લીલા પથ્થરો મૈસોર પૂરા પાડતું. એમાંથી બનેલો પ્યાલો મોહેં-જો-દારોમાંથી મળી આવ્યો છે. વૈડૂર્ય (Lapislazuli) અને કદાચ રૂપું ધરાવતી સીસાવાળી ધાતુ (lead ore) અફઘાનિસ્તાનના બીજા દૂરના પ્રદેશોમાંથી આવતી. કાઠિયાવાડ જોડે પણ જમીનમાર્ગે વ્યાપારસંબંધ ચાલુ હતો.

સિંધુપ્રદેશમાંથી મળી આવેલા અવશેષો જોડે, મથુરા બનારસ અને બીજનોરમાં આવેલા રાજપુરમાંથી છુટાછવાયા મળી આવેલા અવશેષો, એકબીજાને ઘણા જ મળતા આવે છે.[11]

આમ સિંધુસંસ્કૃતિના નામથી ઓળખાતી આ સંસ્કૃતિ માત્ર સિંધુપ્રદેશમાં જ પૂરાઈ રહી નહોતી. સિંધ, કાઠિયાવાડ ને નર્મદા-તાપીના પ્રદેશો[12] પર્યંત આ સંસ્કૃતિ વિસ્તરી હતી, એનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળી આવે છે. હિંદનો લાલ-ધોળા પથ્થરોનો ઉદ્યોગ (Carnelian Industry) તો ખંભાત અને ભરૂચનાં બંદરે ખરેખરો જામ્યો હતો; અને સિંધુનાં નગરોમાં થયેલો આ વસ્તુનો વિશાળ પાયા પરનો ઉપયોગ લગભગ સિદ્ધ કરે છે કે નર્મદાપ્રદેશમાં વિશેષ સંશોધન-અન્વેષણ થતાં, તે કાળની બીજી વસાહતો પણ અજવાળામાં આવશે. હિન્દુસ્તાનના દ્વીપકલ્પનો પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ, કાઠિયાવાડનો ઘણો મોટો ભાગ, વાયવ્ય

૧૦ શીલ્ડે : ધ મોસ્ટ એન્શિયન્ટ ઈસ્ટ (૧૯૨૯), ૨૧૮.

પ્રો. હન્ટર જે અનુમાનો પર આવ્યા છે તે પરથી, લિપિનો અભ્યાસ પણ આ જ સંબંધ સૂચવે છે, એ હકીકતને સમર્થન મળી રહે છે. પ્રો. હન્ટરનાં એ અનુમાનો માટે જુઓ: જી આર હન્ટર, 'ધ સ્ક્રીપ્ટ ઑફ હરાપ્પા એન્ડ મોહેં-જો-દારો એન્ડ ઈટ્સ કનેક્શન વીથ અધર સ્ક્રીપ્ટસ, ૨૧.

૧૧ દીક્ષિત : એજન, ૫૪.

૧૨ એજન, ૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરહદ પ્રાંતોની ખીણો, સિંધ, પંજાબ, ગંગા પ્રદેશ આખો નહીં તો દોઆબનો ઉપરનો પ્રદેશ, ને રજપૂતાનાનો વસતીવાળો ભાગ આ બધો પ્રદેશ સમુચિત રીતે જેને ભારતીય સંસ્કૃતિ કહી શકાય તેની સીમામાં સમાઈ જાય છે.[૧૩]

અને હિન્દુસ્તાન ને મેસોપોટેમિયા, પર્શિયા ને અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન ને પર્શિયાના અખાતના કિનારાઓ, અને ઓછામાં ઓછો શૂર્પારક (હાલનું મુંબઈ નજીકનું સોપારા) સુધીનો હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો, આ સઘળા પ્રદેશ-વિસ્તાર વિશે તો ચોક્કસ ઈતિહાસ રચાયેલો છે ને તેમાં અનેક જાતિઓ વસતી હતી એનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી આવે છે. સંસ્કૃતિની એ Chaleolithic ભૂમિકા હતી. આ ભૂમિકા એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કુંભકળાથી અંકિત છે. આ સંસ્કૃતિ તુર્કસ્તાન ને કદાચ છેક ચીન અને પૂર્વ તરફ સીઈસ્તાન અને બલુચિસ્તાન સુધી પ્રસરી હતી. એ સંસ્કૃતિ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને સાથે તેમની વિશિષ્ટ ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમમાં આવી હતી.[૧૪] પશ્ચિમ તરફ સેમિટિક સંસ્કૃતિ સાથે, ને દક્ષિણપૂર્વ તરફ દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ સાથે, તેનો સંગમ થયો હતો. એ સંસ્કૃતિ-સંપર્કમાંથી મધ્યપૂર્વની સેમિટિક સંસ્કૃતિ ને આર્યાવર્તની વેદોત્તર સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે.

આ સંસ્કૃતિઓનાં કેન્દ્ર તે સમયે, સુમેરનાં ને સિંધુપ્રદેશનાં નગરો અને કાઠિયાવાડ તથા પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો હોય, એ સંભવિત છે. પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યમાં વિશેષ સંશોધન થતાં, સંભવ છે કે નર્મદા, તાપી અને સાબરમતી પરની નદીકાંઠાની બીજી અનેક વસાહતો મળી આવે.

૩

હવે બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે: પહેલો તો એ કે સિંધુપ્રદેશની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમ કિનારાની સંસ્કૃતિ બંને એક હતી? ને બીજો, જે અથર્વણ અથવા ઋગ્વેદકાળની સંસ્કૃતિ માનવામાં આવે છે તેની એ પૂર્વજા હતી કે કેમ?

ભૂતપ્રેતમાં શ્રદ્ધા અને તાંત્રિક વિધિઓ અથર્વણપરંપરામાં પાયારૂપ છે ને વૈદિક આર્યોના એક ભાગે તેનું અનુસરણ પણ કર્યું છે. આ જાતની શ્રદ્ધા ને તાંત્રિક વિધિઓ સિંધુસંસ્કૃતિ અને સુમેરિયન સંસ્કૃતિની પણ વિશિષ્ટતા હતી.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વૈદિક આર્યો સિંધુસંસ્કૃતિના સર્જકોના વંશજો હતા? કે જાતિશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિંદુએ તેઓ પરદેશી હતા?

જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યોના તે તે કાળના અવશેષોના અભાવે કરીને, આર્યો દ્રવિડો કે સિંધુસંસ્કૃતિના સર્જકો કઈ જાતિના હતા તેનો નિર્ણય કરવા જાતિશાસ્ત્ર તો પૂરતું સહાયરૂપ થઈ શકે તેમ નથી. બહુમાં બહુ જે થઈ શકે તે આટલું કે, સિંધુસંસ્કૃતિની

---

૧૩ એજન, ૧૩

૧૪ ચાર્લ્ટન: એજન, ૪૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે તુલના કરીને, વૈદિક સંસ્કૃતિ તેની જોડે કોઈ રીતે સંકળાયેલી હતી કે તેનાથી સાવ સ્વતંત્ર હતી, એ શોધી શકાય.

સિંધુસંસ્કૃતિનો યુગ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ના અરસાનો છે. હાલના ઋગ્વેદમંત્રોમાં જેમનું સાક્ષિત્વ સંગ્રહાયેલું છે તે વૈદિક આર્યો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ને ૨૦૦૦ની વચમાં થઇ ગયા. એટલે તુલના કરતાં હંમેશાં, આપણે વિકાસકાળના દશથી પંદર શતકોનો ગાળો અવશ્ય ગણવો ઘટે.

દેવીને જગદંબા ગણતો જે સંપ્રદાય છેક આદિકાળથી નાઈલથી માંડી સિંધુપ્રદેશ સુધી વિસ્તર્યો હતો તેનો સ્વીકાર પૌરાણિક સાહિત્યમાં પણ દેખાય છે. આખું દેવી ભાગવત તેનાથી ભરેલું છે. માર્કણ્ડેય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને સ્કન્દ પુરાણોના કેટલાક ભાગોમાં પણ એનું જ પૂજન છે. માતા અંબા, ચંડી કાલિકા, મોહિની લલિતા, શિવની ભાર્યા પાર્વતી, અને એકસ લોકોના ઉત્સવમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી ત્રિપુરસુન્દરી તરીકે, એમ વિવિધ સ્વરૂપે તે પૂજાય છે. બહુ જૂના કાળથી તેની પૂજા ગામોનું રક્ષણ કરનારી ગ્રામદેવતા તરીકે, કુટુંબમાં કુળદેવતા તરીકે[૧૫] ને પ્રજનનની દેવી તરીકે થતી હતી; ને તે માતા તરીકે જ બહુધા પૂજાતી હતી. તે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવની માતા 'મહાદેવી' હતી, અને આ વિશ્વ અને દેવોની માતા 'પરાશક્તિ'[૧૬] હતી. ઈજીપ્તની ઈસીસ, સુમેરની ઈનાન્ના, બેબિલોનની ઈશ્ટર ને સિંધુપ્રદેશની જગદંબા — આ દેવીસંપ્રદાયનું તત્ત્વ હિંદુધર્મમાં હિંદભરમાં પ્રવર્તે છે.

હિંદમાં આ પૂજાની પ્રણાલિકા ચાલી તેનાં મૂળ સિંધુપ્રદેશમાં પ્રચલિત જગદંબાના સંપ્રદાયમાંથી શોધી શકાય તેમ છે.[૧૭] સિંધુપ્રદેશમાં આ સંપ્રદાય, જગદંબાના સહચરના સંપ્રદાય સાથે સારી પેઠે સંકળાયેલો હતો. ને તેવું જ સુમેરમાં પણ હતું.

સિંધુપ્રદેશની અને સુમેરની વિશ્વમાતાનું વાહન સિંહ હતું, જ્યારે તેમના સહચરનું વાહન નન્દી હતું. બેય સ્થળે, ક્યાંક ક્યાંક કુમારિકારૂપે ને ક્યાંક ભાર્યારૂપે એમ બંને રીતે તેની કલ્પના કરવામાં આવી હતી. ગિરિઓ અને પર્વતો સાથે પણ તેનો સંબંધ જોડાયો હતો.

ગુજરાતમાં તો જગદંબાનો આ સંપ્રદાય અતિપ્રાચીન ને અતિવ્યાપક છે. આરાસુરમાં અંબાજીનાં મંદિર ને મહેસાણા પાસે બહુચરાજીનાં મંદિર, ઘણાં પ્રાચીન છે. એશિયા માઈનરના પ્રાચીન દેવળની જેમ બહુચરાજીનું મંદિર પણ હીજડાઓ સાથે સંકળાયેલું છે. જેમાંનો જાણીતો ચંડીપાઠ આ જગદંબાને અપાયેલો અપૂર્વ અર્ઘ્ય છે, એ માર્કંડેય-

૧૫ સરખાવો : માર્શલ–મોહેંજોદારો એન્ડ ઇન્ડસ સીવીલાઈઝેશન, ૧, ૫૧; જુઓ–મોનીઅર વિલિયમ્સ — 'રીલીજીઅસ થોટ એન્ડ લાઈફ ઈન ઈન્ડીઆ,' ૨૨૫.

૧૬ બ્રહ્માંડ, ૪, ૧૩.

૧૭ સરખાવો : માર્શલ–એજન, ૫૭; જુઓ મેકે, એજન, ૬૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરાણની રચના સિંધવે (સં. સિંહવાસિની)માં પ્રાચીન મંદિરો જ્યાં હાલ આવેલાં છે તે નર્મદાના કિનારા પર[૧૮] થઇ હતી. આ ઉપરાંત ગૂજરાતમાં હિંગળજ નામે જાણીતા બીજા એક મંદિરની દેવી — નન્નાદેવી છે; (સરખાવો: સુમર નામ નના, નનિઆ ?) ને ઉત્સવકાળે હજી તે રન્નાદેવી તરીકે પૂજાય છે. ઇતિહાસદૃષ્ટિએ છેક વૈદિક કાળથી નર્મદાના તટોપર વસેલી બ્રાહ્મણોની એક જ્ઞાતિના જૂના રીતરિવાજોમાં, આ દેવીના પૂજનની અનેકવિધ રીતો છે.[૧૯] શિવ તેનો રક્ષક દેવ હોવા છતાં, તે જ્ઞાતિના મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પાસે, દેવીની એક વિચિત્ર કઢંગી મૂર્તિ છે. એનું પ્રત્યેક ગંભીર પ્રસંગે ને વિશેષે કરીને લગ્નપ્રસંગે પહેલપ્રથમ વંદન કરવામાં આવે છે. અને આવા દરેક પ્રસંગે માતાની પૂજા પુરાણી પ્રથાઅનુસાર કરવામાં આવે છે. તેની સ્થાપના વેળા ભીંતે ગારો લગાડવામાં આવે છે. આ માતા વાવવામાં પણ આવે છે. અર્થાત્ માટીથી ભરેલી છાબમાં જવારા વવાય છે, ને અંકુરો ફૂટતાં દેવી પ્રગટ થયાં એમ મનાય છે. આ પૂજા નિઃસંદેહ ધાર્મિક પૂજાની બહુ પ્રાથમિક ભૂમિકા સૂચવે છે. વૈદિક અને પૌરાણિક ક્રિયાકાંડોને લીધે ધાર્મિક વિધિઓમાં નવી માન્યતાઓ ને નવાં સ્વરૂપો દાખલ થયાં તેની બહુ પહેલાંની આ પ્રથા લાગે છે. આમ અનેકવિધ રીતે જે દેવીપૂજન થતું હતું તે પરથી હિંદમાં વ્યાપેલી દેવીપૂજા જગતભરમાં પ્રસરેલા જગન્માતાના સંપ્રદાયનો જ એક અંશ હોય એમ લાગે છે. સુમેરની કુમારી ધરતીમાતા ઇનાની, બેબિલોનની વિલાસી ને સર્વશક્તિમાન ઈશ્ટર, તેમજ આર્યાવર્તની ગૌરીની જેમ પ્રેમથી મૃત્યુને જીતનાર ઓસિરિસના દેવની વધૂ ઇજીપ્તની મહાદેવી ઇસીસ — બધાં એક જ હતાં. કાલિ કે અંબાની જેમ ઈસીસ પણ સૃષ્ટિસર્જનના કાર્યમાં નારીનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. હોરઝ અર્થાત્ સૂર્યને તેણે જ જન્મ આપ્યો હતો. તેને મળતી આવતી બેબિલોનિયાની દેવીને કવિઓએ અમર કરી છે.

ફિનિશિયનો તેની પૂજા અસ્ટાર્ટે નામથી કરતા હતા. કદીક — તેને પાવિત્ર્યની દેવી તરીકે તો કદીક પ્રણયની દેવી તરીકે પૂજતા હતા.

૪

વૈદિક દેવીઓ એ વિશ્વમાતાનાં જ સ્વરૂપો છે એમાં સંદેહ નથી. ધાર્મિક માન્યતાને દિવ્ય ભાવનાઓથી પઢવાની અપૂર્વ શક્તિ ધરાવનારા પેઢી દરપેઢીના પુરોહિતોની કલ્પનાએ એમનું આકર્ષણ વધારી દીધું છે. ઋગ્વેદ તો દેવોના આરાધન માટે આર્યાવર્તમાં વૈદિક આર્યોએ જે અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં તેનો બહુ જ નાનકડો અંશ છે. એટલે જેમની પૂજાનું પ્રતિબિંબ ઋગ્વેદમાં નથી પડયું તેવા બીજા અનેક નીચલા થર આર્યોના સમાજમાં હોવા તો જોઈએ. તેથી અથર્વવેદમાં વિરાજનું સ્તુતિગાન કરતાં સ્તોત્રો[૨૦] વિશ્વમાતા વિશે રચાયલા કોઈ પ્રાચીન સ્તોત્રનો નવો અવતાર હોય, એવી સંભાવના છેક કાઢી નાંખવા જેવી નથી.

---

૧૮ પાર્જીટર: માર્કંડેય (કલકત્તા, ૧૯૦૪) ૮.
૧૯ ડી. સી. મુન્શી: ભાર્ગવ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ, ૧૧૩.
૨૦ અથર્વ૦ ૮-૯,૧૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિરાજ મહત્ત્વની દેવી છે. તેનું સ્થાન ઇંદ્ર અને અગ્નિની જોડાજોડ છે.[૨૧] દેવોની માતા અદિતિ સાથે[૨૨] ને ઇન્દ્રની પત્ની સાથે પણ તેનું એકત્વ કલ્પાયું છે.[૨૩]

એટલે વિશ્વમાતાનો સંપ્રદાય વૈદિક આર્યોને સદંતર અપરિચિત હતો ને તેથી સિંધુ-સંસ્કૃતિ સાથે તેમને કાંઈ સંબંધ નથી, એ મત સાવ વાહિયાત ઠરે છે.

ઋગ્વેદમાં જગન્માતાનું પૂજન એ સ્વરૂપે થાય છે. પૃથિવી અને અદિતિ માતૃત્વનાં પ્રતીક છે; જ્યારે ઉષા અને પાછળથી સરસ્વતી, કૌમાર્યનાં સૂચક છે.

પૃથિવી ઇંદ્રની પુત્રી છે ને છતાં પ્રેમાળ પત્નીની જેમ તે ઇંદ્રને વશ થાય છે.[૨૪] તે અગ્નિની માતા છે[૨૫] ને મરુતો આદિત્યો અને સોમદ્વારા ગર્ભ ધારણ કરે છે.[૨૬] દ્યૌ અથવા આકાશની તે સહચરી છે. અદિતિ પૃથ્વીથી[૨૭] એ કોઈ વાતે જુદી નથી. અદિતિ પાપ અને દ્વેષમાંથી મનુષ્યોને રક્ષે છે;[૨૮] ને પૃથિવી ઇષ્ટરની જેમ મનુષ્યોનો પક્ષ દેવો સમક્ષ રજૂ કરે છે.[૨૯] તે અદ્વિતીય છે, અજેય છે.[૩૦]

ઉષસ્ (અથવા સૂર્યા) તેજસ્વી દેવતા છે. તે સૂર્યની માતા, પુત્રી અને પત્ની પણ છે; તે અશ્વિનોની પત્ની છે અને અગ્નિની પ્રિયતમા છે.[૩૧] સોમ ઉષાની પાછળ દોડે છે. પ્રાચીન પિતૃઓ પણ તેના સાથીદાર છે. અંગિરસોએ તેને મહત્તા અર્પી છે. વસિષ્ઠોએ તેનાં ગાન ગાયાં છે.[૩૨] તે વિનાશક, બંડખોર ને દંશીલી છે. દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં સુદાસના શત્રુઓની જેમ તે ઇન્દ્રરહિત છે—અનિન્દ્રા છે—અર્થાત્ ઇન્દ્રપૂજા નહીં કરનારા આર્યોની તે દેવી છે.[૩૩] તેના વિનાશ માટે ઇંદ્રે પોતાના શસ્ત્રને ધાર કાઢી હતી[૩૪] ને તેના રથનો નાશ કર્યો હતો.[૩૫]

તે શુભ્ર, અનંતયૌવના ને ઝલકદાર સૌંદર્યવાળી છે.[૩૬] નેત્રોમાં લજ્જા ધારી પાલવ-વતી સ્તનોને સંતાડતી તે સૂર્યની સમીપ જાય છે.[૩૭] તે કુમારિકા છે[૩૮] ને તોયે રણશૂરી છે. શત્રુઓને તે હાંકી કાઢે છે, તેમનો નાશ કરે છે.[૩૯] પદાર્થમાત્રની તે જન્મદાત્રી છે.[૪૦] તે દેવીઓમાં સર્વોચ્ચ, પ્રચંડ શક્તિશાળી, દેવોની માતા ને અદિતિની પ્રતિસ્પર્ધી છે.[૪૧]

---

૨૧ અથર્વ૰ ૮–૫,૧૦;૮,૨૩.
૨૨ અથર્વ૰ ૧૨–૩,૧૧.
૨૩ બૃહ૰ ઉપ૰ ૪–૨,૩.
૨૪ ઋ૰ ૫–૩૨,૧૦.
૨૫ ઋ૰ ૫–૪૨, ૧૩; ૧૦–૪,૩.
૨૬ ઋ૰ ૫–૫૮, ૭; ૯–૭૪, ૫.
૨૭ ઋ૰ ૧–૧૬૪, ૮; ૧૮૫, ૩.
૨૮ ઋ૰ ૧–૧૮૫, ૧૦.
૨૯ ઋ૰ ૭–૯૩, ૭; ૮–૪૮,૨; ૧૦–૧૨, ૮.
૩૦ ઋ૰ ૮–૧૮,૬; ૭–૪૦,૪.
૩૧ ઋ૰ ૧–૧૧૩, ૨; ૧૧૬, ૧૭; ૧૭૭, ૧૩ ૧૦
૩૨ ઋ૰ ૯–૯૩,૧; ૭–૭૬,૪.
૩૩ ઋ૰ ૭–૧૮, ૧૬; ૮૦,૧.
૩૪ ઋ૰ ૪–૨૩,૭.
૩૫ ઋ૰ ૪–૩૦,૮.
૩૬ ઋ૰ ૧–૧૧૩,૨,૭; ૫–૪૭,૧.
૩૭ ઋ૰ ૧–૧૨૩,૧૦.
૩૮ ઋ૰ ૧–૧૨૩, ૧૦–૧૧; ૧૧૯, ૫; ૧૫૨,૪.
૩૯ ઋ૰ ૧–૪૮,૮,૧૩; ૭–૮૧, ૬; ૪–૫૨,૪.
૪૦ ઋ૰ ૪–૫, ૧૩.
૪૧ ઋ૰ ૭–૭૯, ૩; ૭–૮૧,૪; ૧–૧૧૩, ૧૯.

૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શક્તિસંપ્રદાય તેને લલિતારૂપે ભજે છે. તે જ ઈનાની, કુમારિકા અને અનેકોની પ્રેમભાજન બનેલી પ્રભાવવંતી ઈશ્ટર છે. તે આર્ટેમાઈસ અને એફ્રોડાઈટ છે, સિંધુપ્રદેશની સુમેરની અને ઇજીસની જગન્માતા છે. જેવાં ગ્રીકોને મન જૂનો ને એફ્રોડાઈટ હતાં, જેવાં પશ્ચિમ કિનારામાં અંબા અને લલિતા હતાં, તેવાં આર્યોને મન અદિતિ અને ઉષા છે. એ જ વિશ્વ-માતાનાં સ્વરૂપો છે.

[૫]

સિંધુ પ્રદેશમાં શિવની પૂજા માત્ર લિંગરૂપે નહીં, પણ પશુપતિરૂપે પણ થતી હતી. શૃંગોવાળા દિગંબર ત્રિમુખ દેવસ્વરૂપે પણ તેનું આલેખન મળી આવે છે. પગને પરસ્પર જોડીને યોગારૂઢ બનેલી શિવની મુદ્રા મળી આવી છે. એની આસપાસ ગેંડા, હાથી, વાઘ અને ભેંશ જેવાં અનેક પશુઓ વીંટળાયલાં છે. પોઠીઓ નન્દી પણ પવિત્ર પશુ ગણાયું છે.[૪૨]

સંભવિત છે કે ત્રિમુખ દેખાતા આ શિવનું એક મુખ ન દેખાતું હોય, એટલે કે તે ચતુર્મુખ હોય. શિવની ત્રિમુખ મૂર્તિઓ પણ ભારતના ઘણા ભાગોમાં પરિચિત છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ના ત્રિમુખ શિવની મૂર્તિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રયી કદાચ સૂચવતી હોય, એ પણ સંભવિત છે. 'શિવપુરાણ' શિવને પ્રાચીનતમ દેવ ગણે છે તેમાં માત્ર પરંપરા કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. શિવ યોગી છે, પશુપતિ પણ છે;[૪૩] પશુપતિનો પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ તો અતિ પ્રાચીન હતો.

કાઠિયાવાડમાં આવેલું સોમનાથનું મંદિર ઈતિહાસકાળનીયે પહેલાંનું છે. કાઠિયાવાડ જ્યારે કુશવ્રત તરીકે ઓળખાતો હતો, ત્યારનું દરિયાકિનારે આવેલું આ મંદિર અસ્તિત્વ ધરાવતું હશે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આ મંદિરનાં દર્શને આવ્યા તેનીયે પહેલાં કદાચ એનું અસ્તિત્વ હશે એમ લાગે છે. કુશસ્થલી આ સોમનાથ મંદિરની આસપાસ જ આવેલું હતું.[૪૪] સદીઓ સુધી એ પાશુપત સંપ્રદાયનું કેન્દ્ર હતું. ભરુચ પાસે આવેલા કાર્પાશિકાના બંદર આગળ બીજી સદીમાં મહાન પાશુપત સંપ્રદાયનો છેલ્લો આચાર્ય નકુલેશ કે લકુલેશ જન્મ્યો હતો.[૪૫] તે પરથી એમ સૂચવાય છે કે વૈદિક કાળની માહિષ્મતી જે ભરુચની સમીપ હતી, તે જ આ સંપ્રદાયનું કદાચ કેન્દ્ર હોય. આર્યવંશનો સહસ્રાર્જુન જે સંપ્રદાયનો આદ્ય રાજવંશી સ્થાપક હતો, તે શિવનો ભક્ત હતો; વૈદિક દેવોનો નહીં. ત્રયીને મૂર્ત કરતા ત્રિમુખ દત્તાત્રયના કૃપાપ્રસાદથી તેણે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.[૪૬]

ઋગ્વેદનો રુદ્ર કોઈ ક્ષુદ્ર દેવતા નથી, કે નથી એ પ્રકૃતિદેવતા. વરુણના ને પાછળથી ઇંદ્રના આધિપત્યવાળા દેવમંડળમાં તેનું સ્થાન હોવાથી તેનો મહિમા ઘટાડાયો છે; નહીંતર

૪૨ મેકે: એજન ૭૦.
૪૩ માર્શલ: એજન, ૫૪.
૪૪ મ. ભા. : ૩, ૧૮, ૧૫ : तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम । ૩-૧૧૯, ૧, ૩.
૪૫ ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપશન્સ, ૬૯; દુ. કા. શાસ્ત્રી: શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૪૪.
૪૬ મત્સ્ય૦ ૪૩; વાયુ, ૨,૩૨; હરિ૦ ૧,૩૩; પદ્મ૦.૫,૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પુરાણોમાં વર્ણવાયલો શિવ જ છે. તે ભીષણ છે ને હિંસ્ર પશુના જેવો સંહારક છે.[૪૭] તે વૃષભ છે, ભવ્ય, બલિષ્ઠ ને પ્રચંડ ગતિયુક્ત. તે સ્વર્ગમાં વસનારો ને જરાવસ્થાથી મુક્ત એવો અસુર છે.[૪૮] વીર પુરુષો પર તેનું શાસન પ્રવર્તે છે.[૪૯] તે આખા જગતનો અધિપતિ-ઈશાન-છે, પિતા છે.[૫૦] તે પ્રાજ્ઞ, ઉદાર ને કલ્યાણકર શિવ છે.[૫૧] તે અનિષ્ટકર પણ છે. શત્રુને શસ્ત્રોથી, જ્વર, કફ આદિ વ્યાધિઓથી અને ઝેરથી, તે હેરાન કરી મૂકે છે.[૫૨]

તેની પૂજા મૂર્તિ રચીને થતી હતી એ સ્પષ્ટ છે. સશક્ત અંગોપાંગવાળા, સુંદર ઓષ્ઠોવાળા, પુષ્ટ પેટ ને શ્યામ વર્ણવાળા દેવ તરીકે એનું વર્ણન થયું છે. તે વેણીમય કેશબંધ રાખે છે, વજ્ર ધારણ કરે છે અને ધનુષબાણથી સુસજ્જ છે. સુવર્ણભૂષણો ને નકસીદાર હારથી તે મંડિત છે.[૫૩] તે ત્ર્યંબક પણ છે.[૫૪] તેની ચિત્રિત મૂર્તિનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.[૫૫]

વૈદિક આર્યોએ વર્ણવેલી શિવની મૂર્તિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર અહીં ખડું થાય છે. હજારો વર્ષ પછી, હરાપ્પાનો પશુપતિ એ જ પંજાબમાં રુદ્ર બન્યો હોય તો, તેમાં કશી નવાઈ નથી.

[૬]

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦ થી ૨૭૫૦ સુધીના સિંધુ સંસ્કૃતિના અવાન્તરકાળમાં અશ્વ નજરે પડતો નથી. એ પછીના કાળમાં જ તે જાણીતો થયો છે. સામ્રાજ્યવિધાયક આર્યોનો તેમ હિક્સોસ અને કેસ્સાઈટોનો તો તે કીમતી ને અનિવાર્ય સાથીદાર બન્યો હતો. વૈદિક આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ ની સદીમાં અશ્વનો ઉપયોગ કરતા દેખાય છે. સુમેરિયનો, સિંધુપ્રદેશના લોકો, ને પશ્ચિમ કિનારાના લોક આ અશ્વથી પરિચિત જણાતા નથી. પણ આર્યજાતિ મેસોપોટેમિયા, પર્શિયા, પંજાબ, સિંધુપ્રદેશ ને પશ્ચિમ કિનારા પર વસી ને ફેલાઇ, ને જંગલી અશ્વને પાળી કેળવીને ઉપયોગી બનાવ્યો; તેમ થતાં લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હોય, એમ માનવામાં હરકત નથી.

---

૪૭ ઋ૦ ૨–૩૩, ૭-૧૧.
૪૮ ઋ૦ ૧–૪૩, ૧; ૧૦.
૪૯ ઋ૦ ૨–૧,૬.
૫૦ ઋ૦ ૨–૩૩,૯; ૪–૪૯,૧૦.
૫૧ ઋ૦ ૧–૪૩,૧; ૧૦.
૫૨ અથર્વ૦ ૪–૯૩; ૧૧,૨.
૫૩ ઋ૦ ૨–૩૩,૫; ૧૦
૫૪ ઋ૦ ૭–૫૯,૧૨.
૫૫ ઋ૦ ૨–૧૩,૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પાંચમું

આર્યોના સ્થળાન્તરનો આરંભ

ઋગ્વેદમાં જેમની સ્મૃતિ સચવાયેલી છે તે વૈદિક આર્યોને સુમેરિયનો જોડે સીધો સંબંધ હતો; અથવા, પશ્ચિમ કિનારાના ને પર્શિયાના અથર્વણ આર્યો દ્વારા તેમને સુમેરિયનો સાથે સંબંધ બંધાયો હોય, તો તે કદાચ વધુ સંભવિત છે.

અથર્વવેદમાં Kimidi શબ્દ 'ભૂતપ્રેત'ના અર્થમાં વપરાયો જણાય છે. ખાલ્ડીઅન શબ્દ yahava માં હિબ્રૂ શબ્દ Jehovaનું મૂળ છે. ઋગ્વેદમાં આ yahava શબ્દ દેવને સંબોધતાં 'મહાન'ના અર્થમાં વપરાયો છે. એ જ ધાતુમાંથી yahu, yahvat, yahvi અને yahvati જેવા બીજા શબ્દો વ્યુત્પન્ન થયા છે. ખાલ્ડીઅન શબ્દ zu-ab (લખાતો એમ પણ ઉચ્ચારાતો આબ-ઝુ) નો અર્થ "સૃષ્ટિના આદિકાળની અવ્યવસ્થા" કે 'જલમય પાતાળ,' 'તીઆમતનો પતિ' એવો થાય છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર માટે પ્રયોજાયેલા 'અપ્સુજિત્' શબ્દમાં પણ અપ્સુનો અર્થ 'જલપ્રલય' એવો જ થાય છે. આ 'અપ્સુ' શબ્દ ને સુમેરિયન શબ્દ 'આબ-ઝુ' બંને એક જ છે. 'મહિના' માટે ખાલ્ડીઅન શબ્દ 'ઇતુ' છે જ્યારે વેદમાં એને માટે 'ઋતુ' છે.

તીઆમતે આબ-ઝુ પર વિજય મેળવ્યો તેને લગતી સુમેરિયન આખ્યાયિકામાંથી ને વૃત્રપરાજયની વૈદિક આખ્યાયિકામાંથી આને સાંધતી કડી મળી આવે છે, ને તે ખૂબ રસપ્રદ છે. તુલનાની સરલતા થાય તે માટે બંને આખ્યાયિકાઓનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે :

"સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં અપ્સુ અર્થાત્ ગહન પાતાળ એ પિતા હતો. ને મમ્મુ તીઆમત (અર્થાત્ સાગરનું તાંડવ) સર્વની માતા હતી. તેમનાં પાણી પરસ્પરમાં મળી ગયાં હતાં, ધાન્ય લણાતું હતું ને ઘાસ હજી ઊગ્યું નહોતું. લખ્મુ અને લખામુ એ અપ્સુ અને તીઆમતનાં બાળકો હતાં. તેમણે Anshar અને Kisharને જન્મ આપ્યો. ને તેમણે અનુ, બેલ અને Ea ને જન્મ આપ્યો. બેલ મર્દુકે તીઆમતને કહ્યું: "ચાલ ઊભી થા; હું અને તું આજ લડી લઈશું." ત્યારે તીઆમતે મંત્રો ઉચ્ચાર્યા, પોતાનો આદેશ વારંવાર ઉચ્ચારવા લાગી ને વશીકરણમંત્રો પણ ગાયા. દેવો સઘળા તીઆમતને પક્ષે હતા. મર્દુકે તીઆમતની આસપાસ ચોરસ દોર્યો, ગદાથી તીઆમતના ભુક્કા કરી નાખ્યા, ને તેના દેહ પર ઊભો રહ્યો. તેના પતિ અપ્સુનો પણ મર્દુકે નાશ કર્યો. તીઆમતના પક્ષે ઊભેલા દેવો નાસી છૂટયા ને જિંદગી તો બચાવી, પણ તે પકડાઈ ગયા ને મર્દુકના બંધનમાં પડયા. મર્દુકે અન્શારનો વિજયઘોષ કર્યો ને અંધિયાર બનેલાં જળને ફરી પાછાં વહેતાં કર્યાં. તેણે આકાશને પ્રકાશિત કર્યું, ને અનુ બેલ તથા મર્દુકનો પિતા, તીઆમતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિમામાંથી સર્જાયલા સ્વર્ગમાં વસ્યા. મર્દુકે મહાન દેવતાઓનાં બે મહાલય સર્જ્યાં, તારાઓ સર્જ્યા ને રાશિચક્ર સર્જ્યું. તેણે સૂર્યનું, દેવ બેલનું અને Eaનું ભવન શોધી કાઢ્યું, ચંદ્રને સ્થિર કર્યો ને સૂર્યનો પંથ નક્કી કર્યો."[1]

આની જોડે હવે ઋગ્વેદની કથા સરખાવવા જેવી છે:-

"વૃત્રે અહિને જન્મ આપ્યો. અહિઓમાં તે સર્વપ્રથમ હતો. તેનો પિતા ત્વષ્ટા હતો. સૂર્ય, ઉષા અને પાણીને તેણે ઘેરી લીધાં હતાં.[2] આદિમાં માત્ર અંધાર હતો. વસ્તુ માત્રને વ્યાપી વળતો એ ગાઢ અંધકાર જલમય હતો.[3] વૃત્ર, જે જળને તેણે થંભાવી દીધાં હતાં તેની પર પડચો પડચો ઊંઘતો હતો. તેને પરિણામે દુકાળ ઉત્પન્ન થયો. એ વૃત્ર અંધકારમાં વસતો હતો ને જગતના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ પોતાના જ પર નિર્ભર છે એમ માનતો હતો.[4] દ્યાવા અને પૃથિવીએ દેવોને જન્મ આપ્યો.[5] તેમનાથી સાત આદિત્યો જન્મ્યા. એમાં અર્યમા, વરુણ અને મિત્ર અત્યન્ત સુંદર હતા.[6] આ આદિત્યોમાં માત્ર છનો જ પ્રથમ ઉલ્લેખ થાય છે— અત્યંત સુંદર હતા તે ત્રણ, ને બીજા ત્રણ અંશ, દક્ષ અને ભગ.[7] સ્તોત્રોમાં સાતમા આદિત્યનું નામ નથી. વૃત્ર માયાવી, કપટી અને દગાખોર હતો. ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરતાં તેણે જાદુઈ મંત્રો અજમાવ્યા હતા.[8] પણ ઇંદ્રે એ વૃત્રને વજ્રથી હણી નાંખ્યો. આ વજ્ર મૂળ પથ્થર[9] કે અસ્થિમાંથી[10] ઘડાયું હતું એમ કહેવાય છે. તે લોહનું[11] કે સુવર્ણનું[12] હતું એમ તો પાછળથી કહેવાયું છે. વૃત્રની માતાનો પણ વૃત્રની સાથે જ ઇંદ્રે વધ કર્યો હતો, ને બંનેને પાણીતળીએ હડસેલી દીધાં હતાં.[13] ઇંદ્રે અપ્સુનો પણ વધ કર્યો ને અપ્સુજિત્ (અપ્સુને જીતનાર) એવું નામ પ્રાપ્ત કર્યું.[14] અહિઓમાં પ્રથમ ગણાતા આ અહિને હણી નાંખીને ઇંદ્રે માયાવીઓની માયાનો નાશ કર્યો ને સૂર્ય, ઉષા અને આકાશ સર્જ્યાં. તેનો પડકાર કરનાર કોઈ ના રહ્યું."[15]

---

૧ H H W, ૧, ૫૨૦.
૨ ઋ૦ ૧-૩૨,૪.
૩ ઋ૦ ૧૦-૧૨૯,૩.
૪ ઋ૦ ૫-૩૨,૨,૪; ૨-૧૧,૫.
૫ ઋ૦ ૧-૧૫૯,૧; ૩-૩,૧૧; ૭-૫૩,૨.
૬ ઋ૦ ૧-૨૭,૮.
૭ ઋ૦ ૨-૨૭,૧.
૮ સરખાવો: દાસ "ઋગ્વેદિક કલ્ચર," ૫૩૦
૯ ઋ૦ ૭-૧૦૪,૫.
૧૦ ઋ૦ ૧-૮૪,૧૩.
૧૧ ઋ૦ ૧-૫૬,૩.
૧૨ ઋ૦ ૧-૮૫,૯.
૧૩ ઋ૦ ૧-૩૨,૮,૯.
૧૪ ઋ૦ ૮-૧૩,૨; ૩૬,૧; S B E ૩૨,૧૧૫; ૪૨,૧૪૬.
૧૫ ઋ૦ ૧-૩૨,૪; ૬-૪૦,૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સુમેરિયન અને વૈદિક આખ્યાયિકાઓ, તેઓના પ્રસંગો અને કથનરીતિ જોતાં એક જ આખ્યાયિકાનાં બે પાઠાન્તર લાગે છે. અને આખ્યાયિકાઓમાં મહત્ત્વની વસ્તુ એ છે કે બંનેમાં વિજેતા અપ્સુનો જીતનાર છે. સરસ્વતી, સોમ અને કુરુક્ષેત્ર સાથેના સંબંધને લીધે આ વૈદિક કથા સપ્તસિંધુના પ્રદેશની જ હોય એમ લાગે છે. સુમેરિયન આખ્યાયિકા સાગર ખેડનાર પ્રજાની છે, ત્યારે વૈદિક કથા પર્વતો અને નદીઓના પ્રદેશની છે. સુમેરિયન આખ્યાયિકામાં ગદાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે જ્યારે જૂની વૈદિક કથા પથ્થર (flint) કે અસ્થિના શસ્ત્ર સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. એટલે આ બંને કથાઓએ તે પ્રજાને અનુકૂળ કલેવર પાછળથી ધારણ કર્યું તે પહેલાં તેમનું મૂળ સમાન હોય એ સંભવિત લાગે છે.

અપ્સુ અને તીઆમત, જે બંધનમાં હતાં ને અગિયાર પ્રકારની સંતતિનાં માતપિતા હતાં, તેમને મર્ડુકે મારી નાખ્યાં. ઋગ્વેદ પ્રમાણે ઇંદ્રના પ્રતિપક્ષી પ્રાચીન દેવ Mardik એ ઇંદ્રના પિતા દ્યાવાનો નાશ કર્યો હતો. પરિણામે દેવકોટિમાં તેનું સ્થાન રહ્યું નહીં.[૧૬] મર્ડુક (અથવા બેલ)ના પૂજક અને દ્યૌપૂજક આર્યોની વચ્ચે જે સંઘર્ષપરંપરા જન્મી તેનાં બીજ આ કથામાં કદાચ હોય તો હોય.

હવે, સંક્ષેપમાં આવાં અનુમાનો થઈ શકે :

(૧) વૈદિક આર્યોમાં ઇંદ્રનું દેવત્વ પાછળથી સ્થપાયું હતું. તેની પૂજાનો વિકાસ સપ્તસિંધુમાં થયો હતો.

(૨) ઇંદ્રપૂજા શરૂ થઈ ત્યારે ઇંદ્રપૂજક અને વરુણપૂજક આર્યો વચ્ચે મતભેદ હતો. આ દશ રાજાઓના યુદ્ધની બહુ પૂર્વે બન્યું હોવું જોઈએ; કેમકે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધકાળે આર્યોના વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઇંદ્ર, સરસ્વતી અને સપ્તસિંધુની સાથે સંકળાયેલી હતી.

ઇંદ્રપૂજાનો આરંભ થયો તે પહેલાં ઘણા વખતથી, અથર્વણ આર્યોનું જૂથ ને વૈદિક આર્યોના પૂર્વજો, વરુણ કે વલથી[૧૭] પણ નાના એવા દેવમાં માનતા હતા. આ દેવનું પ્રધાન પરાક્રમ અરાજકતા પ્રવર્તાવનાર સર્પ-વૃત્રનો વિનાશ કરી, જમીનને ફળદ્રૂપ કરનાર થંભેલાં જળને મુક્ત કરવાનું હતું. આ ઉપદેવતા, જેણે દુભિક્ષ અને અંધારના અસુર અહિ અર્થાત્ વૃત્રનો જળને ફરીથી વહેતાં કરવાને નાશ કર્યો, તેનો ઉલ્લેખ યુરોપના આર્યોની આખ્યાયિકામાં મળતો નથી. પણ ઇરાન, સુમેર અને સપ્તસિંધુની લોકકથાઓમાં ને કદાચિત સિંધુપ્રદેશની લોકકથાઓમાં પણ એ દેખાય છે.

અરાજકતા આણનાર વૃત્રસર્પનો જેણે નાશ કર્યો હતો[૧૮] તે વૃત્રઘ્ન અથવા વેરેથ્રેગ્ન નામના બીજા દેવનાં પરાક્રમો ઇંદ્રપૂજાનો આરંભ થયો તે પહેલાં ઇંદ્રે પોતે અપનાવી લીધાં હતાં. આ બનાવ વૈદિક અને ઇરાનીઅન આર્યો વચ્ચેના વિચ્છેદની પૂર્વે બન્યો હોય એમ લાગે છે.

---

૧૬ ઋ૦ ૪-૧૮,૧૨.

૧૭ સરખાવો: દાસ-'ઋગ્વેદિક ઇન્ડીઆ,' ૧૯૨

૧૮ ઋ૦ ૨-૧૨,૧૧; ૪-૩૦,૭; 'વૈદિક માયથોલોજી,' ૧૫૨,૧૫૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વજ્રને ધારણ કરનાર દ્યાવા પિતર્ અથવા પર્જન્ય, આર્યોનો અધિદેવતા હતો. વરુણ અથવા યુરેનસને તેવી જ શક્તિઓ વારસામાં મળી હતી. પણ પાછળથી વરુણનો પુત્ર અથવા વરુણનો અનુગામી, વૃત્રને હણનાર ને વજ્રને ધારણ કરનાર પ્રધાન દેવતા બન્યો. મૂળ આખ્યાયિકામાં ગદા, પથ્થર કે અસ્થિ શસ્ત્ર રૂપે હતું તેને બદલે વજ્ર પર્જન્ય કે ઘોનું શસ્ત્ર બન્યું, એ પરિવર્તન પાછળનું છે.

આ આખ્યાયિકામાં મર્દુક કે મર્ડિક અથવા વલ અને બાલ દેવોનાં નામ સમાન હતાં. ને વિજેતા અપ્સુજિત્ હતો. જો Bala, Baal, કે બેલ ને વરુણ એક જ હોય તો એનો અર્થ તો એ થયો કે, જ્યારે પણ દેવમંડળમાં કોઈ નવલોહીઓ ને સમર્થ દેવ આવે ત્યારે, સ્વાભાવિક છે એ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને ઉથલાવી પાડે ને પોતાના પિતાને દેવમંડળમાં સ્થાન આપે.

૨

પણ ઈન્દ્રપૂજાનો ઊગમકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦થી પાછળ તો કોઈ રીતે મૂકી શકાય એમ નથી. કેમકે એ કાળમાં :Khattis આર્યો (Hittes, Khattio, સં. ક્ષત્રિયઃ)ના એક જૂથે ઈન્દ્ર, મિત્ર અને વરુણની પૂજાને Cappadociaમાં પ્રસારી હોવાની માહિતી, Boghaz-Koi ની તકતીઓ પરથી મળી આવે છે.

કશ્શીઓ આર્યો હતા ને આર્યવાણી ઉચ્ચારતા હતા.[૧૯] તેમના મુખ્ય દેવો સૂર્ય અને મરુત્ હતા. Bugash-ભગ શબ્દ તેઓ દેવના અર્થમાં વાપરતા હતા. Indra-bugash (Vindfrana, Intaphernes-સં. ઇન્દ્રભગ) એ તો ચોખ્ખો આર્યશબ્દ છે. ઉત્તરમાં મીટ્ટાનીનું રાજ્ય આ કશ્શીઓના આદ્યપુરુષે સ્થાપ્યું હતું. તેમના રાજાઓ Saushshatar (ક્ષત્ર), આર્તાત્મો (આર્તાત્મા), શુતાર્ણ (સુતાર્ણ), દુશરત (દશરથ) એ રીતે ઓળખાતા હતા. મીટ્ટાની આર્ય રાજાઓ વરુણ, ઇંદ્ર અને Nasatya (અશ્વિનો)ના પૂજક હતા.[૨૦] Khattis બીજા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરતા, જેવાકે ઐક (એક), સત (સપ્ત), એજજ (અદ્-ખાવું), Uga (અહમ્-હું), તુગ્ (ત્વમ્-ત્વ), વેશ (વયમ્-અમે), મુ (મામ્-મને), Kuish (કઃ-કોણ), Knit (કીદશ-કેવો). અસ્વ (અશ્વ-ઘોડો).

મા અને Attis પણ Khatti દેવો હતાં. તેમની સાથે Mithras (મિત્ર)-સૂર્ય અને જે ઈરાનીઅન માઓ ગણાય છે તે મેન અર્થાત્ ચંદ્રની પણ પૂજા થતી હતી. Mittaniની ભૂમિમાં રાજકુળો અને અમીર ઉમરાવો આ સૂર્યચંદ્રની પૂજા, આર્યોના દેવો ઇંદ્ર અને વરુણની સાથે કરતા હતા.[૨૧]

---

૧૯ ખત્તિસ અને આર્યોના શબ્દોમાં રહેલા અર્થસામ્ય ને ધ્વનિસામ્ય માટે જુઓ: વાડેલ: 'મેકર્સ ઓફ સિવિલાઇઝેશન.'

૨૦ હોલ: 'એન્શ્યન્ટ હિસ્ટરી ઓફ ધ નીઅર ઈસ્ટ' (લંડન ૧૯૨૭), ૨૦૧; વૂલ્નર મેમોરીઅલ વોલ્યુમ, ૧૩૭.

૨૧ હોલ: એજન, ૩૩૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જાતિઓ, યુરપમાંથી સપ્તસિંધુ તરફ જેમણે પ્રયાણ કર્યું તે, ઇન્ડોયુરોપીઅનોની નહીં, પણ ઇંદ્રને પૂજનારા વૈદિક આર્યોની અગ્રણી હોય, એ વિશેષ સંભવિત લાગે છે. આ વૈદિક આર્યો, વૈદિક કાળમાં જેમણે હૈહયો જોડે યુદ્ધ આદર્યું હતું તે, કસ્શી અથવા કસ્સુ કે ભારતીય કસ્શીઓની જ જાતિના હતા.[૨૨] આ કાશિઓએ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ની આસપાસ બેબિલોન જીત્યું અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૩૦ સુધી શાસન ચલાવ્યું. કસ્શીઓએ ઇંદ્રપૂજાને બેબિલોનમાં ફેલાવી તે જોતાં, ઇંદ્રપૂજાના ઊગમકાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦૦થી વધુ પાછળ લઈ જઈ શકાય નહીં.

હવે, વૈદિક આર્યોએ યુરપમાંથી સપ્તસિંધુ તરફ સ્થળાન્તર કર્યું એ મતને જો સ્વીકારીએ તો, આર્યોએ દ્યૌની પૂજાનું યુરપમાં અનુસરણ કર્યું, માર્ગમાં એશિયા માઈનરમાં ઇંદ્રપૂજાનો આરંભ કર્યો, પર્શિયામાં પાછો વરુણપૂજાનો સ્વીકાર કર્યો અને ઇંદ્રને અસુર ગણ્યો, ને ભારતમાં સરસ્વતીના તટો પર વસી ઇંદ્રને વળી પાછો દેવશ્રેષ્ઠ ગણ્યો, આ સઘળી શકયતાઓ સ્વીકારવાની રહે. આ જ અનુમાનને આધારે આધારે એ પણ વળી સ્વીકારવું પડે કે સ્થળાન્તર કરતા આ આર્યો વૈદિક વાણીના કેટલાક શબ્દોને એશિયા માઈનરમાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ ઉચ્ચારતા, પર્શિયામાં એ શુદ્ધિ તે ખોઈ બેઠા ને વળી પાછી પંજાબમાં પ્રાપ્ત કરી; એશિયા માઈનરમાં તેઓ ઐક, સત, નાસત્ય, મિત્ર જેવા શબ્દો વાપરતા; ઈરાનમાં એ શબ્દોનું ઐવ, હપ્ત, નાઓહૈત્ય અને મિથ્ર એવું રૂપાન્તર થયું ને પંજાબમાં તેમની વસાહત આવીને અટકતાં એક, સપ્ત, નાસત્ય અને મિત્ર જેવાં પાછાં મૂળ જૂનાં રૂપો વાપરવા લાગ્યા—આવી નરી વિચિત્ર ઘટના સ્વીકારવાની રહે. પણ આથી વિશેષ સ્વાભાવિક અનુમાન તો એ છે કે, વૈદિક દેવોનાં નામ જ્યાં પ્રચલિત હતાં ને ઇંદ્રપૂજા જ્યાં ચાલુ હતી, તે સ્થળોએથી Khattis અને કસ્શી લોકોએ સ્થળાન્તર કર્યું હશે. પશ્ચિમ પંજાબ, સિંધનો પ્રદેશ, ને પૂર્વ ઈરાનને આવાં સ્થળો ગણી શકાય.

૩

મૂળ આર્યોએ તેમની ભાષા અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ કયાં સાધ્યો, એ ઇતિહાસનો અતિ મહત્ત્વનો ને કૂટ પ્રશ્ન છે. સંભવિત છે કે આર્યો કાશ્મીરમાંથી હિંદુસ્તાન આવ્યા હોય. રસ્તામાં કાળી ચામડીવાળા ને બુચા નાકવાળા, પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાથે તેમને સંઘર્ષ થયો ને તેમની પર તેમણે વિજય મેળવ્યો, એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત હવે સિંધુ પ્રદેશમાં થયેલાં નવાં અન્વેષણોની સહાયથી ને નરી તટસ્થતાથી તપાસાવો ઘટે છે.

જેનો અર્થ પૂરતો સ્પષ્ટ કે નિશ્ચિત નથી એવા કેટલાક શબ્દો, આવા પ્રશ્નની છણાવટમાં મોટો ભ્રમ ઊભો કરે છે. જેમકે, સમાન આર્યમૂળ ધરાવતી ભાષાઓ માટે વપરાતા ઇન્ડોયુરોપીઅન કે ઇન્ડો-જરમનીક શબ્દો, ઘણીયે વાર ભાષાને માટે નહીં, પણ ભાષાનો ઉપયોગ કરનાર

૨૨ મુનશીઃ EAG, ૩૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોને માટે પ્રયોજવામાં આવે છે. "એ કહેવું ભાગ્યે જ આવશ્યક છે કે દુનિયાના ઘણા ભાગોમાં અમુક કાળે અમુક ભાષા બોલનાર, બરાબર તેવી જ ભાષા બોલનાર તેના પૂર્વજોની વંશપરંપરામાંથી જ સીધો પ્રતિનિધિરૂપે ઊતરી આવ્યો હોય, એવું કાંઈ હંમેશાં હોતું નથી........એટલે ઈન્ડોજરમનિક શબ્દપ્રયોગ માત્ર ભાષાના જ નહીં પણ સેળભેળથી લોકોના સંબંધમાં પણ વપરાય છે, એ એની મોટી સંદિગ્ધતા છે."[૨૩]

ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા બોલવી ને આર્યજાતિના હોવું એ બંને કાંઈ એક નથી. તેમ, જે જે ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષા બોલે તે તે સૌનો મૂળ આર્યો સાથેનો એકલોહીનો સંબંધ છે, એમ પણ કાંઈ ચોક્કસપણે સૂચવાતું નથી. "આજે પણ ઈન્ડોયુરોપિયન લોકોના સંબંધને લગતાં કેટલાંયે વ્યાપક ને ગંભીર ભૂલભર્યાં વિધાનો પ્રચલિત છે. લોકો ઈન્ડોયુરોપિયન જાતિની વાત કરે છે — જાતિ જેનું અસ્તિત્વ આજે છે નહીં, ને કદી હતું પણ નહીં.[૨૪]

ઈન્ડોયુરોપિયન અને ઈન્ડોજર્મનિક નામથી ઓળખાતી આ ભાષાઓ યુરપ, એશિયા અને અમેરિકાના ઘણા મોટા ભાગમાં પ્રસરેલી છે. આ ભાષાઓમાંના ઘણા શબ્દો, રૂપો, અને ધ્વનિઓ, મૂળ એક ભાષાનાં વ્યુત્પન્ન, રૂપાન્તરિત કે અપભ્રષ્ટ સ્વરૂપવાળાં સંતાનો છે; ને તેથી એક અલગ નોખા સ્થળમાં વસવાટ કરતી એક જ જાતિએ તેમને વિકસાવ્યાં છે, એ જાતનું અનુમાન તે તે ભાષાઓમાંથી મળી આવતી ઘણી એવી સામગ્રી અને સૂચનોથી સાચું ઠરે છે. પણ જાતિનું આ એકત્વ, વૈદિક આર્યો અને ઈન્ડોયુરોપિયનો જેમાંથી ઊતરી આવ્યા છે તેવા હિંદ અને પર્શિયામાં વસનારાઓ, કે જીતનારાઓ જોડે જ માત્ર, સાંકળી શકાય નહીં.

જાતિને લગાડાતું વિશેષણ 'આર્ય,' હિંદ અને પર્શિયાના વિજેતાઓને કે તેમાં વસનારાઓને, અગર તો તેમની ભાષાઓને જ લગાડી શકાય. પણ તેમની ભાષા ઈન્ડોજર્મનિક અને ઈન્ડોયુરોપિયન નામથી ઓળખાતા ભાષાઓના વિશાળ અને મહત્ત્વના જૂથની જનની હતી. એટલે વસ્તુતઃ આર્ય શબ્દ ભાષાઓના સમગ્ર જૂથ માટે વપરાય, એમાં જ વિશેષ ઔચિત્ય વસેલું છે.[૨૫] આર્ય—ભાષાની શાખારૂપ કોઈ પણ ભાષા વાપરતી જાતિઓ માટે 'આર્ય' શબ્દ વાપરવો, તે ઇતિહાસદષ્ટિએ અનુચિત છે. શ્વેત વર્ણ, તપ્ત સુવર્ણ જેવા વાળ, લાંબી સાંકડી ખોપરી ને વિશાળ અસ્થિઓ ધરાવતા જૂથને નૃવંશશાસ્ત્રીઓ નૉર્ડિક જૂથ કહે છે. હવે આર્યો આ જૂથના હોય એમ માનવું, ને તેમની પ્રાથમિક દશાની ભાષામાંથી ઈન્ડોજર્મનિક કુળની બધી ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ ઊતરી આવી છે એમ કહેવું, એ પણ ઉપરના જેવું જ અનુચિત છે. કેમકે આને માટે સંગીન પ્રમાણ કોઈ નથી. એવું જ

---

૨૩ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી આફ ઇન્ડિયા, ૧, ૬૬.
૨૪ વિન્ટરનિટ્ઝ : હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ૧.
૨૫ ચાર્લ્ટન : 'બરીડ એમ્પાયર્સ', ૧૩૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક બીજું મંતવ્ય છે. એ મંતવ્ય ધરાવનારાઓ એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે કે, આ કલ્પિત સુવર્ણકેશી આદિ આર્યો એ નરપ્રવરોનું રાષ્ટ્ર હતું; તેઓ યુરપની સંસ્કૃતિના સર્જકો હતા ને તેથી તેમની જાતિમાંથી વિશુદ્ધપણે ઊતરી આવેલા તેમના અનુગામીઓ, સ્વાભાવિક રીતે, અન્ય સર્વ પ્રજાઓના શાસકો ને અધિપતિઓ છે. આ મંતવ્ય તો સૌથી વિચિત્ર છે.

ઈન્ડોજરમૅનિક કે ઈન્ડોયુરોપિયન નામથી ઓળખાતી ભાષાઓ અથવા આર્ય ભાષાઓનું આખું કુળ નીચે પ્રમાણે અનેક શાખાઓમાં વહેંચાયલું છે.[૨૬]

(૧) યુરોપિયન — અર્થાત્ ઈટાલિક, હેલનિક, સેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક, સ્લાવોનિક, લીથુઆનિક, અથવા લેટિક, અને આલ્બેનિયન.

(૨) ઇન્ડીક — અર્થાત્ સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલી ભાષાઓ.

(૩) ઈરાનિક — અર્થાત્ અવેસ્તન, પર્શિયન, પુશ્તુ, બલુચી, કુર્દીશ અને ઓસેટિક

(૪) આર્મેનિયન

(૫) તોખારિયન.[૨૭]

આ બધી ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી અને આદ્ય જનની આર્યભાષામાંથી ઊતરી આવેલી જુદી જુદી ભાષાઓમાંના શબ્દો પરથી, યુરોપિયન વિદ્વાનો આદિ આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ એશિયા અને યુરપના જુદા જુદા દેશમાં કલ્પે છે. એમની દલીલને સંક્ષેપમાં રજુ કરીએ, તો પહેલું એ કે યુરપમાંની આર્યભાષાઓમાં ભારતની પશુસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ વિશે શબ્દો મળતા નથી. તેથી આદિ આર્યોની જન્મભૂમિ એશિયા હોઇ શકે નહીં.

પરંતુ આ દલીલમાં જે પૂર્વસ્વીકાર રહેલો છે તે અયુક્ત છે. વૈદિક ભાષા અને વૈદિક ભાષા પછીના કાળમાં બોલાતી ભાષા વચ્ચે તુલના કરતાં, વેદોત્તર ભાષા બોલનારાઓ, એ વચલા ગાળામાં, પરભાષા, રહેણીકરણી ને વાતાવરણથી કેમ જાણે સદંતર અલિપ્ત જ રહ્યા ન હોય, એમ અહીં સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે. આ સ્વીકાર દેખીતો જ ખોટો છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાંના સમાન શબ્દોનું સ્થળાન્તર થતાં, તે દરેક શબ્દનો તેની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ જ્યાં સુધી પૂરો તપાસાય નહીં — ને એમ થવું શકય છેય નહીં — ત્યાં સુધી આવી અપૂરતી સામગ્રીમાંથી એક સર્વસમાન ભાષા ઊપજાવવાનો પ્રયત્ન, નિઃસંશય અસત્ય અનુમાનો તરફ દોરી જશે, કેમકે સેન્ટમ્ જૂથ યુરોપિયન હતું ને શતમ્ જૂથ એશિયાટિક હતું, એ તર્કને આધારે આર્યોના સ્થળાન્તરને સ્વીકારતો મત, સેન્ટમ્ જૂથની ભાષાઓ તોખારીસ્તાનમાંથી મળી આવતાં, હાલ સાવ નિરાધાર ઠર્યો છે.

વળી આર્યભાષાઓમાં સૌથી વધુ શબ્દો વૈદિક સંસ્કૃતમાં છે. આ બધા શબ્દો સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓમાં, સદીઓ સુધી આંતરજાતીય સંબંધ ચાલુ રહેવા છતાં, હિંદના બધા

---

૨૬ સરખાવો : ટેઈલર : 'ઑરિજિન ઑફ ધ આર્યન્સ.' ૨.

૨૭ કીથ : ભાંડારકર કોમેમોરેશન વોલ્યુમ, ૯૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગોમાં સચવાઈ રહ્યા છે. બીજી બાજુ આર્યો હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાંના એમના વસવાટવાળા યુરપ અને એશિયાના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રાગ્વૈદિક આર્યભાષા બોલાતી હતી, એમ જો માનીએ તો યુરપ–એશિયાની આજની ભાષામાં માત્ર થોડાક જ આર્યશબ્દો દેખાય છે, એમ કેમ બન્યું ? અને હિંદમાં તો આર્યો છેક છેવટે દૂરથી આવીને વસ્યા, ને જાતીય સંમિશ્રણ થયું, તોયે આટલા બધા આર્યશબ્દો દેખાય છે તે શાથી ? પરંતુ આર્યોના મૂળ વસવાટવાળા સ્થળની ભાષા પ્રાગ્વૈદિક હતી ને સ્થળાન્તર કરતા આર્યો હિંદ ને પર્શિયા બહારના આર્યો સાથેના સંપર્કમાં આવ્યા તેને લીધે ઈતર આર્યભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી, આમ જો માનીએ તો ઉપરની અસંગતિ સહેલાઈથી ટાળી શકાય.

વળી વૈદિક સંસ્કૃતિમાં આર્યભાષાના એવા પણ શબ્દો મળી આવે છે જે એશિયા–યુરપની આર્ય ભાષાઓમાં મળવા મુશ્કેલ છે. આથી એ સૂચિત થાય છે કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાનું જૂનામાં જૂનું ને અવિકૃત રૂપ છે. સાથે એ પણ સમર્થિત થાય છે કે આર્યોના પ્રવાસની અંતિમ સીમા સપ્તસિંધુ નહોતી.

[૪]

વૈદિક આર્યોની જાતિ એ કાંઈ બહારથી સપ્તસિંધુમાં આવનાર ન હતી, પણ ત્યાંથી બહાર જનાર હતી.[૨૮] Prof. Kalla સાધાર ગણે છે તે નીલમાતા (Nila Mata) માં જો કોઈ અવશેષ રહ્યા હોય તો તે એમ સૂચવે છે કે કાશ્મીર એક વેળા સરોવર હતું; ને તે જ્યારે સુકાઈ ગયું ત્યારે આર્યોએ તે સ્થળને Kasyapa Mira[૨૯] નું નામ આપી ત્યાં વસવાટ કર્યો. એટલે સપ્તસિંધુમાંથી સ્થળાન્તર કરતા આર્યોનું કાશ્મીર એ રીતે સંસ્થાન બન્યું હતું. ને બ્રહ્માવર્ત, બ્રહ્મર્ષિદેશ, મધ્યદેશ, અને આર્યાવર્તની સીમાઓ તે વેળા વિસ્તરતી જતી હતી તે જોતાં, ભારતમાંની વિસ્તારપ્રવૃત્તિ જોડે આ વસ્તુ સુસંગત છે.

વૈદિક સાહિત્ય આર્યમાનસનો જૂનામાં જૂનો અવશેષ છે. આર્યોએ સપ્તસિંધુ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેઓ બીજે ક્યાંય આવો કોઈ અવશેષ ન મૂકી ગયા, એમ કેમ ? બીજા દેશોમાં આવા અવશેષોનો દેખાતો અભાવ, આર્યો સંસ્કૃતિવિકાસની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ભારતમાં જ પહોંચ્યા હતા, એવા અનુમાનને આધારે સમજાવી ન શકાય. કેમકે આ તર્કને જો સત્ય ગણીએ ને આર્યોની વસાહત હિંદમાં ઘણા લાંબા કાળથી વસી હતી એમ માનીએ — જે દરમિયાન વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ, વૈદિક સાહિત્યપરંપરા ને એને સાચવી રાખવાની પદ્ધતિ તેમણે વિકસાવ્યાં — તો પછી આર્યોના સ્થળાન્તરકાળને ખસેડીને દાશરાજ્ઞયુદ્ધની કેટલીયે સદી પૂર્વે મૂકવો પડે. બીજી બાજુએ, અન્ય દેશોમાં વૈદિક સાહિત્યની સમકાલીન એવી સંસ્કૃતિ કે સાહિત્યનો અભાવ સરળતાથી તો જ સમજી શકાય, જો આર્યોએ તેમનાં પરિભ્રમણ હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશમાંથી, દાશરાજ્ઞયુદ્ધની થોડીક જ સદીઓમા શરૂ કર્યાં હોય.

---

૨૮ સરખાવો : ઋ૦ ૧૦,૬૫,૧૧.

૨૯ કાલા : 'હોમ આફ ધ આર્યન્સ,' પરિશિષ્ટ અ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સ્થળાન્તર, ભટકતી ટોળીઓની વધારાની પ્રજાનું ને તેથી મહાન સંસ્કૃતિવિકાસ વગરનું હતું. એટલે આ પ્રજાઓ છેવટે જે જે બીજા દેશોમાં જઈ વસી તે તે દેશોનું સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિની પરંપરાનો રંગ તેમને અડકી શકયો નહીં. હવે આ હકીકતને સ્વીકારતાં એની કડીનો મેળ, એશિયા, યુરપ અને ઇજિપ્તમાં આર્યોનું પરિભ્રમણ ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ કે ૧૭૦૦માં થયું એમ જે નિશ્ચિતપણે મનાય છે, તેની સાથે મળી શકે નહીં.

એમ કહેવામાં આવે છે કે આર્યો ભારતવાસી હોઈ શકે નહીં, કેમકે દ્રવિડોની સાથોસાથ તે રહી શકે નહીં. આ દલીલમાં બે પૂર્વસ્વીકાર રહેલા છે :

(અ) એક તો એ કે, સપ્તસિંધુ ને બાકીનો હિંદનો ભાગ, વેદોત્તરકાળમ બન્યું તેમ, ભૌગોલિક એકતાવાળો હતો એમ માની લેવામાં આવે છે.

(બ) બીજું કે, ભાષાશાસ્ત્ર તથા જાતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દ્રવિડોના એવા સબળ અંશો પંજાબ, કાશ્મીર, વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો ને સિંધુપ્રદેશમાં મળી આવે છે, જે આર્યોએ દ્રવિડોને હાંકી કાઢયા હોવાનું નિશ્ચિતપણે સૂચવે છે.

વસ્તુતઃ આ બંને મંતવ્યો હકીકતથી વેગળાં છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય વિકાસ દર્શાવે છે તેમ સપ્તસિંધુ અને સિંધુના પ્રદેશમાં દક્ષિણમાંથી પહોંચવું મુશ્કેલ હતું. સપ્તસિંધુમાં દ્રાવિડોને લગતા જાતિશાસ્ત્રીય અંશો બહુ જ ઓછા છે. ને વૈદિક સંસ્કૃતમાં દ્રવિડી અસર ખૂબ ઓછી-નહીં જેવી જ-વરતાય છે. આવા જે કાંઈ રહ્યાસહ્યા અંશો છે, તે દ્રવિડોના આર્યો સાથેના પહેલાંના નહીં પણ પછીના સંપર્કથી વધુ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય તેમ છે.

ઉપરાંત, ઉપરની દલીલમાં એ મહત્ત્વની હકીકત વીસરી જવાય છે કે જાતિ ચાલુ રહે છે જ્યારે ભાષા પલટાતી રહે છે. ને બીજું એ પણ, કે જ્યારે જ્યારે આર્યવાણી અનાર્યવાણીના સંપર્કમાં આવી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે તેનો નાશ જ કર્યો છે. સેલ્ટ્સ, સ્લાવ્ઝ, લીથુઆનિયન્સ, હેલનીઝ, અને લાટ્વિયન્સ એ બધાની વાણી આર્ય હતી, પરંતુ તેમનું દેહબંધારણ મોંગોલિયન કે તુરાનિયન હતું.

એ જ દલીલ બીજી રીતે એમ કરવામાં આવે છે કે લીથુઆનિયન ભાષા પ્રાચીન છે, અને તેથી આર્યો લીથુઆનિયાને ખોળે ખેલ્યા હોય એ સંભવિત છે.[૩૦] પણ ભાષાને પ્રયોજનારા અપ્રગતિશીલ હોય ત્યારે પણ ભાષા પ્રાચીન બને છે; અથવા તેઓ એવા સ્થળમાં વસતા હોય જ્યાં અન્ય ભાષા બોલતી જાતિઓ સાથે સંપર્ક તદ્દન અશકય હોય, અથવા ભાષાના પ્રયોજકો તેનાં પ્રાચીન રૂપોને સાચવી રાખવાની ને એવાં રૂપોનો પ્રયોગ કરવાની અતિસંસ્કૃત પદ્ધતિને વળગતા હોય, તો તેથી પણ આમ બને એ શકય છે. લીથુઆનિયનોને છેલ્લા ત્રીજા વર્ગમાં ન મૂકીએ તોયે, તેઓ અપ્રગતિશીલ હતા ને યુરપના છેક દૂર દૂરના ખૂણામાં વસતા હતા,[૩૧] તેથી તેમની ભાષાએ પ્રાચીન પોત ધારણ કર્યું, એમ કહેવામાં કાંઈ

૩૦ ટેલર: એજન ૨૦, ૨૫૮.

૩૧ દાસ: 'ઋગ્વેદિક કલ્ચર,' ૧૭૭,૩૨૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજુગતું નથી. અને તેમ છતાં જો લીથુઆનિયાને આર્યોની મૂળભૂમિ માનીએ, તો પછી ઠેઠેઠ દ્વીપકલ્પ ઉલ્લંઘ્યા બાદ — જે વેળા વૈદિક આર્યો પરભાષાના સંપર્કમાં અવશ્ય આવ્યા હશે — તેમણે વૈદિક સંસ્કૃતનું પ્રાચીન પોત અણીશુદ્ધ જાળવી રાખ્યું એટલું જ નહીં, પણ બીજે ક્યાંય નહીં ને હિંદમાં જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય વિકસાવ્યું, ને તે થાપણ સાચવી રાખવાની પદ્ધતિ પણ શોધી કાઢી — એ બન્યું શી તરેહ ?

પ્રાચીન ઈરાની ભાષા અને સાહિત્ય, તેમનું મૂળ વૈદિક હોવાનું સૂચવે છે, છતાં તે પરદેશી તત્ત્વોની અસરથી રંગાયાં છે. બીજી તરફ ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાઓનું પૃથક્કરણ એમ સૂચવે છે, કે સ્થળાન્તરની એક દિશા ઈરાનથી સ્લાવો-લીથુઆનિયા અને ટ્યુટાનિયા હોવી જોઈએ. આર્યોનું ધામ જો યુરપમાં હોય તો તો, સ્લાવ, લીથુઆનિયન અને ટ્યુટોનિક ભાષાઓમાં, હાલ મળી આવે છે તે કરતાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં આર્ય શબ્દો હોવા જોઈએ; ને દૂરદૂરના વસવાટવાળા સ્થળ હિંદમાં તો ખૂબખૂબ ઓછા હોવા જોઈએ.

એટલે, ભાષાશાસ્ત્રીય પ્રમાણોને ટેકે ચાલતી, ને આર્યોનું યુરોપિયન મૂળ કલ્પતી આ દલીલો, નિર્ણયાત્મક ભાગ્યે જ ગણી શકાય.

[૫]

નાઈલ અને સિંધુપ્રદેશમાં આર્યોએ વસવાટ કર્યો તેનો કાલક્રમ વિચારતાં, તે પણ ઉપરનો જ નિર્ણય સિદ્ધ કરે છે. સિન્ધુસંસ્કૃતિનો અવાન્તરકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦માં સમાપ્ત થતો હતો. તે વેળા સારગોને સુમર અને અક્કડને વધુ સંગઠિત કર્યાં.[૩૨] તે અને તેના અનુગામીઓએ ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્ર પર સેમાઈટ્સ લોકોની સામે, તેમનાં સૈન્ય ખડાં કર્યાં. આ સામ્રાજ્યની ભાષા અને સંસ્કૃતિ સુમેરિયન હતી ને જુદાં જુદાં નગરોમાં, પતેસી નામના પુરોહિત-રાજાઓ દ્વારા સુમેરિયન રાજાઓ મધ્યસ્થ સત્તા જાળવતા હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૨૩માં બેબિલોનના રાજા Hammarabiએ જૂના રાજાઓને ઉથલાવી નાંખીને દેશમાં એકતા સ્થાપી. પણ શાસન તો સેમાઈટ લોકોના હાથમાં ગયું.[૩૩] ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૪૬માં કસ્સાઈટ્સ – કસ્સુ અથવા કસ્શી – પ્રાચીન હિંદની કાશી ટોળીને મળતી આર્ય પ્રજા, જે બેબિલોનની પૂર્વમાં વસતી હતી, તેણે દેશ હાથ કર્યો ને છસો વર્ષ સુધી શાસન ચલાવ્યું. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીની બહુ પહેલાં Iran–Arianaની સંસ્કૃતિ સુમેર સાથે સંકળાયલી હતી.[૩]

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સહસ્રાબ્દીમાં પશ્ચિમ યુરપ અને મધ્ય પૂર્વમાં આર્ય જાતિનું મહાન સ્થળાન્તર શરૂ થયું. એનાં એક પછી એક ધસારાબંધ મોજાંઓ આવ્યાં ને

૩૨ સારગોન સેમાઈટ હતો કે સુમેરિયન હતો એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે.

૩૩ રેસ્ટોવઝેટ : 'હિસ્ટરી આફ ધી એન્શ્યન્ટ વર્લ્ડ,' ૩૧. વાડેલ એને સુમેરિયન ગણે છે. જુઓ, વાડેલ: એજન, ૧૯૬.

૩૪ રેસ્ટોવઝેટ: એજન, ૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Khati-Khattis (પ્રા. ખત્તિઓ, સં. ક્ષત્રિય)નું એશિયા માઇનરમાં ને Mittanનું યુફ્રેટિસ પર, એમ મહાન નગરરાજ્યોનાં મંડાણ થયાં ને કેસ્સાઇટ્સને બેબિલોન હાંકી કાઢયા. Hyksos (સં. ઈક્ષ્વાકુ) નામથી ઓળખાતો મુખ્યત્વે આર્ય ટોળાંઓનો સમુદાય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦માં ઈજીપ્તમાં જઇને વસ્યો.[૩૫]

એશિયા માઈનરમાં સ્થપાયલું હિટ્ટાઈટનું સામ્રાજ્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં મહાન શકિતસંપન્ન બન્યું. પ્રથમ સમ્રાટ લાબર્નીસે ઈન્ડોઆર્યન ભાષા બોલતી પ્રજા પર રાજ્ય કર્યું. આદિ આર્યોના સાથીદાર જેવા અશ્વ અને રથ આ પ્રજા પાસે જ પહેલવહેલાં દેખાયા. બીજા નામના અભાવે કરીને બેબિલોનિયનોએ અશ્વને 'પહાડી ગધેડો' એ સંજ્ઞા આપી.[૩૬] ઈરાન અને થ્રેસના આર્યોએ આર્મેનિયનો અને જ્યોર્જિયનો સાથે ભળીને હિટ્ટાઇટ સામ્રાજયનો નાશ કર્યો, ને Vanનું સત્તાશાળી સામ્રાજ્ય વિકસાવ્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં તે પ્રગતિને શિખરે જઈ પહોંચ્યું.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૧૦થી માંડીને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૪ સુધી, એસીરિયાના સેમિટિક સામ્રાજ્યે, મેસોપોટેમિયાના કેસ્સાઇટ્સની આથમી ગયેલી સત્તા પર પોતાની આણ વર્તાવી. એસીરિયન ક્રૂરતા તો કહેતી રૂપ બની ગઇ હતી. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં ઇન્ડોઇરાનિયન ટોળીઓએ સામ્રાજયની અંદર વિસ્તારની હિલચાલ શરૂ કરી. આમાં પ્રથમ Medes અને Mannai હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં રાજયને ઇન્ડોઆર્યન ટોળીઓના પાંચમા રાજા સાઈરસે જીત્યું ને એ રીતે આર્ય સામ્રાજયના બે દ્વીપકલ્પ સુધી વિસ્તરતા પાયા નાંખ્યા. તેનો અનુગામી ડરાયસ પોતાને આર્ય વંશના આર્ય તરીકે ઓળખાવે છે.

આ વિહંગાવલોકન એટલા માટે આવશ્યક છે કે એજિયન, નાઇલ અને સિંધુના પ્રદેશોમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી ૫૦૦ સુધી, આર્ય પ્રજાએ ધસમસતા ઊછળતા પૂરની જેમ સેમાઇટ્સ જોડે સંબંધ બાંધ્યો, સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં, સંસ્કૃતિ વિસ્તારી ને જીવનને ઘડ્યું અને પ્રાણવંતું કર્યું.

ભારતીય ઇતિહાસમાંથી આનો કાળાનુસારી ક્રમ પણ મળી આવે છે. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૬માં, આર્ય રાજકુમાર વિજય કાઠિયાવાડમાં આવેલા સિંહપુરથી સિંધુમાર્ગે જાવા ગયો. ભગવાન બુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૩માં જન્મ્યા. ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૭૦૦માં શિશુનાગ રાજાએ પાટલિપુત્રની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ના અરસામાં અધિસીમ કૃષ્ણે અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું. શતપથ બ્રાહ્મણને આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦થી પાછળ તો મૂકી શકાય નહીં. ને ઋગ્વેદનો અંતકાળ અને જનમેજય પરીક્ષિતનો કાળ એ બે વચ્ચે, સાહિત્યિક, ધાર્મિક અને ભૌગોલિક સ્થિતિપરિવર્તનો વિચારતાં, ૪૦૦ વર્ષથી ઓછો ગાળો તો સંભવી શકે નહીં.

---

૩૫ એમાંની એક ટોળી 'હરિ' (આર્ય) કહેવાતી હતી.

૩૬ રોસ્ટોવઝેટઃ એજન, ૬૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરશુરામનો મૃત્યુકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦થી ૧૩૦૦માં મૂકી શકાય. દિવોદાસથી પરશુરામ સુધીનો કાળ — તેમના બંને અંતિમોને અંદર સમાવી લેતાં — દિવોદાસના જન્મને અર્થાત્ વૈદિક કાળના આરંભને ઓછામાં ઓછો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં ઠરાવે છે.

તે વેળા ઇન્દ્રની પૂજા પૂરજોસમાં પ્રચલિત હતી ને સરસ્વતીનો પ્રદેશ આર્યોના વસવાટથી છલકાતો હતો. મધ્યપૂર્વના આર્યો આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦થી ૧૭૦૦ની આસપાસમાં ઇંદ્રપૂજાથી પરિચિત થયા.

એટલે એનો વિકાસ ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૧૯૦૦ની આસપાસ મૂકી શકાય. તે વેળા આર્યોએ સપ્તસિંધુમાં ડેરાતંબુ તાણ્યા હતા ને પ્રાચીન રહેઠાણની સ્મૃતિ સરખીયે રહી નહોતી.

વરુણપૂજાને ઊગતાં, ને ઊગીને અથર્વણ સંપ્રદાયની અસરો ભૂસી નાંખતાં, બસો ત્રણસો વર્ષ ઓછામાં ઓછાં થયાં હોવાં જોઇએ. આ કાળમાં અથર્વણપરંપરા સપ્તસિંધુમાં સિંધુપ્રદેશમાં પશ્ચિમ કિનારે ને પર્શિયામાં પથરાઈ હતી.

ભૃગુઅંગિરસ્, શર્યાતિ, ચ્યવન ને કવિ ઉશનસ્નો કાળ મોડામાં મોડો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૯૦થી ૨૯૦૦ના અરસામાં મુકાવો જોઇએ.

આર્ય ઇતિહાસના આ પ્રસંગો તેમજ એનો કાલક્રમ નીચે મુજબ છે:

ઈ. સ.ની પૂર્વે

૩૫૦૦–૩૦૦૦	સિંધમાં અને પશ્ચિમ કિનારે સિંધુ સંસ્કૃતિનો ઊગમકાળ. સિંધુપ્રદેશ અને સુમેર વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક.
૨૭૦૦	મેસોપોટેમિયામાં છેલ્લા સુમેરિયન (આર્ય) રાજાઓ — જો સારગોનને સેમાઈટ ગણવામાં આવે તો — નહીંતર, સુમેરમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૦૦થી ૧૨૦૦ સુધી આર્યોનું અખંડ રાજ્ય હતું.
૨૫૦૦	અથર્વણ સંપ્રદાયના ઊગમકાળની અંતિમ સમય-મર્યાદા.
૨૨૦૦	આર્યોએ સપ્તસિંધુમાં વરુણપૂજાનો આરંભ કર્યો તેની અંતિમ સમય-મર્યાદા. જૂની અથર્વણપરંપરાને બદલે ઋગ્વેદપરંપરાનો આરંભ.
૨૦૦૦	વરુણપૂજક આર્યોના સ્થળાન્તરનો અંતિમ સમયાવધિ. વરુણને પૂજનારા પણિઓએ અરેબિયન સમુદ્રમાંથી કે પર્શિયાના અખાતમાંથી ઈજીપ્ત સાથે વેપાર બાંધ્યો.
૨૦૦૦	આર્યોએ ઉત્તર પર્શિયામાં અશ્વને પાળ્યો.
૧૯૦૦	આર્યોએ ઇંદ્રપૂજા અપનાવી તેની અંતિમ સમયમર્યાદા.
૧૮૦૦	આર્ય Mittanisએ મેસોપોટેમિયામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.
૧૮૦૦	આર્ય Khattisએ એશિયા માઈનરમાં રાજ્યની સ્થાપના કરી.
૧૮૦૦	આર્ય હિક્સોસે ઈજીપ્તમાં આક્રમણ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮૦૦ આર્ય કાશીઓ અબિસ્તાનની પૂર્વમાં હતા.
૧૭૪૬ આર્ય કાશીઓએ સુમેર પર આક્રમણ કર્યું.
૧૬૦૦-૧૫૦૦ હિંદમાં કાશીઓ અને હેહયો વચ્ચે યુદ્ધ. સપ્તસિંધુમાં ઇંદ્રપૂજાના આરંભની પૂર્વતમ સમય-મર્યાદા.
૧૫૦૦-૧૪૦૦ દિવોદાસના જન્મથી તે જમદગ્નિના મૃત્યુ સુધીનો વૈદિક કાળ.
૧૪૮૦-૧૩૦૦ પરશુરામના વિજયો.
૧૧૪૦ મેસોપોટેમિયામાં આર્ય કસ્શીઓના રાજ્યનો અંત.
૧૪૦૦-૧૦૦૦ વેદકાળનો અંત ને વેદોત્તર કાળનો આરંભ, એ વચ્ચેનો સામાજિક ને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનોને સમજાવતો, અવાન્તર કાળ.
૧૦૦૦—૮૦૦ ઈરાનના આર્યોમાં ઝોરોઆસ્ટરનો ઉદય.
૯૦૦ ઉત્તર હિંદમાં જનમેજય પારીક્ષિતનું રાજ્ય.
૮૦૦ ઈરાન અને એસીરિયામાં આર્ય Medes અને Mannaiનો ઉદય.
૮૦૦ પુરાણોના પઠનનો ને અધિસીમ કૃષ્ણના અસ્તિત્વનો કાળ.
૭૦૦ શિશુનાગનો વંશ મગધની અંદર પાટલિપુત્રમાં સત્તાશાળી બન્યો.
૫૬૩ કપિલવસ્તુમાં બુદ્ધનો જન્મ.
૫૫૦ આર્ય સાઈરસે ઈરાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.
૪૮૩ રાજકુમાર વિજય જાવાને સંસ્થાન બનાવવા સિંહપુરથી ઊપડયો.

૬

પર્શિયાના અખાતની નજદીકમાંથી આવેલા સુમેરિયન આર્યોનો વસવાટ આ પર્શિયાના અખાતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી હતો. તેના કરતાં વધુ પ્રાચીન એવા સિંધુપ્રદેશને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦થીયે પહેલાં સુમેર સાથે સંબંધ હતો. તે પછી થોડા વખત બાદ ફિનીશિયનોએ, ઈજીપ્શિયનો કહે છે તેમ, Teukhisએ પર્શિયાના અખાતથી આફ્રિકાના અને આટલાંટિકના કિનારાઓ સુધી, દરિયામાર્ગે વેપાર ચલાવ્યો. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦માં, હિંદ અને પર્શિયાના આર્યોમાં અથર્વણ સંપ્રદાયનો ઊગમ થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦૦માં ઇંદ્રપૂજાનો આરંભ થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫૦થી ૧૨૦૦ સુધી કસ્શી આર્યોએ સુમેરમાં રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ની પહેલાં તેમને હેહયો જોડે હિંદમાં સંઘર્ષ પણ થયો હતો. આર્ય હિક્સોસે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૮૮થી ૧૫૦૦ સુધી ઈજીપ્તમાં રાજ્ય કર્યું ને ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૦૦માં ઇંદ્ર ને સૂર્યને પૂજનારા Khatti આર્યોએ એશિયા માઈનરમાં સત્તા સ્થાપી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૮૦૦ ની વચમાં ઈરાનિયન પયગંબર ઝોરોઆસ્ટરનો ઉદય થયો તેની બહુ પહેલાં જાતિ ને ધર્મમાં આર્યોના જેવા જ ઇન્ડોઆર્યનો દક્ષિણ પર્શિયામાં રહેતા હતા. ને છતાં ઇતિહાસકારો હિંદ અને પર્શિયા વચ્ચે, પર્શિયાના અખાત ને કાઠિયાવાડના કિનારા વચ્ચે આડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટી દીવાલ ઉભી હોય એમ માને છે. જો કે એ વિવાદાતીત હકીકત છે કે ક્રાઈસ્ટના સંવત્સરની પહેલાં, છેક ચોથી સહસ્રાબ્દીથી હિંદને ને પર્શિયાને પરસ્પર વેપાર ચાલુ હતો.

આર્યોના સ્થળાન્તરને લગતો મત જો સાચો માનીએ તો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ સુધી, કે છેક ઈ. સ. પૂર્વે ૭૭૦ સુધી, આર્યોએ હિંદુકુશને ઓળંગ્યો નહોતો, તેમ અલેકઝાંડરના પાછા ફરતા સૈન્યે ગ્રેડોશિયન રણ (હાલનું બલુચીસ્તાન) ના કિનારાનો જે રસ્તો લીધો તેવી રણની વાટ તેમણે લીધી નહોતી, તેમ જ પૂર્વ તરફ પ્રયાણ આદર્યું નહોતું, એમ માનવું પડે. પણ આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી ૭૦૦ માં આર્યાવર્તમાં આવ્યા; પોતીકી વિશિષ્ટતાવાળી સંસ્કૃતિ, ભાષા ને સમાજરચના વિકસાવ્યાં; સપ્તસિંધુમાં ઈંદ્રપૂજાનો આરંભ કર્યો; વિશિષ્ટ કર્મકાંડ સર્જાવ્યા; તેમનાં સ્થળાન્તરો ને મૂળ રહેઠાણો વીસરી ગયા; દાશરાજ્ઞયુદ્ધ સાથે સંકળાયેલા પ્રસંગો સૂચવે છે તે મુજબ સો જેટલાં વર્ષો અહીં વીતાવ્યાં, ઋગ્વેદકાળ ને બ્રાહ્મણકાળની અવાન્તર સ્થિતિમાં અનેક મહાન ધાર્મિક ને સામાજિક પલટાઓ અનુભવ્યા; સમસ્ત ઉત્તર આર્યાવર્તમાં તેઓ ફેલાવ્યા; યજ્ઞયાગ, વિચારસરણી ને પરંપરા વિકસાવ્યાં; ને અંતે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં — કેમકે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની પાછળ તો બ્રાહ્મણગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી — કાબુલથી ગંગાપ્રદેશ પર્યંત રાજ કરનાર જનમેજય પારીક્ષિતના વખતમાં સંપૂર્ણ વિકસિત રાજતંત્ર સાથે ને સુવિસ્તૃત ક્રિયાકાંડ સાથે તેઓ એક વિરાટ ને સુગ્રથિત પ્રજા તરીકે પ્રગટ થયા.

હવે આ જ વસ્તુને ઉલટાવીને આપણે કહી શકીએ કે, સુમેરિયનો જો દરિયામાર્ગે આવ્યા હોય, તો તેઓ હિંદને પશ્ચિમ માર્ગેથી શા સારુ ના આવ્યા હોય? જો અથર્વણ પુરોહિતો હિન્દી હતા તો તેઓ જ તેમના જૂથનો એક ભાગ પર્શિયા લઈ ગયા હોય એ કેમ ન બને? જો કસ્શીઓ મેસોપોટેમિયાની પૂર્વમાંથી આવ્યા હોય, તો હેહયો જોડે જેમણે યુદ્ધ આદર્યું હતું ને જેઓ ગંગાના તટો પર પથરાયા હતા તે કસ્શીઓના જ ફણગારૂપ તેઓ કેમ ના હોય? જો ફીનીશિયનોને પર્શિયાના અખાતમાં ને ઈજીપ્તમાં દરિયાઈ મથકો હતાં (Maritime stations) તો તેઓ જ ઋગ્વેદના પણિ શા સારુ ન હોય?

આ બધી હકીકતો જોડે જેનો સુસંગતિપૂર્વક મેળ મળી જાય એવો મત સ્પષ્ટ છે. સુમેરિયનોને ને સિંધુપ્રદેશની પ્રજાને જેણે ઉથલાવી દીધી, તે મૂળ જાતિ ઇન્ડોપર્શિયન પ્રદેશમાંથી આવી હતી. આ પ્રદેશમાં હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો ને સિંધુપ્રદેશ પણ આપોઆપ સમાઈ જાય છે. હિકસોસ, હિટ્ટાઈટ્સ અને કસ્સાઇટ્સ સૌ એક જ પ્રજાના અંશો હતા. આ પ્રજા, તેમના દરિયાખેડુઓ આજના અરબીસમુદ્ર મારફતે વાણિજ્યપ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા તેની બહુ પહેલાંના સમયથી, કાબુલથી તે સરસ્વતીના તટો સુધી, કુશાવર્તમાં, સિંધુપ્રદેશમાં ને પર્શિયાના ભાગોમાં, કેટલાય વખતથી વસે છે. આ જાતિ મેસોપોટેમિયામાં સેમાઇટોના સંપર્કમાં આવી હતી.

પર્શિયામાં અને હિંદમાં એ જ લોકોએ અથર્વણપરંપરા વિકસાવી હતી. પણ પાછળથી વરુણપૂજાના વધતા જતા માહાત્મ્યે કરીને તે બંધ પડી. એના એક વિભાગે, તેમના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગ્નિપૂજક અથર્વણ પુરોહિતો સાથે, દક્ષિણ પર્શિયામાં ઇન્ડોઈરાનિયન શાખા પ્રસારી. વરુણપૂજાના વધતા જતા મહત્ત્વ નીચે જે પાછળથી ઢંકાઈ ગયો તે અથર્વણસંપ્રદાય છેક સિંધુપ્રદેશમાં ને પશ્ચિમ કિનારે પ્રસર્યો હતો. હિંદુકુશથી સુરક્ષિત, સપ્તસિંધુમાં વસતા એમાંના એક ભાગે પાછળથી ઈંદ્રપૂજા અને વિશુદ્ધ વૈદિક સાહિત્ય વિકસાવ્યાં. ને તે અથર્વણપરંપરામાં પણ પ્રાધાન્ય પામ્યાં. એટલે ઇતિહાસમાં જે કાંઇ રેખાઓ મળી આવે છે, તે જોતાં તો, આર્યોની પહેલવહેલી વસાહત, સુમેરથી કાબુલ, કાબુલથી હરિદ્વાર ને હરિદ્વારથી શૂર્પારક — આ રેખાઓની બહારના પ્રદેશમાં હોય એવું કોઈ સંભારણું છે નહીં. આ નાનકડી સૃષ્ટિ, એ એક હતી ત્યાં લગી તો, સિંધુપ્રદેશની ધરીની આસપાસ જ ચકર ચકર ફરતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ પહેલું

હિંદમાં તેમજ અન્યત્ર પુરાતત્ત્વને લગતું જે ખોદકામ આધુનિક સમયમાં થયું છે, તેના પ્રકાશમાં સિંધુપ્રદેશના પ્રાગૈતિહાસિક વસાહતીઓની પ્રકૃતિ અને સંબંધો વિશે વિદ્વાનોએ વિસ્તારપૂર્ણ વિવેચનાત્મક પૃથક્કરણ કર્યું છે.[1] દેવાદિ ભક્તિના વિષયો, તાવીજો, અંત્યેષ્ટિ કર્મના રીતરિવાજ ને સમાજનું બંધારણ — એ બધાની, સિંધુપ્રદેશના અવશેષો પરથી મળી આવતા આધારોના પ્રકાશમાં, અથર્વણપરંપરા સાથે તુલના કરવામાં આવી છે; અથર્વવેદમાં છતી થતી વૈદિક સંસ્કૃતિ એ જ આર્યસંસ્કૃતિની પૂર્વજા છે એ જાતનું અનુમાન એમાંથી લગભગ ફલિત થયું છે.[2] મેસોપોટેમિયાના દેવો હંમેશાં માનવસ્વરૂપ ધરાવતા હતા, જ્યારે સિંધુપ્રદેશમાં તો માનવ કે અર્ધમાનવસ્વરૂપ ધરાવતા દેવો માંડ બાર જેટલા હશે. સુમેરમાં Crowned horn પહેલવહેલું છેક Jemdet Nasrના કાળમાં દેખાય છે, ત્યારે તેથી ઊલટું, સિંધુ પ્રદેશમાં તે એના સૌથી આદ્ય અવશેષોમાં મળી આવે છે.

પ્રેતવિદ્યા અને તાંત્રિકવિદ્યા એ અથર્વવેદના વિશિષ્ટ અંશો હતા. ને આજે તો સિંધુ-સંસ્કૃતિના સંખ્યાબંધ અવશેષો મળી આવ્યા છે. એટલે તે પરથી તાંત્રિકવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં અથર્વવેદની અસર સિંધુપ્રદેશમાં કેટલી પડી હતી, એ પ્રશ્ન તપાસવો બહુ સ્વાભાવિક બને છે. મૃણ્મય અર્થાત્ માટીની આકૃતિઓ અને તાવીજોનો ઉપયોગ, મેલી જાદુઈવિદ્યામાં અને તાંત્રિકવિદ્યામાં થતો હતો. આ આકૃતિઓ ને અથર્વવેદની કૃત્યાઓ — અર્થાત્ અનેક તાંત્રિકવિદ્યાઓમાં વપરાતાં રમકડાં — બંને એક જ હતાં, એમ મનાય છે. શત્રુઆદિનો નાશ કરવા માટે મનુષ્ય આકારનાં તે બનાવાતાં હતાં. તેમના વર્ણન પરથી એમ લાગે છે કે એ આકૃતિઓ બનાવવાની, ભેગી મૂકવાની, શણગારવાની ને અર્ચન કરવાની પદ્ધતિ, અથર્વવેદમાં જણાવ્યા મુજબની જ હતી.[3] આગળ પડતા પેટવાળી આકૃતિ, કદાચ પેટના સોજાને સૂચવતી હોય. આ પેટના સોજા દૂર કરવા માટે અથર્વ-વેદમાં મરુતોની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.[4] ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ, અથર્વવેદમાં વર્ણવેલા ગર્ભવિનાશક રાક્ષસોની સામે તાંત્રિકવિદ્યા અજમાવવા રાખવામાં આવી હોય એમ લાગે છે. માથે મુંડનવાળી અને સાફ દાઢીવાળી પુરુષની નગ્ન આકૃતિઓ પુરોહિતોની પ્રતિનિધિ હોય એમ ધારવામાં આવે છે. તાંત્રિકવિદ્યા માટે નગ્નતા અથર્વવેદમાં આવશ્યક ગણાઈ છે. ને તેમાં મુંડનના ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે.[5]

---

૧. શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી: 'પ્રોટો ઇન્ડિક રિલીજીઅન', મૈસોર, ૧૯૪૨.
૨. એજન, ૮૭
૩. અથર્વ૦ ૩-૬, ૭; ૪, ૩૭; ૫, ૩૧; ૧૦, ૧; ૬-૩૧, ૩.
૪. અથર્વ૦ ૬-૨૨.
૫. અથર્વ૦ ૮-૨, ૧૭; ૬-૫૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માથે કુસુમો કે પલ્લવવાળી સ્ત્રી-પુરુષોની મળી આવતી આકૃતિઓ, સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રેમસંપાદન કરવામાં વપરાતાં શિંશપ, શંખપુષ્પિકા જે સૌવર્ચનાં અથર્વણુ તાવીજોની યાદ આપણને કરાવે છે.[૬] મોટી સંખ્યામાં અનેક જુદી જુદી જાતના મણકાઓ હાલ જે મળી આવે છે, તે માત્ર શણગાર અર્થે નહોતા, પણ તાવીજો માટે પણ વપરાતા હતા. અથર્વવેદમાં અનેક જાતના મણિઓના ઉલ્લેખ છે. તે કાળમાં દીર્ઘ આયુષ્ય માટે તાવીજો તરીકે સોનાના મણકા વપરાતા હતા. અથર્વવેદમા બંગડી કે કડાં ગર્ભના પ્રતીકરૂપે હતાં. આ હકીકતનું સમર્થન બંગડીઓથી વિભૂષિત થયેલી આકૃતિઓમાંથી મળી આવે છે.[૭] એક તરફ ધાર કાઢેલી કુહાડી પૂજાનું પ્રતીક ગણાતી હતી; કેમકે તપાવેલી કુહાડી અસૂયાનું નિવારણ કરે છે, એમ અથર્વવેદ કહે છે.[૮]

સિંધુપ્રદેશમાંનાં અનેક દેવદેવીઓની વાત પર આવીએ તો, અથર્વવેદ ઓળખાવે છે તે રુદ્રની જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં અનેક મુદ્રાઓ મળી આવે છે. પર્ણોથી આચ્છાદિત શાખા નીચે એક દેવ છે ને તેના માથા પર ત્રણ પાંદડીઓવાળું આભૂષણ છે. ડાળીઓમાંથી પાંદડાંની જેમ ઉત્પાતને હચમચાવી નાંખનાર રુદ્રનો જ એક પ્રકાર આ જણાય છે.[૯] શય્યા પર બેઠેલો ઊર્ધ્વમેધ્રા-ઊર્ધ્વરેતા — પશુઓથી વીંટળાયલો ત્રણ મુખવાળો દેવ, ત્રિમુખ મહેશની મૂર્તિ હોય કે અથર્વવેદમાં વર્ણવેલો વ્રાત્ય હોય.[૧૦] વ્રાત્યની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ ત્રિમુખ દેવમાં પણ દેખાય છે જેમકે આસ્તરણ અર્થાત્ પાથરણું બિછાવેલી આસન્દી — ઊંચા ચતુષ્પાદ આસન — પર તે બેઠેલો છે. શૃંગો, શિરોવેષ્ટન (પાઘડી), કલશી (કુંડલ ?) ને પ્રવર્તો-ગોળ આભરણો-તેણે ધારણ કર્યાં છે ને જંગલી પ્રાણીઓ એની આસપાસ વીંટળાયેલાં છે.

સિંધુપ્રદેશમાં સૂર્યદેવતાનું સ્વરૂપ માનવનું નહોતું પણ સ્વસ્તિક, રેખાઓ પ્રસરાવતું વર્તુલ, નેત્ર, શકરોબાજ અને બળદ એ કદાચ એના પ્રતીકો હતાં. સ્વસ્તિક સૂર્યની ગતિને સૂચવે છે ને આર્ય પ્રણાલિ મુજબ શાશ્વતતાનું પ્રતીક છે. શકરોબાજ સૂર્યપંખી (સુપર્ણો ગરુત્માન્) છે. ને નેત્ર સૂર્ય જોડે જોડાયલું છે. મૃત્યુવેળા દર્શનશક્તિ અંતે તેની પાસે જ પાછી જાય છે.[૧૧] વૃષભવાળો પુરુષ (Bull man) જેને પહેલાં Enkidu માનવામાં આવ્યો હતો, તે સૂર્ય હોય એમ લાગે છે; કેમકે અથર્વવેદ સૂર્યને બળદરૂપે સંબોધે છે.[૧૨] એક દેવની પાસે સાત ઉપાસકો છે તેથી તે સપ્તર્ષિ હોય એમ સંભવે છે.

---

૬. અથર્વ૦ ૬-૧૨૯; ૭-૩૯.
૭. અથર્વ૦ ૬-૮૧; ૧૦-૧.
૮. અથર્વ૦ ૭-૪૫.
૯. અથર્વ૦ ૧૨; જુઓ, શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી, એજન ૬.
૧૦. અથર્વ૦ ૧૫-૫, ૮, ૯.
૧૧. અથર્વ૦ ૧૮-૨, ૭
૧૨. અથર્વ૦ ૧૩-૨, ૪૩, ૪૪; ૯-૪, ૧૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને વિધિ, અથર્વવેદમાં સૂચવાયું છે તેમ, વરસાદને સારુ કરાતો લાગે છે.[૧૩] નાભિમાંથી કમળ ઊગતું હોય એવી દેવીની મુદ્રા Fertility Goddessની જણાય છે. કદાચ તે અથર્વ-વેદની શાકધૂમજ્જ, શાકમ્ભર, કે શાકધૂમ હોય.[૧૪]

પાઘડી, શીંગડાનો આકાર, પંખાનો આકાર, શંકુના આકારની ટોપીઓ, ને ડુક્કરની પૂંછડીઓ એમ વિવિધ વસ્તુઓ આ આકૃતિઓના શિરોવેષ્ટન માટે હોય એમ જણાય છે.[૧૫] અથર્વવેદમાં કિરીટી, કુરીર, કુમ્બ, ઓપશ, વગેરે શિરોવેષ્ટનના જુદા જુદા પ્રકારો છે તેની સાથે આની તુલના બરાબર બંધબેસતી આવે છે. કુરીર, કુમ્બ ને ઓપશનો અર્થ ગેલ્ડનરે 'શૃંગ' કર્યો છે તે અહીં નોંધવું ઘટે છે.

કેટલીક મુદ્રાઓમાં વાઘ માણસને છૂંદી નાખતો હોય, તેની સાથે લડતો હોય, કે તેના હાથથી ખાતો હોય એમ દેખાય છે. અથર્વવેદમાં હિંસ્ર પશુઓના ભય સામે સ્પષ્ટ અંગુલિનિર્દેશ છે; ને તેમાં પૃથ્વીદેવતાને વાઘ વગેરે હિંસ્ર પશુઓને હાંકી કાઢવા પ્રાર્થના પણ છે.[૧૬] સંભવિત છે કે આ જાતની મુદ્રા એ અથર્વણપરંપરા પરથી ઉપજાવાયલું કોઈ તાવીજ હોય. કેમકે અથર્વણને 'વ્યાઘ્રજંભન' અર્થાત્ વાઘનો હણનાર કહ્યો છે. શરીર વાઘનું, પગનો અગ્રભાગ માણસનો, ગોળ શીંગડાં ને લાંબી ડુક્કરની પૂંછડી ધરાવતી સ્ત્રી, દુર્ગાનું કદાચ પૂરક અંગ હોય[૧૭]

આ બધી મુદ્રાઓ પરનાં અનેક જાતનાં પશુઓ કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધિ અર્થે જુદા જુદા દેવોને દેવાતાં બલિદાનનાં પ્રતીક જણાય છે. જેમકે વરાહનું બલિદાન ઈંદ્રને થતું, હરણનું યમને, વાઘનું વૃષને વગેરે, વગેરે.[૧૮] આ મુદ્રાઓ પરનાં Composite animals વૈદિક સાહિત્યમાં આવતાં પૌરાણિક વર્ણનોના દૃષ્ટાન્તરૂપ હોય એમ લાગે છે. અરણ્યાશ્વ, શલવૃક ને ભયેડક સાથે એની તુલના કરવા જેવી છે.[૧૯]

જેનો અર્થ ધૂપદાની કે ટોપલો કરવામાં આવતો હતો તે, મુદ્રાઓમાં દેખાતો બળદો અને બકરાંની સામેનો હવાડો (Trough) ધાર્મિક વિધિઓમાં થતા સોમપાન માટે એક જાતનું ગળણું હોય એમ હવે મનાય છે. આવાં બે ગળણાં મૂકવામાં આવતાં ને તેનાથી પેય પદાર્થ ગળાતો હતો.[૨૦]

---

૧૩. અથર્વ૦ ૧–૩૧; ૪–૧૫.
૧૪. અથર્વ૦ ૮–૬, ૧૫.
૧૫. અથર્વ૦ ૮–૬, ૭; ૬, ૧૩૮,
૧૬. અથર્વ૦ ૧૨–૧, ૪૯.
૧૭. મેકે: ફર્ધર એક્સ્કેવેશન્સ આફ મોહેંજો–દારો.
૧૮. તૈત્ત૦ સં. ૫–૫, ૧૧.
૧૯. તૈત્ત. આર૦ ૪–૨૮ ને આગળ; ૨–૪, ૯; ૪–૩૦. તૈત્ત૦ સં. ૬–૨, ૫–૭.
૨૦. શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી: એજન, ૨૩–૨૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સિંધુપ્રદેશની કેટલીક મુદ્રાઓ પર ફણીધર નાગો અને ગુંચળાં વળેલા સર્પો દેખાય છે. તેની તુલના ઇંદ્ર ને રુદ્ર સાથે સંકળાયેલા વૃત્ર, અહિ ને નાગ જેવા સર્પો સાથે થઈ શકે. મોહેં-જો-દારોની એક મૃણ્મય આકૃતિમાં શીંગડાવાળી સ્ત્રી છે ને તેના માથે ચાર પારેવાં છે; હરપ્પાની એક આકૃતિમાં ઊડતું પારેવું છે; તે કદાચ તાવીજો માટે હોય. આવી આસપાસ પારેવાંવાળી દેવીની તુલના ક્રીટ અને મેસોપોટેમિયાની દેવી સાથે કરવા જેવી છે.[21] તીઆમતનું પ્રતીક પણ પારેવું છે. ઋગ્વેદ પારેવાને અપશુકનિયાળ પંખી માને છે ને ઉત્પાત કે વિનાશનો દૂત ગણે છે. અથર્વવેદમાં આવાં અપશુકનિયાળ પંખીઓના વારણ માટે મંત્રો પણ છે.

વૃક્ષોના સંબંધમાં એ નોંધવા જેવું છે કે પીપળો, લીમડો, દેવદાર, તાડ, ખજૂરી ને તુલસી એટલાં વૃક્ષો સિંધુપ્રદેશની મુદ્રાઓમાંથી ઓળખાઈ આવે તેવાં છે. અશ્વત્થ અને દેવદાર વૃક્ષની સિંધુપ્રદેશમાં પૂજા થતી હશે એમ લાગે છે. અથર્વવેદ એ બંનેને પવિત્ર ગણે છે. અશ્વત્થ દિવ્યાત્માઓનું રહેઠાણ ગણાતું હતું.[23] ને દેવદાર દીર્ઘાયુષ આપનાર મનાતું હતું.

જાદુઈવિદ્યા અને નક્ષત્ર-વિદ્યાની દૃષ્ટિએ આ મુદ્રાઓનું જે મહત્ત્વ છે તે પણ પૂરેપૂરું ને વિસ્તારપૂર્વક વિચારાયું છે. તે પરથી સિંધુપ્રદેશની પ્રજા રાશિ, નક્ષત્રો ને સપ્તર્ષિઓથી પરિચિત હતી એમ જણાય છે. તારાઓ ને નક્ષત્રોનું જ્ઞાન છેક અથર્વવેદના કાળમાં પણ હતું એમ લાગે છે.[25]

અન્ત્યેષ્ટિક્રિયાના રીતરિવાજમાં અગ્નિદાહ પણ થતો હતો એમ સિંધુ પ્રદેશના અવશેષો પરથી લાગે છે. પણ તે ઉપરાંત પહેલાં શરીર ખુલ્લું કરવામાં આવતું, તેને અર્ધું બાળવામાં આવતું ને પછી તેને દાટી દેવામાં આવતું હતું. શરીરો અર્ધાં પણ દટાતાં ને પૂરાં પણ. અગ્નિદાહ પછી મૃત શરીરના અવશેષો પાત્ર (Urn) માં જળવાતા. આના સંબંધમાં એમ પણ જણાય છે કે આર્યો માત્ર અગ્નિ-સંસ્કાર નહોતા કરતા પણ મૃતદેહને લગતી વ્યવસ્થામાં બીજી અનેક ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હતી. આ ક્રિયાઓ સિંધુપ્રદેશના આર્યો જોડે બરાબર મળતી આવે છે.[26] અંત્યેષ્ટિક્રિયામાં ઘડાઓ પર દોરવામાં આવતાં ચિત્રો વૈદિક અંત્યેષ્ટિક્રિયા ને રીતરિવાજોની તુલના કરતાં બરાબર સમજાય એમ છે.[27]

૨૧. સરખાવો: મેકે, એજન ૨૯૫-૯૬.

૨૨. ઋ૦ ૧૦-૧૬૫; અથર્વ૦ ૬-૨૭, ૨૮,૨૯

૨૩. અથર્વ૦ ૪-૩૭, ૪.

૨૪. અથર્વ૦ ૮-૨.

૨૫, શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી: એજન, ૪૯-૬૫.

૨૬. સરખાવો: વત્સ-'એક્સ્કેવેશન્સ ઍટ હરપ્પા '૨૦૭ ને આગળ.

૨૭. અથર્વ૦ ૧૨-૩; વ૦ શત૦. બ્રા૦ ૧૩-૮, ૨, ૧; તૈત્તિ૦ સં. ૬-૩, ૮; સરખાવો-અથર્વ૦ ૧૮, ૨ ને આગળ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃત્યુ પછીના જીવનનો એ ચિત્રોમાંથી જે ખ્યાલ આવે છે તે તેમ જ અથર્વવેદના મૃત્યુ વિશેનો ખ્યાલ બંનેમાં ઘણું સામ્ય છે.

સિંધુપ્રદેશના અવશેષો પરથી સૂચિત થાય છે તે પ્રમાણે સમાજ તે કાળમાં ચાર અંગોમાં વહેંચાયેલો હતો. (૧) પુરોહિતોનો વર્ગ—સાથે સેંથી પાડેલો, ત્રણ ગડીઓ વાળેલી શાલવાળો, ચિંતન કરતો પુરોહિત મુદ્રામાં દેખાય છે. (૨) ટાવરો ને કિલ્લાની ભીંતની આસપાસ ફરતા રક્ષકો અગર ચોકીદારો. (૩) વેપારીઓ અને કારીગરો — અર્થાત્ પલંગ બનાવનારા, ધાતુકામ કરનારા, શિલ્પીઓ, વણકરો વગેરે. (૪) હાથકામ કરનારાઓ— કુંભારો, માછીઓ, નાવિકો, ચમારો વગેરે.

વૈદિક સમાજ પણ એ રીતે ચાર વર્ગમાં વિભક્ત હતો. સિંધુપ્રદેશમાં પહેલા બે વર્ગ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય હતા. વેપારઉદ્યોગ, દરિયાઈ મુસાફરી, ને નૌકાયાનને લગતાં ઘણાં પ્રમાણો ઋગ્વેદ ને અથર્વવેદમાંથી મળે છે. એ પરથી આર્યોને દરિયાઈ મુસાફરીનું ઊંડું જ્ઞાન હતું ને તેઓ વાણિજ્યપ્રવૃત્તિ પણ કરતા હતા એમ સૂચવાય છે.[૨૮] આર્યો જેવા મહાન યોદ્ધા હતા તેવા જ મહાન વેપારી પણ હતા.

આ રીતે અથર્વણપરંપરા ને સિંધુપ્રદેશની સંસ્કૃતિ વચ્ચેની સંબંધસાંકળ બહુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે તેવી છે.

હવે નીચેના નિર્ણયો થઈ શકે :

આદિ સુમેરિયનોના નામ પર જે શોધખોળો જમા કરવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ તો પંજાબ, સિંધુપ્રદેશ ને પશ્ચિમ કિનારે પથરાયલી સંસ્કૃતિનું પરિણામ હતું. હિંદની ભૂમિ પરની આ સંસ્કૃતિ પાછળની સંસ્કૃતિનો પાયો બની. અથર્વણ પરંપરામાં ને પાશુપત અને દેવીને લગતી પૌરાણિક પરંપરાઓમાં તે અદ્યાપિ જળવાઈ રહી છે. ઋગ્વેદમાં આપણને જેનું દર્શન થાય છે તે વૈદિક આર્યોનો ધર્મ શતકો બાદ બીજી પેઢીઓના હાથમાં પલટાયેલી અથર્વણ-પરંપરાનું જ રૂપાન્તર છે. તે જ વેળા અથર્વણપરંપરાની પ્રાચીન પદ્ધતિ ને કર્મકાંડ, અથર્વણ પુરોહિતો ને તેમના અનુયાયીઓના હાથમાં જળવાઈ રહ્યાં હતાં — વિશેષે કરીને પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં, જેનું એક અંગ આધુનિક ગૂજરાત હતું.

---

૨૮. સરખાવો; શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી: એજન, ૮૩-૮૬ ને એમાંના ઉલ્લેખો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ બીજું

પુરાણોમાંની વંશાવલિઓને ચાવીરૂપ ગણીને Kish Chronicleમાં જેના સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે તે સુમેરિયન વંશોના ઇતિહાસને ફરીથી રચવાનો પ્રયત્ન, વાડેલ જેવા વિદ્વાનોએ કર્યો છે. એ પ્રયત્નોનાં પ્રશસ્ય પરિણામો આવ્યાં છે. એનાં મંડાણ હેતુપૂર્વકની કલ્પના પર તો અલબત છે. નોર્ડિક જાતિઓ એ જ સાચી આર્ય જાતિ હતી, સુમેરિયનો નોર્ડિક હતા ને બ્રિટીશો આજે એમના અનુગામીઓ છે, એમ એમાં પુરવાર કરવા પ્રયત્ન થયો છે. પણ પરસ્પરનો આ જાતનો સંબંધ સ્થાપતી એકતા ગમે તેટલી અપ્રમાણ હોય તોયે, પ્રાચીન હિન્દ અને સુમેર વચ્ચે ગાઢ સંબંધ હતો એટલું સાબિત કરવા પૂરતાં પ્રમાણો તો એમાંથી અવશ્ય મળી રહે છે.

આ પ્રયાસો બુદ્ધિયુક્ત છે. પુરાણુમાંની આદિ રાજાઓની નામાવલિ અપૂર્વ ચોકસાઈ ને નિયમિતતાથી જળવાઇ છે એમ મનાય છે. સૂર્ય ને ચંદ્ર-વંશો, અત્યાર સુધી મનાતું આવ્યું છે તેમ, જુદા જુદા રાજાઓની જુદી જુદી સરણી નહોતી, પણ એક જ જાતના રાજાઓની એક જ જાતની સરણી હતી એમ કેટલાક માને છે. માત્ર તેમના સૌર ને ચાંદ્ર નામો ને ઇલ્કાબો જ જુદા હતા. ઇક્ષ્વાકુથી શરૂ થતા આદિ રાજાઓનાં નામ હિંદ જોડે કાંઇ નિશ્ચિત સંબંધ ધરાવતાં નહોતાં એમ કહેવાય છે. એ નામો આર્યરાજાઓનાં હતાં. પાછળના સંગ્રહકારોએ (Chroniclers) જ હિંદમાં થઇ ગયેલા આર્યરાજાઓ જોડે તેમને સાંકળવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એમ માનવામાં આવે છે.

સુમેરિયનોનાં લખાણો તેમની ભાષા જેટલાં જ સંકુલ છે, પણ તેમાં એક ચિત્રલેખ માટે અનેક ધ્વનિમૂલ્યોની પસંદગીની સુકરતા તો રહે છે. શંકુલિપિ એ એક મિશ્ર જાતિની લિપિ છે. તે કેટલેક અંશે અક્ષરાત્મક ને કેટલેક અંશે સંજ્ઞાત્મક છે. અર્થાત્ કેટલીક વાર એમાં એકેક અક્ષર માટે સંજ્ઞાઓ વપરાય છે, ને કેટલીકવાર બધા અક્ષરો માટે સંજ્ઞા વપરાય છે. આ ઉપરાંત સામાન્ય વાપરમાંની ૩૩૦ જેટલી સંજ્ઞાઓ અનેક ધ્વનિમૂલ્યોવાળી છે — અર્થાત્ તે અનેકાર્થી છે. જેમકે કોઈ એક સંજ્ઞા જેને Ka, Dug, ને Gu એવાં અક્ષરમૂલ્યો છે તે જ સંજ્ઞા INIM (આદેશ) જેવા શબ્દો માટે સંકેતરૂપે વપરાય છે. બીજી સંજ્ઞાનાં અક્ષરમૂલ્યો Mash, Bar છે. પણ તે બે વાર લખાય ને તેની આગળ દેવોનાં નામની પૂર્વે હંમેશ મુકાતી સંજ્ઞા મૂકવામાં આવે, તો તેનો અર્થ Nergal નામનો દેવ થાય છે.[૧] એટલે સંજ્ઞા કે સંજ્ઞાસમૂહના શુદ્ધ વાચનનો નિર્ણય પૂર્વાપર સંબંધપરથી જ શકય બને છે — ને અશુદ્ધ વાચનાઓનો સંભવ વિશેષ નામોમાં તો વિશેષે કરીને છે.[૨]

---

૧. શ્વાર્લટનઃ 'બરીડ એમ્પાયર્સ,' ૨૯.

૨. એજન, ૨૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સંકુલતાનો લાભ લઈને આદિ રાજાઓની પુરાણાંતર્ગત નામાવલિનાં પ્રાકૃત રૂપાન્તર થયાં છે (જેમકે શક્રનું સક્ખ); ને આવા રૂપને લગતું ધ્વનિમૂલ્ય સુમેરિયન સંજ્ઞાને આપવામાં આવ્યું છે.

આના સંબંધમાં એ રખે ભુલાય કે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ, અસામાન્ય ધ્વનિઓના સંસ્કૃત ધ્વનિ–રૂપાન્તરને એવું તો અનુકૂળ બની જાય છે, કે પરિચિત મૂલ-ધાતુમાંથી નામની વ્યુત્પત્તિ આપવી સહેલ બની જાય છે. Sagga કે Sukkhaનું પ્રાકૃત રૂપાન્તર સક્ક, ને સંસ્કૃત શક્ર સહેલાઈથી થઈ શકે.

પણ સુમેરિયન લખાણોને એકવાર આ રીતે વાંચ્યા પછી પરિણામરૂપે એમ માનવામાં આવે છે, કે પુરાણમાંથી રાજાઓની નામાવલિ તે પ્રાગ્ભારતીય કાળના આદિ આર્યોના ઐતિહાસિક રાજાઓની નામાવલિ છે, ને તે નામાવલિ સ્થળાન્તર કરતા આર્યો દ્વારા, તેઓ હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાંની તેમની જન્મભૂમિ સુમેરમાંથી જ હિંદમાં લવાઈ હતી.

પણ વૈદિક આર્યો સ્થળાન્તર કરતા સુમેરિયનો હતા એ જાતનું અનુમાન સુસંગત નથી. કેમકે જો વૈદિક ઋષિઓ સુમેરના પુરોહિતોના વંશજો જ હોય તો ઋગ્વેદમાં આ આદિ આર્યરાજાઓનાં સંસ્મરણો આથી ઘણી વધુ તાદૃશતાથી અંકાયાં હોત. બીજી બાજુ વૈદિક ઋષિઓ સુમેરિયન રાજાઓની લાંબી નામાવલિથી સુપરિચિત હતા એમ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણોનો સાવ અભાવ છે ને કેટલાંક નામો તો વૈદિક કાળનીયે પછીનાં છે, એ હકીકત એમ સાબિત કરે છે કે, કાંતો વૈદિક આર્યો આ રાજાઓને જાણતા જ નહોતા અથવા તો પછી ઋગ્વેદમંત્રો, સુમેરિયન રાજાઓની શ્રેણી ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૩૧૦૦ની આસપાસ શરૂ થાય છે તેની પહેલાં રચાયા હોય. જો બીજો વિકલ્પ લઈએ તો દાશરાજ્ઞયુદ્ધનો કાળ બહુ પાછળ, આશરે ઈ. સ. પૂર્વે છેક ૪૦૦૦માં ખેંચી જવો પડે.

રાજાઓની આ એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન અંશતઃ પણ જો સાચો હોય તો, નામોનું સરખાપણું તો એટલું બધું છે, કે પુરાણની નામાવલિમાં જળવાયલાં આર્ય ને સુમેરિયન રાજાઓનાં નામ સમાન હતાં, એમ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય. એટલે એ શક્ય છે કે હિંદ, એશિયા ને મેસોપોટેમિયામાંના અથર્વણ જૂથના આર્યોને એકસમાન પરંપરાગત વારસો હોય; ને તેથી એનો સમાવેશ સુમેરિયન નામાવલિમાં ને પુરાણોમાં પાછળથી કરવામાં આવ્યો હોય.

વાડેલ જેટલી અતિવિસ્તૃત નામસૂચિ ન આપીએ તોયે અથર્વણ આર્યો સાથે સંકળાયલાં થોડાંક નામોનું સામ્ય તપાસવા જેવું છે :

ઇશ્શાકુ	ઇક્ષ્વાકુ	શુ–રપ્પક	શુરૂ–પારક
શર–ઇતિઆશ	શરૂ–યાતિ	કા–અશુ	કવા–ઉશા
શુરૂ–રુદ	શુરૂ–રાષ્ટ્ર	ઉરુઆશ–ખુરુ	વૃષ–પર્વા
શુરૂ–સિન	શૂર–સેન		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અશુર[૩]-અહિુર-(અસ્સેર) અસુર[૪] -અહુર[૫]		ઉરુર	ઔર્વ
કેન-ગત-શુન-કચન	ચ્યવન	પુરશુ-સિન[૬]	પરશુરામ
અર-ગુન	અર્જુન	નરમ્મ[૭]	નર્મદા
શર-અર-ગુન	સહસ્રાર્જુન	મન[૮]	મનુ (વૈવસ્વત)
ઉરુ-અશ	ઉરુ	ગુડીઆ, ગુડ	ગાધિ-ગાધિન્
ઉરુ-ગીન	ઋચીક.		
શર-ગુન, શર-ગર	સગર		

'કુશ' શબ્દ આપણને કુશાવ્રત અથવા કુશસ્થલીમાં — જે દ્વારિકાનું બીજું નામ છે- અને 'કુશિક'-વિશ્વામિત્રના પ્રપિતા — માં જોવા મળે છે. કુશ, કિશુ, કુશુ, ગાધીના પર્યાયરૂપ 'ગુડીઆ'ના પ્રપિતા પણ છે. આ 'કુશ' ભૂમિ સાથે ફિનીશિયનો પણ સંબંધ ધરાવતા હતા.

વાડેલે તૈયાર કરેલા તુલનાદર્શી કોઠામાં પરશુરામની વંશાવલિ જોવા જેવી છે. ઋચીક કવિ અને ઊરુનો પુત્ર છે. આ 'ઊરુ' શબ્દ નિઃસંદેહ સુમેરિયન જણાય છે. અલબત મહાભારત અને પુરાણ 'ઔર્વ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સમજૂતી આ રીતે આપે છે — માતાના ઊરુમાં-જંઘામાં જે સંતાડવામાં આવ્યો હતો તે. પણ તેથી જ આ નામની અસામાન્યતા જણાઈ આવે છે.[૯] સુમેરિયન સાહિત્યમાં 'ઊરુ' શબ્દ સુપ્રચલિત છે. 'ઉચ્ચ' અથવા 'મો ભકત' એવો એનો અર્થ થાય છે. વસિષ્ઠ રાજપુરોહિત નહોતા, જ્યારે ઋચીક વૈદિક ઋષિ કરતાં પતેશીને મળતા રાજપુરોહિત હતા. એમણે શાલ્વનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું; ત્યાર બાદ સહસ્ર અશ્વોની ભેટ આપીને ગાધિની કન્યાને પરણવા એ ઉત્તરમાં ગયા હોય એમ લાગે છે.

વૈદિક મંત્રોમાં ગાધિનો ઉલ્લેખ નથી. ઐતરેય બ્રાહ્મણ વિશ્વામિત્રને 'ગાધી' કહે છે. એટલે 'ગાધી' એ કુશીકોના બહુમાનાર્થે યોજાતો શબ્દ-બિરુદ-હોય એમ જણાય છે. વિશ્વામિત્ર — તેની પાછળ આવતા ભરતો પણ — પતેશી ઈશશાક્કુ (સરખાવો-ઇક્ષ્વાકુ) જેવા જણાય છે. પ્રાચીન પ્રણાલી અથવા ઈતિહાસ વિશ્વામિત્રને જે રીતે ઓળખાવે છે તેના મૂળમાં કદાચ આ જ બીના પૂર્વગ્રહરૂપે હોય. ગુટ અથવા ગુટિ-અર્થાત્ ગાધિ-સુમેરના રાજવીઓનું કુલાભિધાન હતું.[૧૦] ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૭૦ માં થઈ ગયેલો ગુડિઆ-આ ગુટિ કુળનો જ એક મહાન રાજવી હતો.[૧૧] એટલે 'ગાધિન્' શબ્દને આની સાથે કાંઈ સંબંધ હોય તો તે અજુગતું નથી.

---

૩. સૂર્યદેવતાના અર્થમાં.
૪. ભવ્ય (વૈદિક).
૫. 'અહુર મઝ્દ'માંનો અહુર (અવેસ્તા).
૬. કુહાડી કે પરશુથી ભાંગવું કે કકડા કરવા. જુઓ વાડેલ: 'મેકર્સ ઓફ સિવિલાઈઝેશન' ૩૯૬.
૭. અગાધ પાણીનો દેવતા.
૮. સુમેરિયન ભાષામાં 'Man' શબ્દ સૂર્યને સૂચવે છે. જુઓ વાડેલ. એજન, ૮૦.
૯. મ૦ ભા૦ ૧-૧૭૮-૧૮૦; મત્સ્ય૦ ૧૭૫-૨૩-૬૨; પદ્મ૦ ૫-૩૮, ૭૪-૧૧૨; હરિ૦ ૪૬.
૧૦. વાડેલ, એજન, ૩૮૫.
૧૧. એજન ૩૭૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સાથે જ પરશુરામનું વિચિત્ર નામ પણ વિચારવું જોઈએ. એ ‘પરશુ’ રાખતા હતા ને તેથી ‘પરશુરામ’ કહેવાયા એ તો પાછળથી શોધાયેલી સમજૂતી છે. સંભવિત તો એ છે કે ‘પરશુ’ શબ્દ સુમેરિયન શબ્દ ‘પારુઆશ’ સાથે સંકળાયેલો હોય, અથવા પર્શિયનોના મૂળરૂપ Parahasi સાથે કાંઈ સંબંધ ધરાવતો હોય.

ઈક્ષ્વાકુ વંશના સગર અને સુમેરનો ઈશ્શાક્કુ શાર-ગર અથવા શાર-ગુન (સારગોન પહેલો)ની જીવનકથા સરખાવવા જેવી છે.

સાગરની જીવનકથા	સારગોનની આત્મકથા શાર-ગુન શાર-ગર
૧. મા, રાજકન્યા.	૧. મારી માતા, રાજકન્યા.
૨. પિતા-બાહુ-પરાજિત થઈ ને મૃત્યુ પામ્યો.	૨. મારા પિતાની કંઈ માહિતી મને નહોતી.
૩. બાહુના શત્રુઓ અયોધ્યા (પ્રા. અજુદ્ધા) માં શાસન કરતા હતા.	૩. મારા પિતાનો ભાઈ અગુતુ અથવા અગુડે (Agude) માં રાજ્ય કરે છે.
૪. તેની માતાએ તેને છૂપી રીતે રાખ્યો હતો.	૪. મારી માતાએ મને છૂપી રીતે રાખ્યો હતો.
	૫. નેતરના જેવી પેટીમાં મને તરતો મૂકવામાં આવ્યો હતો.
૬. ઊરુનો પુત્ર-અગ્નિમાનવ-અગ્નિએ બચાવ્યો હતો.	૬. નદી મને અન-અક્કી-અગ્નિમાનવ-ઉરુ-આશ પાસે તાણી ગઈ.
૭. અગ્નિએ તેને દોર્યો.	૭. અન-અક્કીએ મને દોર્યો.
૮. એજિયન સમુદ્રથી બંગાલ પર્યંત તમામ પ્રજાને સગરે જીતી હતી.	૮. મેં ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

બેબિલોનની તકતીમાં સારગોનના રાજ્યારોહણનું વર્ણન નીચે મુજબ છે :—

દેવસ્થાનના રક્ષક દેવ ઉરુરે રાજા-અધિપતિ-ધર્માધિપતિ ગણિને માનવોના રક્ષક તરીકે સ્થાપ્યો.

પરિણામે ઉરુરે કાષ્ઠના સિંહાસને બેસાડેલા શાગ્ગીનને ગાદી પરથી ભ્રષ્ટ કર્યો. શત્રુઓથી પદભ્રષ્ટ કરાયેલા સારગોનના પિતાની જગ્યાએ તેને સ્થાપ્યો અને તેના રાજમહાલયમાં પણ તેની જ સત્તા પ્રવર્તાવી.

પુરોહિતપદે તેણે એની સ્થાપના કરી.

આ નામોનું સામ્ય દેખાઈ આવે તેવું છે. બીજું કંઈ નહિ તોયે તે પરથી અથર્વણ આર્યો અને સુમેરિયનો વચ્ચે જે ભાષાસામ્ય એક વાર પ્રવર્તતું હતું તે તો સૂચવાય છે જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિભાગ ત્રીજો

વેદોત્તરકાલીન આર્યો : યાદવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧

શ્રીકૃષ્ણ સુધીના યાદવો

આગળનાં પ્રકરણોમાં જેનું વર્ણન થઈ ગયું છે તે વૈદિક કાળનો અંતભાગ અનેક મહાન પ્રસંગપરંપરાથી ભરપૂર છે. એમાંના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો આટલા છે : ઋગ્વેદની ધાર્મિક ને સાહિત્યિક પરંપરા વિરમી ગઈ; ઋગ્વેદસંહિતાનું સંસ્કરણ થયું ને કર્મકાંડનો ઉદય થયો; સરસ્વતી અને દશદ્વતીના તટો પરનું વિદ્યાકેન્દ્ર ખસીને હવે યમુનાના તટ પર જામ્યું; ઈશાન–મહાદેવ દેવમંડળમાં અધિષ્ઠાતા બન્યા; જૂના અને પ્રસિદ્ધ રાજાઓની વંશશ્રેણિઓ બંધ પડી ગઈ; તૃત્સુઓ અને શૃંજયોનું ભરતો સાથે સંમિશ્રણ થયું ને કુરુપાંચાલની સ્થાપના થઈ; ટોળાંઓની રાજસત્તા આથમી ગઈ ને શક્તિશાળી રાજાઓનાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ.[1]

અત્યાર સુધી વર્ણવાયલી સઘળી જાતિઓમાં ગૂજરાત સાથે સહુ પહેલાં સંકળાયલા તો ભૃગુઓ અને શાર્યાતો જ હતા.[2] શર્યાતિના પુત્ર આનર્તે તેનું નામ (આનર્ત) ગૂજરાતને આપ્યું ને એના પુત્ર રેવતે રાજધાની કુશસ્થલી વસાવી. એના ભગ્ન અવશેષો પર પાછળથી યાદવોના રાજનગર દ્વારિકાની સ્થાપના થઈ. ગૂજરાત જોડે યાદવોનો સંબંધ એટલો બધો પ્રાચીન નથી તેમ છતાં, કૃષ્ણની પહેલાં નહીં તો કૃષ્ણના સમયથી તો યાદવોને ગૂજરાત જોડે સારો સંબંધ હતો એમાં જરાયે શંકા નથી. ને માહિષ્મતી ભરુચની સમીપમાં આવી હોવાનો સંભવ જો સાચો ઠરે,[3] તો તો યાદવોના કાળને ખસેડીને, છેક યાદવોની હૈહય-શાખાના વિખ્યાત સમ્રાટ કાર્તવીર્ય અર્જુનના સમય સુધી લઈ જઈ શકાય. શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ યાદવ બલરામનું લગ્ન કુશસ્થલીનું રાજ્ય યાદવોના હાથમાં જે કુળે ખોઈ નાખ્યું હતું તે આનર્તકુળના કકુદ્મિન રૈવતની પુત્રી સાથે થયું હતું.[4]

૧

છેક ઋગ્વેદમાં જેનું પગેરું મળી આવે છે એવા આ યાદવોનો લાંબો વિસ્તૃત ઇતિહાસ છે. રાજા અને તેની ટોળી (tribe) માટે 'યદુ' શબ્દ ઋગ્વેદમાં ઘણી વાર મળી આવે છે.[5] યદુ શબ્દ તુર્વસ સાથે ખૂબ સા પેઠે ને એક વાર દ્રુહ્યુ અને પુરુ સાથે પણ સંકળાયલો જોવા મળે

૧. મુનશી : E A G. ૭૧–૭૪.
૨. મુનશી : એજન, ૨૭–૨૮.
૩. મુનશી : એજન, ૩૪–૩૭.
૪. B. G. ૧, ભા૦ ૧. ૮; પાર્જિટર, A I H T, ૯૮.
૫. સરખાવો : વૈદિક ઇન્ડેક્સ ૨, ૧૮૫ ને ત્યાંના ઉલ્લેખો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે.[૬] મહાભારત અને પુરાણો તુર્વસને યદુનો સગો ભાઈ કહીને અને અનુ, દ્રુહ્યુ અને પુરુને યદુના ઓરમાન ભાઈ કહીને આ સંબંધ સૂચવે છે.[૭] ઋગ્વેદ પ્રમાણે, યદુએ સુદાસ સામે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો, ને આખરે તુર્વસની સાથે જિંદગી બચાવવા એ નાસી છૂટયો હતો. અનુ અને દ્રુહ્યુ રાજાઓ તો લડાઈમાં જ નાશ પામ્યા હતા.[૮] યદુઓ અને તુર્વસો વાયવ્ય હિંદ સાથે સારી રીતે સંકળાયલા હતા એમ ઋગ્વેદ સૂચવે છે.[૯] એક મત મુજબ, વૈદિક પંચજનોમાં યદુઓ, તુર્વસો, અનુઓ, દ્રુહ્યુઓ અને પુરુઓ આ પાંચ જુદાં જુદાં જૂથનું પ્રતિનિધિત્વ રહ્યું છે.[૧૦] પરંતુ આ નામો ચંદ્રવંશના યયાતિના પુત્રોનાં હોય એમ જણાય છે. પાછળથી તેમનાં જ નામથી કુળો એ રીતે ઓળખાવા લાગ્યાં, ને તેઓ તેમના વંશના આદ્યપુરુષ બન્યા. નહુષનો પુત્ર યયાતિ વૈદિક ગ્રંથોમાં જો કે સારી પેઠે જાણીતો છે,[૧૧] છતાં ઋગ્વેદ કે વૈદિક સાહિત્યમાંથી આવો પિતાપુત્રસંબંધ સ્થાપતું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. મહાભારત અને પુરાણોએ રાજકુળોને સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશમાં વહેંચ્યાં છે, પણ વૈદિક સાહિત્યમાં આવું વિભાગીકરણ કયાંય જોવામાં આવતું નથી. પુરાણો યદુના કુળને કે યાદવોને વીતિહોત્રો, હૈહયો, સાત્વતો એ રીતે અનેક શાખાઓમાં વહેંચે છે ને સાત્વતોને વળી દેવાવૃધો, અન્ધકો, ભોજો ને વૃષ્ણિઓ એવી શાખાઓમાં વહેંચે છે.[૧૨] સાત્વતોનો ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રંથોમાં છે.[૧૩] ને તેમનું સ્થાન કયાંક મથુરાની આસપાસ હોય એમ જણાય છે. પુરાણો પણ એ જ સ્થાનનિર્દેશ કરે છે. સાત્વતોની શાખાએ દક્ષિણમાં કુરુપાંચાલ પ્રદેશની પાર સ્થળાન્તર કર્યું હતું ને તેમની પર ભોજ રાજાઓનું શાસન પ્રવર્તતું હતું, એમ ઐતરેય બ્રાહ્મણ જણાવે છે.[૧૪] બભ્રુ દેવાવૃધ વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમનો સમકાલીન હતો એવો ઉલ્લેખ પણ એમાંથી મળી આવે છે.[૧૫] અન્ધકો અને વૃષ્ણિઓ વિષે ઉલ્લેખ અષ્ટાધ્યાયીમાં મળે છે. વૃષ્ણિઓ એક પ્રજાકીય સંઘ હતો એમ કૌટિલ્ય જણાવે છે.[૧૬]

---

૬. ઋ૦ ૧-૧૦૮,૮; ૮-૧૦,૫.

૭. સરખાવો: મ. ભા. ૧-૭૦, ૩૧-૩૨; ૯૦-૯; મત્સ્ય૦ ૨૪-૫૩,૫૪; વાયુ૦ ૯૩-૧૬, ૧૭; હરિ૦ ૧-૩૦, ૪૫.

૮. ઋ૦ ૧-૧૭૪, ૯; ૪-૩૦, ૧૭; ૫-૩૧, ૮; ૬-૨૦, ૧૨.

૯. સરખાવો: ઋ૦ ૧-૧૦૮,૮; ૮-૬,૪૬.

૧૦. સરખાવો: વેદિક ઇન્ડેક્સ: ૧, ૩૧૫.

૧૧. ઋ૦ ૧-૩૧, ૧૭; ૧૦-૬૩,૧.

૧૨. મત્સ્ય૦ ૪૩-૪૪; વાયુ૦ ૯૪-૯૬, તેમ જ તે પછીનો વૃત્તાન્ત.

૧૩. શત. બ્રા. ૧૩-૫, ૪, ૨૧; ઐત૦ બ્રા૦ ૮-૧૪, ૩.

૧૪. ઐત૦ બ્રા૦ ૮-૧૪, ૩. પાછળ કહ્યું છે તેમ, ભોજો યાદવોની જ એક શાખા હતા.

૧૫. ઐત૦ બ્રા૦ ૭-૩, ૪; સરખાવો૦ વાયુ૦ ૯૬-૧૩, ૧૫; મત્સ્ય૦ ૪૪-૫૬-૫૮; હરિ૦ ૨૦૧૦-૧૩.

૧૬. પાણિનિ: ૪-૧, ૧૧૪; ૬-૨, ૩૪. સરખાવો-કૌ૦ અર્થ૦ ૧-૬, પા. ૧૨; મ. ભા. ૧૨-૮,૨૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

હિંદમાં રાજ્ય કરતી જાતિઓ વિશે સાચી હકીકતો ને વિગતો મેળવવા માટે, પુરાણો અને મહાકાવ્યોમાં આવેલી વંશાવલિઓ જોવી જરૂરી છે. પણ આપણે અહીં માત્ર પ્રસ્તુત યાદવોની જ વાત કરીશું. ને તેમ કરતાં યાદવોના સમકાલીન ગણાય એવા બીજા વંશોને અછડતો સ્પર્શ કરી લઈશું તો તે આપણા પ્રયોજન માટે પૂરતું ગણાશે. યાદવોમાં પ્રધાનપણે મુખ્ય યાદવકુળની આલોચના કરીશું ને તેની વિવિધ શાખાપ્રશાખા સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખમાત્રથી પતાવીશું. વિવિધ પૌરાણિક ગ્રંથોના સમન્વયમાંથી તૈયાર કરેલી યાદવોની વંશાવલિ અહીં પરિશિષ્ટ પહેલામાં આપી છે. આ વંશાવલિમાં કેટલીક વિગતો પાર્જિટરની નામાવલિ[17] કરતાં જુદી પડતી પણ જણાશે. આ વંશાવલિનું વૃક્ષ વધુમાં વધુ ઉપયોગી થઈ પડે એ વિશિષ્ટ હેતુથી તેમાં યાદવો ઉપરાંત બીજી પણ મુખ્ય મુખ્ય વંશાવલિઓ વિશેના ઉલ્લેખો તેમ જ અનુષંગી શાખાઓ પણ સામેલ કરી છે. ભારતયુદ્ધકાળની પૂર્વેના યાદવો વિષે આ પ્રકરણમાં જે છણાવટ થઈ છે તેનો સારરૂપ સંક્ષેપ આ પરિશિષ્ટમાંથી મળી રહેશે.

પુરાણોમાં વંશાવલિનો આરંભ, પૂર વેળા માનવજાતને ઉગારી લેનાર મનુથી થાય છે. આ પૂર ખરેખાત આવ્યું હતું, એમ પુરાતત્ત્વનાં સંશોધનોથી હવે સિદ્ધ થયું છે.[18] સુમેર અને ઈજિપ્તની વંશાવલિમાં, પૂર આવ્યું તે પહેલાંના રાજાઓની નામાવલિ છે; જ્યારે તેની તુલનામાં ભારતના સૂર્યચંદ્રવંશની વંશાવલિની શરૂઆત તો પૂર પછીથી થાય છે. મનુને વૈદિક સાહિત્ય આદિમાનવ, માનવજાતિનો પિતા, નેતા ને વિવસ્વન્તના પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે.[19] પણ મેકડોનલ અને કીથ મનુની ઐતિહાસિક સત્યતાને નકારે છે.[20] મનુને જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉપરાંત નવ પુત્રો હતા—ઇક્ષ્વાકુ, નભાગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિષ્યન્ત, પ્રાંશુ, નાભાનેદિષ્ઠ, કરૂષ, અને પૃષધ્ર મનુના. જ્યેષ્ઠ પુત્રનું ઈલ ને ઈલા રૂપે બેવડું વ્યક્તિત્વ હતું ને ચંદ્રવંશ અથવા ઐલોની ઉત્પત્તિ એમાંથી થઇ છે એમ મનાય છે.[21] મનુના નવ

---

૧૭. સરખાવો એની વંશાવલિ- A I H T, ૧૪૪-૧૪૯.

૧૮. સરખાવો શ્રી. વી. આર. કરંડીકરે નર્મદા પ્રદેશમાં કરેલાં સંશોધનો ને તત્સંબંધી લેખો. બાઈબલમાંની પૂરની કથા વિશે જુઓ, એચ. પીકઃ ધ ફ્લડ, લંડન, ૧૯૩૦,

૧૯. જુઓ, ઋ૦ ૧-૮૦, ૧૬; ૨-૩૩, ૧૩; ૮-૬૩, ૧; ૧૦-૧૦૦,૫ વગેરે. ચતુર્યુગો, કલ્પો અને મન્વંતરોની તેમજ પાછળની એવી અનેક પૌરાણિક કલ્પનાઓ પ્રમાણે વૈવસ્વત મનુ તો સાતમા મનુ હતા. આ મનુ વૈવસ્વતના યુગને કૃતયુગ અને ત્રેતાયુગ કહ્યો છે. ને આ વૈવસ્વત મનુની પહેલાંના કાળમાં છ મનુઓ થઈ ગયાનું કહેવાય છે. આવી સામગ્રીમાંથી ઈતિહાસશુદ્ધ અનુમાનો તારવવાં મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં મળી આવતી સુમેરિયન અને ઇજિપ્શિયન સામગ્રી દ્વારા આ વિષયનો ઊંડો વિવેચનાત્મક ને તુલનાત્મક અભ્યાસ તો કરવા જેવો છે.

૨૦. વેદિક ઈન્ડેક્સ–૨,૧૨૯.

૨૧. પૌરાણિક વંશાવલિના આલેખનમાં પાર્જિટરની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી. તેથી જ મેં એના A I H T નો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. પાર્જિટરના ગ્રન્થમાંથી પૌરાણિક ઉલ્લેખોને સીધેસીધા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુત્રોમાંથી મહત્ત્વના ને વંશપ્રવર્તક તરીકે ચાર જ જાણીતા છે. અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા ઈક્ષ્વાકુના બે પુત્રો વિકુક્ષી અને નિમિમાંથી સૂર્ય અને વિદેહવંશો ઊતરી આવ્યા છે. ઘણાં પુરાણોમાં ને રામાયણમાં[૨૨] પણ સૂર્યવંશની નામાવલિ આપેલી છે. આ વંશમાં કકુત્સ્થ, યુવનાશ્વ, માન્ધાતૃ, પુરુકુત્સ, ત્રસદસ્યુ, ત્રિશંકુ, હરિશ્ચન્દ્ર, સગર, ભગીરથ, અંબરીષ, રઘુ, દશરથ અને રામ જેવા મહાપ્રતાપી સમ્રાટો થઈ ગયા છે. બીજી બાજુ મિથિ, જનક ને શિરધ્વજ વિદેહવંશના છે[૨૩] ને મિથિમાંથી જ મિથિલાનગરીનું નામ ઊતરી આવ્યું છે. કેટલાક પાછળના ઈતિહાસકારો ઈક્ષ્વાકુને ત્રીજો પુત્ર દંડ કે દંડક હોવાનું જણાવે છે ને દંડક વનનું નામ તેના પરથી ઊતરી આવ્યું હોય એમ માને છે.[૨૪] નભાગ-માંથી ઊતરી આવેલા નાભાગો યમુના નદી પર રાજ્ય કરતા હતા. પાછળથી જેમાંથી રથીતરો ઊતરી આવ્યા એ રથીતર પણ નાભાગોમાંનો એક છે. આ રથીતરો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણો હતા.[૨૫] ધાર્ષ્ટક ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ ધૃષ્ટમાંથી છે.[૨૬] પંજાબમાં આવેલા વાહ્લિક પ્રદેશમાં તેઓ કદાચ રાજ્ય કરતા હતા. શાર્યાતોની ઉત્પત્તિ જાણીતા રાજા શર્યાતિમાંથી છે. તેઓ આનર્તમાં રાજ્ય કરતા હતા.[૨૭] ગુજરાત સાથે પહેલવહેલો સંબંધ બાંધનાર જો કોઈ જાતિ હોય તો તે શાર્યાતો છે. ગુજરાતનું પ્રાચીન નામ આનર્ત આ શર્યાતિના પુત્ર આનર્ત પરથી જ પડ્યું છે.[૨૮] કુશસ્થલી (દ્વારકાનું પ્રાચીન નામ) તે વેળા રાજધાની હતું. પુણ્યજન રાક્ષસોએ આ શાર્યાતોનો નાશ કર્યો હતો.[૨૯] પાછળથી શાર્યાતોનો બાકીનો અવશેષ હૈહયોમાં ભળી ગયો. નદિષ્યન્તની વંશાવલિ માટે ઘણી સંદિગ્ધતા છે.[૩૦] કેટલાક કહે છે કે શકો

લઈ લેવાને બદલે, જે પ્રાચીનતર પુરાણો મેં તપાસ્યાં છે તેને જ લગતા ઉલ્લેખો આપ્યા છે. ડૉ. કિર્ફેલનો P P L વંશાવલિઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે બહુ જ કીમતી છે, કેમકે એમાં વંશાવલિઓનો સળંગ ઈતિહાસ આપેલો છે ને તે સાથે તમામ પુરાણો વિશે એમાં ઉલ્લેખો આવે છે.

૨૨. મત્સ્ય. ૧૨–૨૫, ૫૭; વાયુ. ૮૮–૮, ૨૧૩; હરિ૦ ૧, ૧૧–૧૫; મ. ભા. ૩; રામ. ૧–૭૦–૨૧–૪૪; ૨–૧૧૦, ૬–૩૫; જુઓ પાર્જિટર A I H T ૯૦–૯૫; કિર્ફેલ P P L ૩૨૦ ને આગળ, ૩૩૨ ને આગળ; માંકડ B V ૩, ૧૬૦–૧૭૦.

૨૩. વાયુ૦ ૮૯–૧–૨૩, પાર્જિટર, A I H T ૯૫–૯૬.

૨૪. પદ્મ૦ ૫–૩૪, ૧૪–૧૬; વા. રા. ૭–૮૧, ૧૮–૧૯.

૨૫. મત્સ્ય૦ ૧૨–૨૦,૨૧. વાયુ૦ ૮૮–૫–૭. હરિ૦ ૧–૧૦,૨૯; કિર્ફેલ, P P L, ૩૦૭ ને આગળ: પાર્જિટર A I H T, ૯૮; વાયુ૦ ૮૮–૭. रथीतरानां प्रवराः क्षात्रोपेता द्विजातयः।

૨૬. વાયુ૦ ૮૮–૪,૫, હરિ૦ ૧–૧૦–૩૦; શિવ. ૭–૬૦,૨૦; વાયુ૦ ૮૮–૪: धृष्टस्य धार्ष्टकं सर्वं रणदृष्टं बभूव ह। જુઓ; પાર્જિટર–મા. પુ. ૩૧૧.

૨૭. મત્સ્ય૦ ૧૨–૨૧–૨૪; વાયુ. ૮૬–૨૩–૨૯; હરિ૦ ૧–૧૦,૩૦–૩૭; ૧૧–૧–૭; કિર્ફેલ; P P L, ૩૦૫ ને આગળ. પાર્જિટર A I H T. ૯૬–૯૮.

૨૮. જુઓ મુનશી; E A G, ૨૭.

૨૯. હરિ૦ ૧–૧૧,૪: ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह। हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली॥

૩૦. મત્સ્ય. ૧૨,૨૦; હરિ. ૧–૧૦, ૨૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરિષ્યન્તના વંશજો હતા. નરિષ્યન્તના વંશજોની ભાગવતમાં આપેલી નામાવલિ, પાર્જિટરના મત મુજબ વૈશાલ વંશના નરિષ્યન્તને લગતી છે.[૩૧] મત્સ્યપુરાણ ને પદ્મપુરાણ જેને કુશનામ કહે છે તે પ્રાંશુના વંશજો વિશે તો કશું જાણવા મળતું નથી.[૩૨] નાભાનેદિષ્ઠે વૈશાલ વંશની સ્થાપના કરી હતી ને આ વંશે વૈશાલીમાં—મુઝફ્ફરમાં રાજ્ય કર્યું હતું.[૩૩] આ વંશના ભાલંદનનો પુત્ર વત્સપ્રી ઋગ્વેદના નવમા મંડળના ૬૮મા સૂક્તનો ને કદાચિત ૧૦મા મંડળના ૪૫–૪૬મા સૂક્તનો જાણીતો રચયિતા છે.[૩૪] કરૂશોની ઉત્પત્તિ કરૂશમાંથી છે. આ કરૂશો જબ્બર ઝનૂની લડવૈયા હતા. હાલની રેવા નદીનો ને પૂર્વ તરફનો શોણ નદીનો પ્રદેશ એ તે વખતનો કરૂશ દેશ હતો.[૩૫] એ તેમના આધિપત્ય નીચે હતો. પૃશધ્રને ગુરુની ધેનુનો વધ કરવાને લીધે જમીનનો કાંઈ હિસ્સો મળ્યો નહોતો.[૩૬]

૩

ચંદ્રવંશના આદ્ય પ્રવર્તક મનુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇલ વિશે આગળ ઉલ્લેખ આપણે કરી ગયા છીએ. તેનું ઉમાના શાપથી ઈલા નામની સ્ત્રીમાં રૂપાન્તર થયું હતું એમ કહેવાય છે. તે આ રીતે ઈલા બનતાં સોમના પુત્ર બુદ્ધને પરણી, ને પુરૂરવસ્ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે માતૃપક્ષે ઐલ નામથી ઓળખાય છે. ઈલા પછી શિવની કૃપાથી સુ મ્ન નામથી કિંપુરુષ બની—અર્થાત્ એક માસ પુરુષ ને એક માસ સ્ત્રી, એ જાતનું એને વરદાન મળ્યું.[૩૭] આ સુદ્યુમ્નને ઉત્કલ, ગય ને વિનતાશ્વ નામના ત્રણ પુત્રો હતા.[૩૮] તેઓ ઉત્કલ, ગયા ને ઉત્તરના કુરૂસ્ તથા પૂર્વ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા.[૩૯] પુરૂરવસ્ ઐલમાંથી વિખ્યાત

---

૩૧. AIHT, ૨૫૬.

૩૨. મત્સ્ય૦ ૧૧–૪૧; પદ્મ૦ ૧-૮, ૭૬–૭૭.

૩૩. વાયુ૦ ૮૬–૩–૨૨; કિર્ફેલ PPL, ૩૦૩ ને આગળ; પાર્જિટર AIHT, ૯૬ ને આગળ; JRAS, ૧૯૦૨, ૨૬૭–૬૮.

૩૪ સરખાવો મત્સ્ય૦ ૧૪૫–૧૧૬,૧૧૭; બ્રહ્માંડ પુ૦ ૨–૩૨,૧૨૧-૨૨: ઋ. ૫૮૯,૬૬૪-૬૫ (સાતવળેકરસંપાદિત, ૧૯૪૦)

૩૫ બ્ર. પુ. ૭–૪૨ : करुषस्य तु कारुषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदा : | મત્સ્ય૦ ૧૨–૨૪; વાયુ૦ ૮૬–૨–૩; હરિ૦ ૧–૧૧,૮; પાર્જિટર : મા૦ પુ. ૩૪૧.

૩૬ મત્સ્ય૦ ૧૨–૨૫ : વાયુ૦ ૮૬–૧–૨; હરિ૦ ૧-૧૧,૯; મત્સ્ય૦ ૧૨–૨૫: पृशध्रो गोवधाच्छूद्रो गुरुशापादजायत । જુઓ પાર્જિટર : AIHT, ૨૫૪.

૩૭ મત્સ્ય૦ ૧૧–૪૦–૧૨,૧૯; ઇલાને વિશેના ત્રણ જુદા જુદા વૃત્તાન્તો માટે જુઓ AIHT, ૨૫૩–૫૪.

૩૮ મત્સ્ય૦ ૧૨–૧૬–૧૮; વાયુ૦ ૮૫–૧૮,૧૯; હરિ૦ ૧–૧૦,૧૯–૨૦૪; પાર્જિટર (AIHT, ૨૫૫) સૂચવે છે તે પાઠાન્તર આ : उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम् । दिक्पूर्वा तस्य राजर्षेर्गयस्य तु गया पुरी ॥

૩૯ સરખાવો—મત્સ્ય૦-૧૨-૧૮; પદ્મ૦ ૫–૮,૧૨૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંદ્રવંશ કે ઐલવંશની સ્થાપના થઇ હતી.[૪૦] એ વંશમાં જાણીતા પૌરવો ને યાદવો થઈ ગયા છે. પુરૂરવસ્‌નું મુખ્ય કેન્દ્ર યમુનાના ઉત્તર કિનારા પર પ્રતિષ્ઠાનમાં હતું. તેને ઉર્વશીથી છ પુત્રો થયા હતા. એમાંથી આયુએ પ્રતિષ્ઠાનનું આધિપત્ય ભોગવ્યું[૪૧] ને અમાવસુએ કાન્યકુબ્જમાં નવા વંશની સ્થાપના કરી. કાન્યકુબ્જોમાં[૪૨] સુવિખ્યાત જહ્નુ, કૌશિક, ગાધિ અને વિશ્વામિત્ર જેવા થઈ ગયા છે. આયુને નહુષ, ક્ષત્રવૃદ્ધ, રાજિ, રંભ અને અનેનસ્‌ નામના પાંચ પુત્રો હતા. એમાંથી નહુષે મુખ્ય વંશ ચલાવ્યો ને ક્ષત્રવૃદ્ધે કાશીમાં નિવાસ કર્યો.[૪૩] રાજિમાંથી રાજેય ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા, પણ તેઓ ઇંદ્ર સાથેના સંઘર્ષમાં જ મૃત્યુ પામ્યા.[૪૪] રંભ અપુત્ર હતો.[૪૫] અનેનસે ક્ષત્રધર્મણોને પેદા કર્યા.[૪૬] આયુની પત્નીને પ્રભા, ઇન્દુમતી, વિરજા એમ જુદાં જુદાં નામ અપાયાં છે. નહુષ અતિ પ્રખ્યાત રાજા હતો ને તેણે અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. મહાભારતમાં વર્ણવેલી નહુષની ઇંદ્રપદપ્રાપ્તિની કથા ને તેના પતનની કથા એના વિશેના બીજા સમયનિર્ણયોની વિરુદ્ધ જાય છે.[૪૭] નહુષના પુત્રોની સંખ્યા પાંચ છ કે સાત એમ જુદી જુદી આપવામાં આવી છે.[૪૮] યતિ, યયાતિ, સંયાતિ અને આયાતિ એટલાં નામો તો બધી નામાવલિઓમાં સરખાં છે. નહુષના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યતિએ સંન્યાસ ધારણ કર્યો હતો ને તેથી નહુષ પછી યયાતિ ગાદી પર આવ્યો હતો. ઋગ્વેદ યયાતિને પ્રાચીન યજમાન તરીકે ને નહુષના પુત્ર તરીકે વર્ણવે છે. તે મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે પણ જાણીતો છે.[૪૯] પણ ચંદ્રવંશ કે પુરુવંશ સાથેનો તેનો સંબંધ જે રીતે મહાભારત ને પુરાણોમાં વર્ણવ્યો છે તે મુજબ ઋગ્વેદમાં કાંઈ જાણવા મળતું નથી. આથી મેકડૉનલ ને કીથ પુરાણપરંપરાને અશુદ્ધ કહે છે ને અવગણે છે.[૫૦] યયાતિનું શુક્રની પુત્રી દેવયાની સાથે ને દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા સાથે લગ્ન થયું હતું એ કથા પુરાણોએ

---

૪૦ સરખાવો—પાર્જિટર: AIHT, પ્ર. ૯; કિર્ફેલ, PPL, ૩૬૦ ને આગળ, ૫૩૬ ને આગળ.

૪૧ પાર્જિટર: AIHT, ૧૧૦ ને આગળ. મુખ્ય પુરુરવ વંશ માટે જુઓ મત્સ્ય૦ ૪૯, ૧-૪૩; ૫૦,૧૭-૨૩,૩૪-૫૬; વાયુ૦ ૯૯, ૧૧૯-૧૬૬,૨૧૧,૧૮; ૨૨૯-૪૯, હરિ૦ ૧-૩૧,૩૨; મ. ભા. ૧-૮૯,૪-૫૫; ૯૦,૬-૯૬.

૪૨ વાયુ૦ ૯૧-૫૨-૯૬; હરિ૦ ૨૭, ૧૪, ૧૩-૩૧; પાર્જિટરઃ AIHT, ૯૯-૧૦૧; કિર્ફેલ, એજન, ૩૬૦ ને આગળ.

૪૩ વાયુ૦ ૯૨, ૧-૭૫; હરિ૦ ૨૯,૧૫૧૮-૯૮; પાર્જિટર, એજન, ૧૦૧; કિર્ફેલ, એજન, ૩૬૯.

૪૪ મત્સ્ય૦ ૨૪, ૩૫-૪૯; વાયુ૦ ૯૨, ૭૫-૯૯; હરિ૦ ૨૮, ૧૪૭૭-૧૫૧૧.

૪૫ હરિ૦ ૨૯, ૧૫૧૩.

૪૬ વાયુ૦ ૯૩, ૭-૧૧; હરિ૦ ૨૯, ૧૫૧૩-૧૭.

૪૭ મ. ભા. ૩-૧૭૮-૮૧; જુઓ પાર્જિટર, એજન ૩૦૬.

૪૮ મત્સ્ય૦ ૨૪, ૪૯-૫૦; વાયુ૦ ૯૩, ૧૨-૧૩; હરિ૦ ૧, ૩૦, ૧-૨; મ. ભા. ૧,૭૦,૨૮.

૪૯ ઋ૦ ૧-૩૧, ૧૭; ૧૦-૬૩, ૧; ઋ૦ ૯-૧૦૧; ૪-૬ (૬૧૬, સાતવળેકર-સંપાદિત ૧૯૪૦)

૫૦ વેદિક ઈન્ડેક્સ, ૨, ૧૮૭. પાર્જિટર (એજન, ૧૩૬) પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં ૧-૧૨૨માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે નહુષ, યયાતિના પિતા નહુષથી જુદો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિસ્તારથી વર્ણવી છે. દેવયાની સાથેના આ પ્રતિલોમ લગ્નને ન્યાય્ય ઠરાવવા કેટલીક દલીલો ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. યયાતિને પાંચ પુત્રો હતા–દેવયાનીથી થયેલા યદુ ને તુર્વસુ અને શર્મિષ્ઠાથી થયેલા અનુ, દ્રુહ્યુ અને પુરુ.[51] આ પાંચેયે પાંચ મહાવંશોની સ્થાપના કરી હતી યયાતિ મહાન યજમાન ને સમ્રાટ હતો ને પોતાનું રાજ્ય તેણે ચોદિશ લાંબું વિસ્તાર્યું હતું. તેણે એ રાજ્ય પાંચે પુત્રોમાં વહેંચી નાંખ્યું.[52] સૌથી નાના પુત્ર પુરુના હાથમાં તેણે મુખ્ય વંશને ચલાવવાનું સોંપ્યું; ને પ્રતિષ્ઠાન પાટનગરવાળો ગંગાજમના ને દોઆબનો અર્ધો દક્ષિણ પ્રદેશ તેમજ મધ્ય દેશ એને સોંપ્યો. યયાતિએ સૌથી મોટા પુત્ર યદુને વાયવ્ય પ્રદેશ આપ્યો, જેમાં ચર્મણ્વતી (ચંબલ), વેત્રાવતી (બેટવા) અને શુક્તિમતી (કેન) નદીઓથી ફળદ્રૂપ પ્રદેશ પણ એને ફાળે ગયો. તુર્વસુને દક્ષિણપૂર્વનો અર્થાત્ રેવા તરફનો પ્રદેશ મળ્યો. દ્રુહ્યુને જમુનાની પશ્ચિમે અને ચંબલની ઉત્તરે આવેલો પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ મળ્યો. ને અનુને યમુના–ગંગા–પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ મળ્યો. પરંતુ પુરાણોમાં બીજી પણ એવી કથા છે — સંભવ છે કે તે પાછળથી ઉમેરાઇ હોય — કે શુક્રના શાપને પરિણામે યયાતિને જ્યારે અકાલ વૃદ્ધત્વ આવ્યું[53] ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવાની તેના ચારે પુત્રોએ ના પાડી. આથી યયાતિએ તેમને ટાળી મૂકયા. આ કથા અનુસાર સહુથી નાના પુત્ર પુરુએ યયાતિની જરાવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો ને તેના પિતાને જિંદગીના ભોગો માણવા દીધા. એટલે પ્રસન્ન થઇને યયાતિએ તેને સમસ્ત સામ્રાજ્ય અર્પણ કર્યું. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે આ પાંચે પુત્રોનાં નામ ઋગ્વેદમાં જુદાં જુદાં જૂથોના સંબંધમાં છે.

યાદવોના કુલપિતા (Progenitor) યદુની વાત કરતાં પહેલાં, યયાતિના બીજા પુત્રોએ સ્થાપેલા વંશોનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અહીં કરી લેવો આવશ્યક છે. પૌરવોના નામથી પ્રખ્યાત પુરુઓનો વંશ[54] રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણો ને વૈદિક સાહિત્યમાં સારી પેઠે જાણીતો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં વિખ્યાત દુષ્યન્ત, ભરત, અજમીધ અને કુરુ આ પૌરવવંશના છે; જેમની આસપાસ મહાકાવ્યની ગૂંથણી થઈ છે તે કૌરવપાંડવો પણ પૌરવોના જ વંશજો હતા.

અનુના[55] વંશમાંથી ઊતરી આવેલા આનવોએ યૌધેયો, સૌવીરો, કૈકેયો, માદ્રકો,

---

૫૧ જુઓ આગળની છઠ્ઠી પાદટીપ : મત્સ્ય૦ ૨૪, ૫૩-૫૪; વાયુ૦ ૯૩, ૧૬–૧૭; હરિ૦ ૧, ૩૦, ૪–૫.

૫૨ પુત્રોને જે પ્રદેશો મળ્યા તે વિશે જુદાં જુદાં પ્રમાણો જુદાં જુદાં સ્થળો સૂચવે છે. પાર્જિટરે (એજન, ૨૫૯) નોંધેલું પાઠાન્તર આવું છે : अभिषिच्य ततः पूरुं स्वराज्ये सुतमात्मनः। दिशि दक्षिण-पूर्वस्यां तुर्वसुं तु न्यवेशयत् ॥ दक्षिणापरतो राजा यदुं ज्येष्ठं न्यवेशयत् । प्रतीच्यां उत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च तावुभौ ॥

૫૩ મત્સ્ય૦ ૩૩, ૧–૪; વાયુ૦ ૯૩, ૨૮–૩૦; મ. ભા. ૧, ૭૮, ૩૦–૪૧.

૫૪ જુઓ પાદટીપ ૪૦.

૫૫ મત્સ્ય૦ ૪૮–૧૦, ૧૧; વાયુ૦ ૯૯, ૧૨–૧૩; હરિ૦ ૩૧, ૧૬૬૯–૭૦; કિર્ફેલ, એજન, ૫૨૩; પાર્જિટર, એજન, ૧૦૮–૧૦૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિબિઓ, અંબષ્ઠો વગેરે વંશોની ઉપશાખાની સ્થાપના કરી હતી. દ્રુહ્યુના વંશજો[૫૬] ભારતની પાર ઉત્તરે મ્લેચ્છ દેશોમાં પથરાયા હતા ને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. તુર્વસુ વંશના રાજા મરુત્તે, પુત્રના અભાવે કરીને પૌરવ વંશના દુષ્યન્તને દત્તક લીધો, ત્યારથી આ તુર્વસુ-વંશ[૫૭] પૌરવોમાં ભળી ગયો.

૪

યયાતિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યદુએ યાદવવંશની સ્થાપના કરી હતી. આ વંશની નામાવલિ બાર પુરાણોમાં આપેલી છે.[૫૮] યદુને ચાર કે પાંચ પુત્રો હતા. જુદાં જુદાં પુરાણો તેમનાં જુદાં જુદાં નામ આપે છે.[૫૯] યદુના પુત્રોમાં મહત્ત્વના તો ક્રોષ્ટુ અને સહસ્રજિત છે. કેમકે તેમને લીધે યાદવો બે શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયા. સહસ્રજિતના વંશજો તેના પૌત્ર હૈહયના નામથી ઓળખાયા ને હૈહયો કહેવાવા લાગ્યા.[૬૦] હૈહયોમાં પાંચ કુળનો સમાવેશ થાય છે—વીતિહોત્રો, શાર્યાતો, ભોજો, અવન્તીઓ અને તુંડીકેરા મહાન્ સમ્રાટ ને ચક્રવર્તી સહસ્રાર્જુનની પણ હૈહયોમાં જ ગણના કરાઈ છે.[૬૧]

આ ક્રોષ્ટુના બધા વંશજો યાદવો કહેવાતા હતા. વૃજિન્વન્ પણ ક્રોષ્ટુનો પુત્ર કહેવાય છે. જો કે પાર્જિટર ક્રોષ્ટુ અને વૃજિન્વન્ વચ્ચે લાંબો ગાળો મૂકે છે.[૬૨] વૃજિન્વનના પુત્રનું નામ સ્વાહિ હતું એમ જણાય છે. પાર્જિટરની નામાવલિ તો, જેવો પાછળ બીજે કેટલેક સ્થળે તેવો અહીં પણ ગાળો રાખે છે. પાર્જિટરે આપેલી નામાવલિ સાથેનો આ ફરક, પુરાણોને ચીવટથી વળગીને તૈયાર કરેલી અહીં આપેલી નામાવલિ જોતાં સ્પષ્ટ થશે. પદ્મ-લિંગ અને કૂર્મ પુરાણોને બાદ કરતાં બધા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો પ્રમાણકારો રસદુને (એનાં જુદાં જુદાં રૂપાન્તરો સાથે) સ્વાહિનો પુત્ર ગણે છે. ત્રણ પુરાણો સ્વાહિને બદલે સ્વાતિ કે સ્વાન્તિ નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૬૩] રસદુએ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા ને ખૂબ દક્ષિણાદાન

---

૫૬ મત્સ્ય૦ ૪૮, ૬૯; વાયુ૦ ૯૯, ૭-૧૨; હરિ૦ ૩૨, ૧૮૩૭-૪૧; કિર્ફેલ, એજન, ૫૨૨; પાર્જિટર, એજન, ૧૦૮.

૫૭ મત્સ્ય૦ ૪૮, ૧-૫; વાયુ૦ ૯૯, ૧-૬; હરિ૦ ૩૨, ૧૮૨૯-૩૬; પાર્જિટર, એજન, ૧૦૬, ૧૦૮.

૫૮ મત્સ્ય૦ ૪૪-૧૪ ને આગળ; વાયુ૦ ૯૫-૧૪ ને આગળ; હરિ૦ ૩૭-૩૮; કિર્ફેલ, એજન, ૪૧૦ ને આગળ; પાર્જિટર, એજન, ૧૦૨ ને આગળ.

૫૯ પાંચ (મત્સ્ય૦ ૪૩, ૬-૭; વાયુ૦ ૯૪; ૨; હરિ૦ ૩૩, ૧૮૪૩); ચાર (વિષ્ણુ૦ ૪, ૧૧, ૩; ગરુડ૦ ૧૩૯-૧૯; ભા. પુ. ૯-૨૩, ૨૦-૧)

૬૦ મત્સ્ય૦ ૪૩, ૭-૪૯; વાયુ૦ ૯૪, ૩-૫૪; હરિ૦ ૩૩, ૧૮૪૪-૯૮. પાર્જિટર, એજન, ૧૦૨.

૬૧ સરખાવો મત્સ્ય૦ ૪૩, ૪૮-૪૯; तेषां पञ्च कुलाः ख्याता हैहयानां महात्मनाम् । वीतिहोत्राश्च शार्याता भोजाश्चावन्तयस्तथा ॥ कुण्डिकेराश्च विक्रान्तास्तालजंघास्तथैव च ॥

૬૨ જુઓ પાર્જિટર, એજન, ૧૪૪.

૬૩ પદ્મ૦ ૧-૧૩-૨; લિં. પુ. ૬૮, ૨૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યું હતું. એને લીધે એને ચિત્રરથ નામના પુત્રનો જન્મ થયો હતો. ઋગ્વેદમાં ચિત્રરથનો ઉલ્લેખ છે પણ તે તુર્વસોના શત્રુ ગણાતા ચિત્રરથનો છે. આ ચિત્રરથનો સરયૂના તટ પર ઇંદ્રે વધ કર્યો હતો.[૬૪] પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં ચિત્રરથ નામના બીજા એક રાજાનો ઉલ્લેખ છે. એને સારુ કાપેયોએ દ્વિરાત્રનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું.[૬૫] પણ આ બંને ચિત્રરથો યાદવ ચિત્રરથ કરતાં જુદા જ જણાય છે. પુરાણોમાં ચિત્રરથ–નામધારી જુદા જુદા વંશના ઘણા રાજાઓનો ઉલ્લેખ છે.[૬૬] ચિત્રરથનો પુત્ર શશબિન્દુ બહુ પ્રતાપશાળી રાજા હતો. મહાભારતના દ્રોણપર્વમાં સોળ સમ્રાટોમાં આ વિખ્યાત ચક્રવર્તી સમ્રાટનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.[૬૭] યાદવોએ પૌરવોના પૂર્વ તરફના પ્રદેશોને અને દ્રહ્યુઓના ઉત્તર તરફના પ્રદેશોને વ્યાપી વળતું મહાન રાજ્ય શશબિન્દુની છત્રછાયા નીચે વિકસાવ્યું હતું. શશબિન્દુએ પૌરવો પર વિજય મેળવ્યો હતો એ હકીકતનું સમર્થન પૌરવોની નામાવલિમાં છેક દુષ્યન્ત સુધી પડેલા ગાળાથી થાય છે. શશબિન્દુને ઘણા રાજપુત્રો હતા ને તે શશબિન્દવ નામથી ઓળખાતા હતા. એનું રાજ્ય ઘણાં નાનાં નાનાં મંડલોમાં કદાચ વહેંચાઈ ગયું હતું. શશબિન્દુની પુત્રી બિન્દુમતી અયોધ્યાના રાજા માંધાતૃને પરણી હતી. શશબિન્દુ પછી એનો પુત્ર પૃથુશ્રવા રાજ્યાસન પર આવ્યો હતો. પદ્મપુરાણ આ પૃથુશ્રવાને શશબિન્દુનો પુત્ર નહીં પણ પૌત્ર ગણે છે. પૃથુશ્રવાનો પુત્ર અંતર, ઉત્તર, ઉત્તમ કે અક્ષર નામથી પણ ઓળખાતો હતો. અંતરનો પુત્ર સુયજ્ઞ હતો. પણ કેટલાક તજ્જ્ઞવિદો સુયજ્ઞને પૃથુશ્રવાનો પુત્ર કહે છે;[૬૮] સુયજ્ઞનો પુત્ર ઉશનમ્ સુયજ્ઞ પછી ગાદી પર આવ્યો હતો. તેણે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. શિનેયુ, મરુત્ત, કંબલબર્હિસ, રુક્મક, વચ ને પરાવૃત એ તેના વંશજો છે. પરાવૃતને પાંચ પુત્રો હતા—રુક્મેષુક, પૃથુરુક્મ, જયામઘ, પરિઘ અને હરિ. છેલ્લા બેને વિદેહની ગાદી મળી હતી. પૃથુરુક્મની સહાયથી રુક્મેષુ રાજા બન્યો હતો ને તે બન્નેએ મળીને જયામઘને કાઢી મૂક્યો હતો. પાછળથી જયામઘે આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો હતો. પણ બ્રાહ્મણોની વિનંતિને લીધે, તેણે શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને નર્મદા ને ઋક્ષવન્ત પર્વતો પરના પ્રદેશ ને મૃત્તિકાવતી જીતી લીધાં હતાં. પાછળથી તેણે શુક્તિમતીમાં નિવાસ કર્યો હતો. દેહાત્માએ વિશુદ્ધ શીલવાળી એવી તેની રાણી ચૈગ્યા કે શૈબ્યાને કંઈ સંતતિ ન હતી. જયામઘે યુદ્ધમાં ભોજ્યા ઉપદાનવી નામની

---

૬૪ ઋ૦ ૪, ૩૦, ૧૮.

૬૫ પં. બ્રા. ૨૦–૧૨, ૫.

૬૬ સરખાવો: ગયનો પુત્ર (ભા. પુ. ૫, ૧૫, ૧૪) સ્વયંભુવ-મનુ–વંશમાં; જનકનો પુત્ર, નિમિવંશમાં; રોમપાદ (ભા. પુ. ૯–૨૩, ૭-૨૦)નું નામ; શૈબ્યરાજા (મ. ભા. ૬, ૨૩, ૬૧); દ્રુપદનો પુત્ર (મ. ભા. ૬, ૧૨૨–૪૩); અંગરાજા (મ. ભા. ૧૩, ૪૨, ૮.) વગેરે.

૬૭ મ. ભા. ૭, ૬૫.

૬૮ મત્સ્ય૦ ૪૪, ૨૨ (ઉત્તમ); બ્ર. પુ. ૨, ૭૦, ૨૩ (અક્ષર); લિં૦ પુ. ૬૮, ૨૬–૨૭ (અનન્તક); પદ્મ૦ ૧, ૧૩, ૭. (ઉત્તમ); હરિ૦ ૩૬, ૧૯૭૩-૭૪ (ઉત્તર).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુમારી એક વાર જીતમાં મેળવી હતી ને તેણે શૈબ્યાને કહ્યું હતું કે "એ આપણી પુત્રવધૂ થશે."

શૈબ્યાએ પાછળથી વિદર્ભને જન્મ આપ્યો. આ વિદર્ભ તેના જન્મ પહેલાં પિતાએ જીતી આણેલી ઉપદાનવી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયો.[૬૯] જયામઘે કે પછી તેના પુત્ર વિદર્ભે વિદર્ભદેશમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. વિદર્ભના જુદા જુદા પુત્રો વચ્ચે તે ત્રણ ઉપશાખામાં વહેંચાઈ ગયું. કેશિની અને સુમતી વિદર્ભની પુત્રીઓ હતી ને અયોધ્યાના મહાસમ્રાટ ચક્રવર્તી સગરને લગ્નમાં દેવાઈ હતી. પુરાણો એમ સૂચવે છે કે સગર તેનાં આક્રમણકારી દળો દક્ષિણમાં દોડાવતો આવતો હતો તે વેળા, વિદર્ભે પોતાની પુત્રી કેશિનીને લગ્નમાં આપીને તેની સાથે સંધિ કરી હતી.[૭૦] વિદેહ, વૈશાલી, આનર્ત, કાશી, વિદર્ભ ને ચંબલ નદી પરની યાદવશાખાનાં રાજ્યો ને થોડાંક બીજાં સગરના આક્રમણમાંથી ઊગરી ગયાં હતાં. વિદર્ભના યાદવોએ સગરના મૃત્યુ પછી ઉત્તર તરફ છેક હૈહય દેશ સુધી તેમની સત્તા પ્રવર્તાવી હતી. વિદર્ભનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્રથ કે ભીમ હતો. તેનાથી મુખ્ય વંશ ચાલ્યો, ને બીજો પુત્ર કૈશિક ચેદીરાજ બન્યો ને ચેદી વંશની સ્થાપના કરી.[૭૧] સૌથી નાના પુત્ર લોમપાદે ક્યાંક બીજે રાજ્ય કર્યું હતું. કૂર્મપુરાણ લોમપાદ પછી[૭૨] તેર વંશશ્રેણિ આપે છે, પણ લોમપાદે કયા પ્રદેશ પર રાજ્ય કર્યું તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ક્રથ અથવા ભીમ પછીના વંશજોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે: કુન્તીધૃષ્ટ (ધૃષ્ટિ કે વૃષ્ણિ)-નિર્વૃતિ-દશાર્હ-વ્યોમન્-જીમૂત-વિકૃતિ-ભીમરથ-રથવર-નવરથ-દશરથ-એકાદશરથ-શકુનિ-કરંભ- દેવરાત -દેવક્ષત્ર-દેવણ-મધુ-પુરુવશ (કુરુવશ)-પુરુદ્વન્ત-અંશુ (જન્તુ) અને સત્વત્. પાર્જિટર નિર્વૃતિ અને દશાર્હ વચ્ચે વિદૂરથને મૂકે છે. પણ તે તો દશાર્હનું જ નામ છે. મધુએ તેનું રાજ્ય ગૂજરાતથી જમુના સુધી વિસ્તાર્યું હોવાના જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે તે પરથી તેણે યાદવોનાં નાનાં નાનાં મંડળોને એકત્રિત કર્યાં હોય એમ જણાય છે. મધુએ વિદર્ભની રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેનાથી પુરુદ્વન નામના પુત્રનો જન્મ થયો હતો. અંશુ કે જંતુએ ઇક્ષ્વાકુઓની રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. ને તેનાથી પ્રખ્યાત રાજપુત્ર સાત્વતનો જન્મ થયો હતો. કેટલાક ઉલ્લેખોમાં સાત્વતનું નામ જો કે નથી, છતાં એની પાછળ એ જ નામધારી એનો પુત્ર સાત્વત—જે ભીમ પણ કહેવાય છે—ગાદીએ આવ્યો હતો એ તો ચોક્કસ છે. પાર્જિટર અને પ્રધાન બંને, અનેક ગ્રંથોના અવગાહન પછી એ જ મત પર આવ્યા છે.[૭૩] હરિવંશ પ્રમાણે રામદાશરથિના કાળમાં ભીમ સાત્વત રાજ્ય કરતો હતો,

---

૬૯ મત્સ્ય૦ ૪૪, ૩૨; વાયુ૦ ૯૫, ૩૨; હરિ૦ ૩૭, ૧૯૮૪.

૭૦ મત્સ્ય૦ ૧૨, ૩૯, ૪૨; વાયુ૦ ૮૮, ૧૫૫; હરિ૦ ૧૫, ૭૯૭; જુદા જુદા ગ્રંથોમાં યાદવ રાજકન્યાઓનાં જુદાં જુદાં નામો મળે છે.

૭૧ મત્સ્ય૦ ૪૪, ૩૮; વાયુ૦ ૯૫, ૩૮.

૭૨ કૂર્મ૦ ૧, ૨૪, ૬-૧૦.

૭૩ પાર્જિટર, એજન; ૧૦૩; પ્રધાન CAI, ૩૫-૩૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ભીમનો પુત્ર અન્ધક રામના પુત્ર કુશનો સમકાલીન હતો. ભીમ સાત્વત ને દશરથપુત્ર રામ બંને સમકાલીન હતા એ હકીકતના સમર્થનમાં પ્રધાન બીજું પ્રમાણ એ આપે છે કે દેવાવૃધનો પુત્ર બભ્રુ (ભીમ સાત્વતનો પૌત્ર), સોમક અને સહદેવ સૃંજયનો સમકાલીન હતો.[૭૪] હરિવંશમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે રામદાશરથિના ભાઈ શત્રુઘ્ને મધુના પુત્ર લવણનો વધ કર્યો હતો, મધુવનને હણ્યો હતો ને શૂરસેનની રાજનગરી મિથિલાની સ્થાપના કરી હતી.[૭૫] શત્રુઘ્ને એના પુત્ર સુબાહુનો મથુરામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો એમ રામાયણમાંથી જણાય છે.[૭૬] હરિવંશમાંના વૃત્તાંત પરથી એમ લાગે છે કે આ સુબાહુને ભીમ સાત્વતે હાંકી કાઢ્યો હતો ને ભીમ સાત્વત તથા તેના વંશજો મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા. પાર્જિટર શત્રુઘ્નને મથુરા સાથે સાંકળતી કથાને સાચી ગણે છે, પણ મધુ અને લવણની અસુરો તરીકેની ગણનામાં તો, બ્રાહ્મણ આખ્યાયિકાનો જ અંશ હોય એમ એ માને છે. મધુ અને લવણ વસ્તુતઃ તો યદુના વંશજો હતા ને મધુની વંશાવલિ તો વિકૃત કરવામાં આવી હતી.[૭૭] સાત્વત કૌશલની રાજપુત્રીને પરણ્યો હતો. તેના પુત્રોની સંખ્યા ને નામ વિશે પુરાણો એકમત નથી. પાર્જિટરે બ્રહ્માંડ, વાયુ, બ્રહ્મ, હરિવંશ, મત્સ્ય, પદ્મ અને લિંગ–પુરાણ આદિનું સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કર્યું છે ને તેના મત પ્રમાણે એ ગ્રન્થોના સમન્વયમાંથી તૈયાર થતો પાઠ આવો છેઃ[૭૮]

सात्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौसल्या सुषवे सुतान् ।
भजिनं भजमानं तु दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥
अन्धकं च महाभोजं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ।
तेषां हि सर्गाश्चत्वारः

ભીમ સાત્વતના આધિપત્ય નીચેનું વિશાળ યાદવ સામ્રાજ્ય એના ચાર પુત્રોમાં વહેંચાઇ ગયું હતું. ભજમાનનું રાજ્ય કયું હતું તે નક્કી નથી, તેમ તેના પુત્રોથી આગળ વંશાવલિ પણ મળતી નથી.[૭૯] પણ તેના વંશજો ખાસ મહત્ત્વના હોય એમ લાગતું નથી. દેવાવૃધ પર્ણાશ (પશ્ચિમ માળવાની બનાસ) નદી સાથે સંકળાયેલો હતો ને આબુ પર્વત પાસેના સાલ્વદેશમાં આવેલા માર્ત્તિકાવતના ભોજો તેના વંશજો કહેવાય છે. દેવાવૃધના પુત્ર બભ્રૂથી આગળ વંશાવલિ ગ્રંથોમાંથી મળતી નથી.[૮૦] અન્ધક મથુરામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચાર પુત્રો

૭૪ CAI, ૩૭–૩૮; પાર્જિટર, એજન, ૧૭૧.

૭૫ હરિ૰ ૨, ૩૮, ૩૯–૪૦; લિંગ૰ પુ૰ (૧, ૬૮, ૧૯) માં અર્જુન કાર્તવીર્યના પુત્ર શૂરસેનને નગર જોડે સાંકળવામાં આવ્યો છે તે યથાર્થ નથી.

૭૬ વા. રા. ૭–૬૨, ૬.

૭૭ AIHT, ૧૨૨, ૧૭૦–૭૧, ૨૭૯.

૭૮ પાર્જિટર, એજન, ૧૦૩.

૭૯ મત્સ્ય૰ ૪૪, ૪૯–૫૦; વાયુ૰ ૯૬, ૩–૬; હરિ૰ ૩૮, ૨૦૦૧–૩.

૮૦ મત્સ્ય૰ ૪૪, ૫૧–૬૦; વાયુ૰ ૯૬, ૬–૧૭; હરિ૰ ૩૮, ૨૦૦૪–૧૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા—કુકુર, ભજમાન, શુચિ ને કંબલબર્હિસ્ પણ કાંઈક મહત્ત્વના કુકુર અને ભજમાન એ જ છે. કુકુરથી કંસ સુધીના તેના વંશજ કુકુરો કાંઈક મહત્ત્વના છે. તેમની સમાલોચના આપણે હમણાં આગળ કરીશું. ભજમાનના વંશજો અન્ધકો તરીકે જાણીતા હતા ને મથુરાની પાસે ક્યાંક રાજ્ય કરતા હતા.[૮૧] હૃદિકનો પુત્ર કૃતવર્મા આ વંશનો એક મહત્ત્વનો રાજા છે. તે દુર્યોધનને પક્ષે પાંડવોની સામે લડ્યો હતો ને પાંડવકૌરવોનું ભારતયુદ્ધ પૂરું થયા પછી કૌરવપક્ષે જે માત્ર ત્રણેક જીવતા રહ્યા તેમાંનો એ એક હતો. પાછળથી તે દ્વારકા ગયો હતો ને યાદવોના વિનાશને નોતરનારી જાદવાસ્થળીમાં સાત્યકિને હાથે મરાયો હતો. કેટલાંક પુરાણો સરતચૂકથી જેને 'ક્રોષ્ટુ' કહે છે ને એના પૂર્વજ જોડે એ રીતે ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે, તે વૃષ્ણિને ચારેક પુત્રો હતા. તેમાં બેનાં નામ એક જ (અનમિત્ર) હતાં. આગળ જણાશે તેમ તેમનાથી બીજાં અનેક કુળો ઉદ્ભવ પામ્યાં હતાં. વૃષ્ણિનો વંશજ અક્રૂર દ્વારકામાં રાજ્ય કરતો હતો ને તેથી પાર્જિટરનું એમ માનવું છે કે વૃષ્ણિએ પણ કદાચ દ્વારકામાં જ રાજ્ય કર્યું હોય.[૮૨] પરંતુ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી આનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે, મગધના જરાસંધની પ્રબલ વિનાશકારી લડાઈઓને લીધે કૃષ્ણ દ્વારકા ગયા તે વેળા અક્રૂર પણ કૃષ્ણની સાથે જ નીકળી પડ્યા હશે. અહીં એ જણાવવું જોઈએ કે કુરુપાંચાલોની પુણ્ય-ભૂમિમાંથી યાદવોનું સ્થળાન્તર તો ભરતોના સતત હુમલાઓને લીધે છેક વૈદિક કાળથી શરૂ થયું હતું ને શતપથ બ્રાહ્મણમાં ભરતે સાત્વતોના કરેલા પરાજય વિશે ચોકખો ઉલ્લેખ પણ છે. એટલે કૃષ્ણના સમય કરતાં તો ઘણું વહેલું યાદવોનું સ્થળાન્તર શરૂ થઈ ગયું હતું. કૃષ્ણનું આ સ્થળાન્તર સમસ્ત યાદવસમૂહના સ્થળાન્તરને સૂચવતું હોય તો તે બનવા જોગ છે.[૮૩] વૃષ્ણિવંશના આદ્ય સ્થાપક વૃષ્ણિએ દક્ષિણ–પશ્ચિમ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું હોય ને ગૂજરાતમાં દ્વારકાં પાસે સ્થાયી નિવાસ કર્યો હોય એ સંભાવના સાવ અશક્ય નથી.[૮૪] પ્રસેન, સત્રાજિત, અક્રૂર, સૂર, વસુદેવ, બલરામ, કૃષ્ણ અને યુયુધાન એ જાણીતી વ્યક્તિઓ વૃષ્ણિશાખાની છે. વૃષ્ણિને ગાંધારી અને માદ્રી નામની બે રાણીઓ હતી. જ્યેષ્ઠ પુત્ર અનમિત્ર ગાંધારીથી જન્મ્યો હતો. તે સુમિત્ર નામથી પણ જાણીતો છે. માદ્રીને ત્રણ પુત્રો હતા—યુધાજિત્, દેવમીઢુષ અને અનમિત્ર. કુકુરો અને અન્ધકોની વંશાવલિ સાથે વૃષ્ણિના વંશની તુલના કરતાં, વૃષ્ણિની વંશાવલિમાં ઘણી પેઢીઓનો ગાળો રહી ગયો હોય એમ જણાય છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર અનમિત્ર કે સુમિત્રને નિઘ્ન નામનો પુત્ર હતો. તેના પુત્રો પ્રસેન અને સત્રાજિત્ તેની પછી ગાદી પર આવ્યા હતા. કૃષ્ણ સાથે સંકળાયેલી સ્યમન્તક આખ્યાયિકામાં સત્રાજિત્ એ જાણીતી વ્યક્તિ છે. કૃષ્ણની આઠ પટરાણીઓમાંની એક સત્યભામાનો તે પિતા હતો. યુધાજિત્ના વંશજો શ્વફલ્ક અને

---

૮૧ મત્સ્ય૦ ૪૪, ૭૭–૮૫; વાયુ૦ ૯૬, ૧૩૫–૪૨; હરિ૦ ૩૯, ૨૦૩૨–૯.

૮૨ મત્સ્ય૦ ૪૫, ૧-૩; વાયુ૦ ૯૬, ૧૭-૨૦; હરિ૦ ૩૯, ૨૦૪૦-૨;

૮૩ જુઓ એસ. કે. આયંગર OC, ૨, ૩૫૫; AI, ૩૮–૩૯.

૮૪ જુઓ: રંગાચાર્ય- PMI, ૨, ભા. ૧, ૨૫૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રક નામની બે શાખામાં વહેંચાઈ જાય છે.[૮૫] દેવમીઢુષ વૃષ્ણિનો પુત્ર અને વસુદેવનો દાદો ગણાય છે. ખરું જોતાં તો તે વૃષ્ણિથી છેક છ પેઢી પાછળ મુકાવો જોઈએ. દેવમીઢુષે ઈક્ષ્વાકુ રાજકન્યા અશ્માકી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેને સૂર નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. સૂરથી ભોજ રાજકુંવરી મારિષાને દશ પુત્રો ને પાંચ પુત્રીઓ જન્મ્યાં હતાં. તેમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગણાતા વસુદેવ તેમજ પૃથા શ્રતદેવા અને શ્રુતશ્રવા પણ આવી જાય છે. વૃદ્ધરાજા કુન્તીભોજે પૃથાને દત્તક લીધી હતી ને ત્યારથી તે કુન્તી તરીકે ઓળખાતી થઈ હતી પૌરવ રાજપુત્ર પાંડુને તે પરણી હતી ને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનની તે માતા હતી. શ્રતદેવા વૃદ્ધશર્મા નામના કરૂષ રાજાને પરણી હતી ને શ્રુતશ્રવા ચેદી રાજા દમઘોષને અર્પણ કરવામાં આવી હતી. તેનાથી શિશુપાલનો જન્મ થયો હતો. સૂર ઉપરથી જ કૃષ્ણ સૌરી કહેવાય છે. કુકુરોના રાજા દેવકની દેવકી ઈત્યાદિ સાત પુત્રીઓને વસુદેવ પરણ્યા હતા. આ વસુદેવને બળરામ ને કૃષ્ણ નામના બે પુત્ર હતા. તેમની પુત્રી સુભદ્રા પાંડવ અર્જુનને પરણી હતી ને તેનાથી અભિમન્યુનો જન્મ થયો હતો. અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત, ભારતયુદ્ધની સમાપ્તિ પછી હસ્તિનાપુરના સિંહાસને બેઠો હતો. કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા એ જાતે જ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હોઈ તેની ચર્ચા અહીં ન કરતાં જુદા પ્રકરણમાં કરી છે ને તેની જીવનકથા પણ ત્યાં જ વર્ણવી છે. વૃષ્ણિને માદ્રી દ્વારા થયેલા કનિષ્ઠ પુત્ર અનમિત્રના વંશજો અનમિત્રના પુત્ર સિનિને લીધે સૈન્યો કહેવાય છે. સાત્યકિ ને યુયુધાત પણ આ સૈન્ય વંશના જ હતા.[૮૬]

૫

હવે કુકુરોના મુખ્ય વંશની વાત કરવાની રહે છે. જુદાં જુદાં પુરાણોએ કુકુરના પુત્રને અનેક જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે, જેમકે વાયુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, બ્રહ્માણ્ડ ને કૂર્મપુરાણ તેને વૃષ્ણિ કહે છે, બ્રહ્મપુરાણ વૃષ્ટિ કહે છે, હરિવંશ ને અગ્નિપુરાણ ધૃષ્ણુ કહે છે, વિષ્ણુ પુરાણ ધૃષ્ટ કહે છે ને કેટલાં વહ્નિ કહે છે. પાર્જિટર અને પ્રધાન વૃષ્ણિ નામ સાચું ગણે છે ને તેનો સ્વીકાર કરે છે.[૮૭] એ વૃષ્ણિ કે ધૃષ્ણુમાંથી નીચેની પરંપરા પ્રગટી હતી; કપોતરોમન્- વિલોમન્-(રૈવત કે તિત્તિરી)-ચંદનોદકદુંદુભિ (આણુક અથવા રૈવત કે ભવ કે નલ)-અભિજિત્-પુનર્વસુ-આહુક-ઉગ્રસેન-કંસ. ભાગવત વૃષ્ણિ અને કપોતરોમન્ની વચમાં વિલોમન્ને મુકે છે અને અનુનો ઉલ્લેખ કપોતરોમન્ના પુત્ર તરીકે કરે છે. પ્રધાન અભિજિત્ને ઉડાડી દે છે કેમકે એના મત મુજબ એ નામ યજ્ઞ (અભિજિત્-અતિરાત્ર) ને માટે છે.[૮૮] પણ અભિજિત્ યજ્ઞને પરિણામે પુત્ર જન્મવાથી તેનું નામ અભિજિત્ પડ્યું હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી. ને કેટલાંક પુરાણો અભિજિત્ની ઉત્પત્તિ યજ્ઞમાંથી થઈ હોવાનું કહે પણ છે. પુનર્વસુને

---

૮૫ મત્સ્ય૦ ૪૫, ૨૫-૩૩; વાયુ૦ ૯૬, ૧૦૧-૧૧૪; હરિ૦ ૩૫, ૧૯૦૮-૨૧; ૩૯, ૨૦૮૦-૯.

૮૬ મત્સ્ય૦ ૪૫, ૨૨-૪; વાયુ૦ ૯૬, ૯૯-૧૦૦; હરિ૦ ૩૫, ૧૯૩૪-૩૫.

૮૭ AIHT, ૧૦૫; CAI, ૩૯-૪૦.

૮૮. CAI, ૪૩ ૪૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આહુક અને આહુકી નામનાં જોડિયાં બાળકો જન્મ્યાં હતાં. આહુકી અવન્તીના રાજાને પરણી હતી. આહુકને કાશી રાજપુત્રી દ્વારા દેવક, ઉગ્રસેન ને બીજા પુત્રો જન્મ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે કૃષ્ણને શાલ્વ સાથે યુદ્ધ થયું ત્યારે આહુકે દ્વારકાનું રક્ષણ કર્યું હતું. દેવકને દેવવાન, ઉપદેવ, સુદેવ ને દેવરક્ષિત નામના ચાર પુત્રો હતા, ને દેવકી, શ્રુતદેવી વગેરે સાત પુત્રીઓ હતી. દેવકીની આ પુત્રીઓ, આગળ કહેવાયું છે તેમ, વસુદેવને પરણી હતી ને દેવકીથી કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. ઉગ્રસેનને નવ પુત્રો ને પાંચ પુત્રીઓ હતી. તેમાં કંસ જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. કંસ પૂર્વ જન્મમાં કાલનેમિ હતો એમ કહેવાય છે. તેણે પોતાના પિતાને બંધનમાં નાખીને રાજ્યાસન કબજે કર્યું હતું. વસુદેવ તેના પ્રધાન હતા 'દેવકીનો આઠમો પુત્ર કંસનો અવશ્ય વિનાશ કરશે' એ દેવવાણીને સત્ય માનીને કંસે તેની બહેન દેવકીનાં સાતે બાળકોને મારી નાખ્યાં હતાં. કૃષ્ણ ને બળરામ ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં ઊછર્યા હતા. કૃષ્ણે પાછળથી કંસનો નાશ કર્યો ને મથુરાનું રાજ્ય ફરીને ઉગ્રસેનના હાથમાં મૂકયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨

કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા

હિંદના ઇતિહાસમાં અને સાહિત્યમાં, કૃષ્ણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે કે નહીં, એ પ્રશ્ન જેટલો રસભર્યો ને મહત્ત્વનો છે તેટલો જ કૂટ પણ છે. એવો કોઇ પૌરસ્ત્ય ઇતિહાસકાર ભાગ્યે જ હશે જેનું આ વિષયમાં કાંઇ અર્પણ ન હોય. ચુસ્ત હિંદુને મન તો કૃષ્ણ જીવંત વિભૂતિ છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષથી તેનું કિંચિદ્ નામસ્મરણ પણ અસંખ્ય પીડિત આત્માઓની આફતનું શામક બન્યું છે. સામાન્ય હિંદુ તો કૃષ્ણ થઈ ગયા ન થઈ ગયાની કડાકૂટમાં પડતો જ નથી. કૃષ્ણ માટે શંકા સરખી દાખવવી એ એને મન તો અધર્મ છે. પણ આ પ્રશ્ન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સિદ્ધાન્તોના પ્રકાશમાં ગઈ સદીમાં છણાવા લાગ્યો, ત્યારથી વિદ્વાનોએ કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા માટે શંકા દાખવવા માંડી; ને કૃષ્ણમાં એક કરતાં વધુ વ્યકિતઓનો સમન્વય છે એમ તેઓ માનવા લાગ્યા. આ પ્રશ્ન પર ત્યારથી થોકબંધ લેખો ને નિબંધો લખાયા છે. હકીકતો તો એની એ જ, છતાં જુદા જુદા નિર્ણયો શકય બન્યા છે, એ આશ્ચર્યકારક તો છે જ.

આ પ્રશ્નની વિસ્તારભરી સાંગોપાંગ છણાવટ તો એક ખાસ્સો લાંબો નિબંધ માગી લે કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના પ્રશ્નની એવી સમગ્રતાથી પૂરેપૂરી છણાવટ કરતું પુસ્તક એકે નથી.[1] એટલે અહીં તો પ્રસ્તુત પ્રશ્નનાં સઘળાં મહત્ત્વનાં દૃષ્ટિબિંદુઓને ઉપલબ્ધ સામગ્રીના પ્રકાશમાં સંક્ષેપમાં જોવા તપાસવાનો જ આ પ્રયાસ છે.

૧

આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ, કૃષ્ણ સાત્વતકુળના ચંદ્રવંશી યાદવ હતા. મનુથી ગણીએ તો એ એકસઠમા પુરુષ હતા. આ વસ્તુ પરિશિષ્ટ પહેલામાંની વંશાવલિ પરથી

---

૧ કૃષ્ણ વિશે મહત્ત્વના ગ્રંથો ને નિબંધો માટે જુઓ ગાર્બ. ERE ૨, ૫૩૫–૫૩૮; ગ્રીઅર્સન, ERE, ૨,૫૩૮-૫૧; જેકોબી ERE ૭, ૧૯૩–૯૭; ભગવાનદાસ, કૃષ્ણ; તડપત્રીકર–કૃષ્ણ પ્રોબ્લેમ; ભાંડારકર; વૈષ્ણવીઝમ, શૈવીઝમ, વ૦; બંકિમચંદ્ર ચેટરજી, કૃષ્ણચરિત્ર (ગૂ. ભાષાંતર, શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરી); રાયચૌધરી–મટીરિયલ્સ ફોર ધ સ્ટડી ઑફ ધ અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધ વૈષ્ણવ સેકટ; હોપકિન્સ–રિલીજિયન્સ ઑફ ઇન્ડિયા; બાર્થ-રિલીજિયન્સ ઑફ ઇન્ડિયા; કેનેડી, JRAS ૧૯૦૭; કીથ, JRAS, ૧૯૦૮, ૧૯૧૫; એસ. તત્ત્વભૂષણ, કૃષ્ણ એન્ડ ધ ગીતા; કૃષ્ણ એન્ડ ધ પુરાણઝ; ધ્રુવ, આપણો ધર્મ; ડે (DE) IHQ, ૧૮; રૂએન, JAOS ૬૧; JRAS, ૧૯૪૧; F. થોમસ; ટિળક, ગીતારહસ્ય; ચંદ–આર્કીઓલોજી એન્ડ ધ વૈષ્ણવ ટ્રેડીશન; હીલ, ભગવદ્ગીતા; ફારકુવાર–આઉટલાઇન ઑફ ધ રિલીજિયસ લિટરેચર ઑફ ઇન્ડિયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્પષ્ટ થશે. પણ કેટલાંક પુરાણો કૃષ્ણને સૂર્યવંશના પણ ગણે છે.[૨] બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં, વૈદિક સાહિત્યમાં, વેદોત્તર સાહિત્યમાં, મહાભારત-પુરાણમાં ને બુદ્ધ તેમ જ જૈન સાહિત્યમાં પણ ઘણે સ્થળે કૃષ્ણ વિશે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા સાથે સંકળાયેલા વિવિધ પ્રશ્નોની વિચારણા આપણે અહીં કરીએ તે પહેલાં કૃષ્ણ માટે મળી આવતાં પ્રમાણો તપાસી, કાળક્રમ ગોઠવી, તેનું મૂલ્યાંકન કરી લેવું જરૂરી છે. સાહિત્યમાંથી, ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી અને શિલ્પસ્થાપત્યમાંથી આ પુરાવારૂપ સામગ્રી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ, બુદ્ધ, જૈન અને ગ્રીક સાહિત્યગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો પરથી પણ કૃષ્ણ વિશેનાં પ્રમાણો મળી આવે છે. ઋગ્વેદ પછી ઉપનિષદો, પાણિનિ, પતંજલિ મહાભારત અને પુરાણો એ રીતે આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાંથી મળતો આધાર કાળાનુક્રમમાં ગોઠવી શકીએ. આ ગ્રંથો, ઓછામાં ઓછો ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીથી પાંચમી સદી સુધીનો સારો જેવો કાળ આવરી લે છે. પાંચમી સદી પછીનાં પુરાણો અને બ્રાહ્મણગ્રંથોના પુરાવા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન માટે ઝાઝા ખપના નથી. જાતકગ્રંથોમાં બૌદ્ધ આધારો છે. એ તેમ જ જૈન ઉલ્લેખો ક્રાઇસ્ટની પહેલાંની સદીઓને લગતા છે. મેગેસ્થનીસ અને એરાયનના ઉલ્લેખો ઈ. પૂ. ચોથી સદીમાં મૂકવામાં આવે છે. ઉત્કીર્ણ લેખો અને શિલ્પસ્થાપત્યમાંથી મળી આવતી સામગ્રી તો ક્રાઈસ્ટના યુગના અવશેષો જોડે જ નહીં પણ તે પહેલાંની સદીઓનાં સ્મારકો જોડે પણ સંકળાયેલી છે.

૨

કૃષ્ણ વિષે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાંથી મળી આવતાં પ્રમાણોમાં પહેલવહેલો ઋગ્વેદમાં કૃષ્ણ વિષે ઉલ્લેખ દેખાય છે; (૮-૮૫,૩,૪). અનુક્રમણી એને કૃષ્ણ આંગિરસ કહે છે. આ કૃષ્ણ આંગિરસનો ઉલ્લેખ કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૩૦-૯) માં પણ મળે છે. દેવકી-પુત્ર કૃષ્ણ વેદના દ્રષ્ટા અને ઘોર આંગિરસના શિષ્ય હતા, એમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ (૩-૧૭૬) જણાવે છે. મહાભારતના આદિભાગોમાં કૃષ્ણનું ચિત્ર માનવવીરનું, ધર્મનું ઉદ્‌બોધન કરનાર અને પાંડવોના સલાહકાર તરીકેનું છે. પરંતુ ધીમે ધીમે પાછળથી કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અંશાવતાર ગણીને ને એ રીતે અર્ધદિવ્ય કલ્પીને, તેમનામાં દિવ્યતાનું આરોપણ થયું છે. મહાભારતના છેલ્લા ભાગોમાં કૃષ્ણને પરમ ઈશ્વર ને વિષ્ણુના જ અવતારરૂપ ગણ્યા છે, ને બ્રહ્મ સાથે તેમનું એકત્વ માન્યું છે.[૩] ગોકુળમાં શિશુકાળ ગાળનાર ને પછી દ્વારકાગમન કરનાર આ કૃષ્ણને પુરાણો યાદવવીર કહે છે. પાછળથી તેમને વિષ્ણુનારાયણના અવતાર ગણીને તેમની જ પૂજા કરવામાં આવી છે. અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે એકમાત્ર ઋગ્વેદને બાદ કરતાં, છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્, મહાભારત અને પુરાણો કૃષ્ણને દેવકીપુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. મહાભારત ને પુરાણો તો તેમને વસુદેવના

૨ જુઓ: હરિ. ૫૯-૫૨૯; एवमीक्ष्वाकुवंशाद्धि यदुवंशो विनिःसृतः ।

૩ સરખાવો: ગાર્બ ERE, ૨, ૫૩૫; ફારકૂવાર ORLI, ૪૯-૫૦; ૭૮, ૮૭; હોપકીન્સ-GEI, ૩૯૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુત્ર વાસુદેવ પણ કહે છે. વાસુદેવ અને અર્જુન પૂજાપાત્ર હતા એવો પાણિનિનો ઉલ્લેખ મળે છે. જો કે પૂજાથી પાણિનિને ચોક્કસ શું અભિપ્રેત હતું તે સંબંધે વિદ્વાનોમાં હજી મતભેદ છે.[૪] છતાં પાણિનિ કૃષ્ણ અને અર્જુનને દિવ્ય ક્ષત્રિય વીરો ગણતા હોય એમ લાગે છે. વાસુદેવ કૃષ્ણનો અર્જુન ને કંસ સાથેનો સંબંધ પણ એમાં સૂચવેલો છે. પતંજલિના ઉલ્લેખોમાંથી તો સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે, કે વસુદેવસુત કૃષ્ણની દિવ્ય વિભૂતિ તરીકે ગણના પતંજલિના કાળ પહેલાં સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. ને વાસુદેવ કૃષ્ણ નામથી પણ એ તે દરમિયાન સારી પેઠે જાણીતા થયા હતા.[૫]

ઘટ જાતકમાં[૬] "ઉત્તર મથુરા"ના રાજકુળના વંશજ તરીકે ને કાન્હ (કૃષ્ણ) તરીકે કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે. જૈન ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (૨૨મું પ્રવચન)માં વાસુદેવને ક્ષત્રિય રાજપુત્ર કહ્યા છે. એનું બારમું ઉપાંગ વૃષ્ણિવંશના કાન્ક (કૃષ્ણ) વાસુદેવ અને બલદેવ વિશે છે.

ગ્રીક રાજદૂત એમ દર્શાવે છે કે વાસુદેવ કૃષ્ણને પાંડવો સાથે સારો સંબંધ હતો ને ઈ. સ. પૂર્વે છેક ચોથી સદીથી તે મથુરામાં પૂજ્ય મનાતા હતા.[૭]

૩

ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી મળતા પુરાવાઓ પરથી, ક્રાઇસ્ટની પહેલાં ઘણી સદીઓથી કૃષ્ણ-પૂજાના પ્રચલિત થયેલા મહિમાનો અને વિષ્ણુનાં મંદિરોનો ખ્યાલ આવે છે. કૃષ્ણની જીવનકથાના પ્રસંગોનું શિલ્પ–પ્રતિમામાં આલેખાયલું બયાન પહેલવહેલું કુશાનના આરંભ કાળ (પહેલી કે બીજી સદી)માં મળી આવે છે. હિંદુ મૂર્તિવિધાનના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલી જે બ્રાહ્મણ મૂર્તિ મળી આવે છે તે બળરામની છે ને તેને ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીથી પાછળ તો ખસેડાય તેમ નથી.[૮] "પુરાતત્ત્વ અને વૈષ્ણવ પરંપરા"માં કૃષ્ણ વિશે ઉત્કીર્ણ લેખ-સામગ્રી આપેલી છે. બેસનગર પાસે ઈ. પૂ. બીજી સદીના બે ઉત્કીર્ણ ગરુડસ્તંભો છે. આમાંનો પહેલો ગરુડસ્તંભ હેલીઓડોરસે ને બીજો શૃંગવંશના ગૌતમીપુત્રે ઊભો કરેલો છે. હેલી-ઓડોરસના ગરુડસ્તંભ આગળ એ જ કાળનો મકરધ્વજનો અવશેષ કે "મકરના પ્રતીકવાળો સ્તંભ" મળી આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ઘોસુન્ડી અને નનઘાટના ઉત્કીર્ણ લેખો પણ જડ્યા છે. તેમાં સંકર્ષણ અર્થાત્ બલદેવ અને વાસુદેવની પૂજા વિશે ઉલ્લેખો છે. મહાક્ષત્રપ રાજુવુલના સમયનો મોર (Mora) શિલાલેખ વાસુદેવ વૃષ્ણિવંશના હતા એમ સૂચવે છે. મહાક્ષત્રપ ષોડશના કાળના મથુરાના એક પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખમાં વાસુદેવના બહુમાનાર્થે ઊભા કરેલા સ્મરણસ્તંભનો ઉલ્લેખ છે.

૪ પાણિનિ, ૪–૩,૯૬; ૪, ૩, ૯૮; જેકોબી, ERE, ૭, ૧૯૫; ભાંડારકર, VS. ૪; રે ચૌધરી: EHVS, ૩૦–૩૧.

૫ મહાભાષ્ય–૨, ૩, ૩૬, ૩, ૧, ૨૬ અને ૩, ૨, ૧૧.

૬ જાતકો, કૉવેલસંપાદિત–૪, ૫૦ ને આગળ.

૭ મેકક્રીન્ડલ–AIMA, ૨૦૧.

૮ અગ્રવાલ: JISOA, ૧૯૩૭, ૧૩૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ રીતે બધાં પ્રમાણોને સંક્ષેપમાં સમેટી લીધા પછી, કૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા સાથે સંકળાયલા પ્રશ્નો હવે વિચારવાના રહે છે. એમાં મુખ્ય મુદ્દા આટલા છે: (૧) કૃષ્ણ માનવી હતા કે જન્મથી જ દિવ્ય હતા ? (૨) કૃષ્ણ એક હતા કે અનેક ? (૩) જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી એકત્રિત થતી કૃષ્ણની જીવનકથા, (૪) કૃષ્ણનો કાલનિર્ણય, ને છેવટે (૫) કૃષ્ણ વિશે પ્રચલિત વિવિધિ મતોની પરીક્ષા.

૪

(૧) કૃષ્ણ દેવ હતા કે માનવ એ વિશે સાહિત્યિક ઉલ્લેખો, ઉત્કીર્ણ લેખો ને શિલ્પ-સ્થાપત્યમાંથી મળતા આધારો અન્યોન્યવિરુદ્ધ છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કૃષ્ણ માનવ પણ હતા તેમ દેવ પણ હતા, એમ સૂચવતાં બંને જાતનાં પ્રમાણો મળે છે. બીજી બાજુ, બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં કૃષ્ણ માનવ હતા એ જાતનાં સૂચન મળે છે. ઉત્કીર્ણ લેખો અને શિલ્પ પ્રતિમાઓ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સૂચવાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં કૃષ્ણ નિઃસંશય દિવ્ય મનાતા હતા.

જુદા જુદા બ્રાહ્મણગ્રંથોની આલોચના કરતાં એમ લાગે છે કે ઋગ્વેદ, કૌષીતકી બ્રાહ્મણ, ને છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ કૃષ્ણને વેદદ્રષ્ટા તરીકે અર્થાત્ માનવ-વિભૂતિ તરીકે ઓળખે છે.[૯] આગળ કહેવાયું છે તેમ, પાણિનિ તો એમ સૂચવે છે કે કૃષ્ણ ને અર્જુન એ બે ક્ષત્રિયવીરોની દેવ તરીકે ગણના તેના પહેલાં ઘણા વખતથી શરૂ થઈ હતી. ને પતંજલિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે તેમ કૃષ્ણ ને અર્જુન તેના વખતમાં તો દેવ જ ગણાતા હતા. મહાભારતમાં કૃષ્ણ માનવ અને દેવ બંને સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ વરતાય છે. કૃષ્ણનું પાત્ર મહાભારતમાં મૂળથી જ હતું કે પાછળથી તે ઉમેરવામાં આવ્યું છે, એ જાતનો ઓલ્ડનબર્ગ અને બીજાઓએ ઉપાડેલો પ્રશ્ન[૧૦] હમણાં રહેવા દઈએ તો, એટલું તો કહી શકાય કે મહાભારતના જૂનામાં જૂના અંશમાં કૃષ્ણ માનવ હોવાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ઉત્તરોત્તર કૃષ્ણ દેવ કેમ બન્યા એ વિષે મહાભારતમાંથી પણ પ્રમાણો મળી આવે છે.[૧૧] મહાભારતના આદિ ભાગોમાં કૃષ્ણના માનવઅંશો વિશેષ પ્રકાશિત થયા છે. કૃષ્ણનું ચિત્ર ત્યાં માનવશ્રેષ્ઠ તરીકેનું છે. હવે આની સાથે મહાભારતના ઉત્તરભાગો સરખાવતાં કૃષ્ણે અર્ધ દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ અહીં સ્પષ્ટ જણાય છે. ને વળી મહાભારતના તેથીયે પછીના ભાગોમાં તો કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકેની ગણના સાવ સુસ્પષ્ટ

---

૯ આમ કૃષ્ણનામધારી મંત્રદ્રષ્ટાઓ વૈદિક સાહિત્ય (વેદિક-ઇન્ડેક્સ-૧, ૧૮૪-૮૫)માં ઘણા હતા; અહીં તો, તેમાંના જેને વૃષ્ણિવંશી મહાભારતના કૃષ્ણ જોડે સરખાવવામાં આવ્યા છે તેમનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦ સરખાવો::વિન્ટરનિટ્ઝ HIL, ૧, ૪૫૬; મુંબઈ યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચે જાન્યુ. ૧૯૪૩માં ડૉ. સુકથંકરે જે ભાષણો આપ્યાં તેમાં એકમાં કહ્યું હતું કે, મહાભારતને યથાર્થ સમજવું હોય તો પ્રથમ કૃષ્ણને યથાર્થ સમજવા જોઈએ.

૧૧ મ. ભા, ૫, ૭૯, ૫-૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાય છે. એ જ પ્રમાણે પુરાણોમાંથી પણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ જુદે જુદે વખતે ઉત્તરોત્તર દેવની કોટિએ કેવી રીતે પહોંચ્યા તેનો ખ્યાલ મળી રહે છે. સૂરસેનો કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા એમ મેગેસ્થેનીસ જણાવે છે. ઇસ્વી પૂર્વે બીજી સદીના શિલાલેખસંગ્રહોમાં કૃષ્ણના દેવત્વ વિશે તેમજ કૃષ્ણની મૂર્તિઓ અને મંદિરો વિશે પણ ઉલ્લેખો છે. કૃષ્ણ દેવોનાય દેવ છે એમ મનાય છે. હિંદમાં શાસન કરતા પરદેશીઓ પણ પોતાને પરમભાગવત[૧૨] કહે છે. ને પાછળના શિલાલેખોમાંથી પણ કૃષ્ણ દેવ હતા એ હકીકત સ્ફુટ થાય છે.

વેદના કૃષ્ણ, મહાભારતના કૃષ્ણ, અને પુરાણના કૃષ્ણની એકતા કે ભિન્નતાનો પ્રશ્ન હમણાં ન વિચારતાં, અત્રે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે વૈદિક કૃષ્ણ માનવવ્યક્તિ છે.; ને મહાભારત તથા પુરાણોના આદિભાગ પણ કૃષ્ણને માનવી તરીકે ઓળખાવે છે. બૌદ્ધ અને જૈન સંગ્રહો પણ કૃષ્ણ માનવવીર હતા એની સાખ પૂરે છે. માત્ર પુરાણના રંગે રંગાયેલી પાછળની આખ્યાયિકાઓમાં જ કૃષ્ણને દેવ કલ્પવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણ માનવવીર નહોતા પણ સૂર્યદેવ કે વનદેવ હતા, એવાં અનુમાનો પણ આ પાછળની આખ્યાયિકાઓને સમ્યક્ દૃષ્ટિએ ન જોવાનાં જ પરિણામ છે.[૧૩]

એટલે મહાભારતની પૂર્વના સાહિત્ય પરથી ને મહાભારતના આદિભાગો પરથી સમર્થિત થાય છે તે પ્રમાણે, કૃષ્ણ મૂળ તો માનવ જ હતા એમ માનવામાં કાંઈ અજુગતું નથી.

૫

હવે વિચારવાનો બીજો પ્રશ્ન તે એ કે કૃષ્ણ એક હતા કે અનેક? એમની આસપાસ કૃષ્ણ નામની અનેકતાને લીધે જ જાતજાતની આખ્યાયિકાઓ ગુંથાઈ છે કે શું? પણ આરંભમાં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આપણો આ પ્રયત્ન તો યાદવવંશના કૃષ્ણની જ એકતા ને ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરવાનો છે. આ કૃષ્ણ તે વાસુદેવ અને દેવકી–પુત્ર તરીકે જાણીતા મહાભારતના કૃષ્ણ છે. એમનાં પૈતૃક નામ સૌરિ, વાર્ષ્ણેય, માધવ, સાત્વત, દાશાર્હ વગેરે છે. આ કૃષ્ણ ને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ, ભગવદ્–ગીતાના ઉપદેષ્ટા અને ભાગવતધર્મના પ્રણેતા કૃષ્ણ, તેમજ ગોકુળના ગોપાલ ને નારાયણ વિષ્ણુના અવતારરૂપ કૃષ્ણ, આ સૌ એક હતા કે જુદા જુદા, તે હવે સંક્ષેપમાં તપાસવાનું રહે છે.

ઋગ્વેદના કૃષ્ણ ને મહાભારતના કૃષ્ણ એક હતા, એમ સિદ્ધ કરવા પુરાણ–પરંપરામાંથી તો કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. કેમ કે પુરાણોમાં, વેદના મંત્રદ્રષ્ટા તરીકેનો કે આંગિરસ સાથેના સંબંધનો કશો ઈશારો મળતો નથી; પણ ઘણા વિદ્વાનો છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના દેવકીપુત્ર ને મહાભારતના કૃષ્ણ બંને એક હોય એમ સૂચવે છે; કેમકે બંનેનાં માતૃકનામમાં તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ ને ભગવદ્‌ગીતાના[૧૪] સિદ્ધાન્તોમાં ઘણું સામ્ય છે. Dઐ આ

---

૧૨ AVT, ૧૫૧ ને આગળ.

૧૩ રે ચૌધરી EHVS, ૩૯.

૧૪ એજન, ૭૮ ને આગળ; તેમ એમાંની ૫૬મી પાદટીપ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્નની હમણાં જ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે ને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના ને ભગવદ્‌ગીતાના કૃષ્ણ બંને એક નહીં પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. મહાભારતમાં જે જાણીતા છે તે કૃષ્ણના આચાર્ય ઘોર આંગિરસ હતા, એમ તો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. મહાભારત અને પુરાણપરંપરામાંથી તો સાંદીપનિ ને ગાર્ગ જ કૃષ્ણના આચાર્ય હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ને આ બંને ગ્રંથોમાં સૈદ્ધાન્તિક સામ્ય છે એ હકીકતને તો વધુ પડતું મહત્ત્વ અપાયું છે. વસ્તુતઃ જે સામ્યો બતાવાયાં છે તે ભગવદ્‌ગીતાના મૂલભૂત સિદ્ધાન્તોનાં નથી; ને વળી ઉપનિષદ્‌ના ઉપદેશના પડઘા ભગવદ્‌ગીતા વારેવારે પાડે છે તેમ ઉપનિષદ્‌માંથી વાક્યાંશો લઈ, તેમને સાંકળી દઈ, આ શ્લોકો રચવામાં આવ્યા છે; એટલે ભગવદ્‌ગીતા ને ઉપનિષદ્ વચ્ચે સામ્યો મળી આવે એમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી. પણ નોંધવા જેવું તો એ છે કે ભગવદ્‌ગીતા જે દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞને ઉચ્ચતર ગણે છે, તેમાં આંગિરસનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. એટલે આ બે ગ્રંથો વચ્ચેની એકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

૬

કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે મહાભારતના કૃષ્ણ, પુરાણના કૃષ્ણ ને ભગવદ્‌ગીતાના કૃષ્ણ, ત્રણે જુદા જુદા છે. મહાભારત ને પુરાણના કૃષ્ણની જુદાઈ સિદ્ધ કરવા એમ દલીલ થઈ છે કે મહાભારતમાં કૃષ્ણના બાલ્યકાળને લગતો એકે ઉલ્લેખ નથી, ને પાછળનાં પુરાણોમાં તો કૃષ્ણને પાંડવો સાથે સંબંધ હોવાનું સૂચન સરખું નથી. એ ખરું કે કૃષ્ણ દ્વારકાથી દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં જાય છે એ જ મહાભારતમાં એમનું પહેલવહેલું દર્શન છે. કૃષ્ણના પૂર્વજીવન વિષે મહાભારત મૂક છે. દલીલ એમ પણ લડાવાઈ છે કે ગોકુળમાં બાલ્યકાળ વીતાવનાર ને ભારત-યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર કૃષ્ણનું જીવન ભગવદ્‌ગીતામાંના એમના ધર્મોપદેશ જોડે જરીકે મેળ ખાતું નથી; ને તેથી આ અન્યોન્ય અસંગત અંશો જુદી જુદી આખ્યાયિકાઓના છે.

પણ મહાભારતને તો પ્રધાનતઃ લાગેવળગે છે ભરતોના ઈતિહાસ જોડેઃ ને તેથી મહાભારતમાં પાંડવો સાથે કૃષ્ણનો સંબંધ બંધાયા પછીનું જીવન વર્ણવાય તેમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી. ને હરિવંશ જે મહાભારતનું એક રીતે પૂરક છે, તેમાં તો કૃષ્ણની જીવનકથાના પ્રસંગો વિશે મહાભારત જ્યાં જ્યાં મૂક છે, તે સઘળું નિઃશેષ વર્ણવેલું છે. આથી જ તો આ મહાકાવ્યનાં પાછળનાં સંસ્કરણોમાં પણ કૃષ્ણના પૂર્વજીવનને લગતા કોઈ અંકોડા ઉમેરાયા નથી. આમ હરિવંશ ને મહાભારતમાંથી કૃષ્ણનું સળંગ સંપૂર્ણ જીવનબયાન મળી રહે છે. ને છતાં, મહાભારત કૃષ્ણના પૂર્વજીવન વિશે સાવ ચૂપ જ છે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. કેમકે કૃષ્ણના ગોકુળજીવનને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખો એમાં છે જ.[૧૫] કૃષ્ણે ભારતયુદ્ધમાં જે ભાગ ભજવ્યો તે વિશે પાછળનાં પુરાણો સદંતર મૌન દાખવે છે, તેને તો એ રીતે સમજાવી શકાય કે મહાભારતમાં જ એ યુદ્ધનું વિસ્તારભર્યું નિરૂપણ હોઈ

---

૧૫ જુઓઃ મ. ભા. ૨, ૧૪, ૧૦; ૩૯, ૨; ૪૧, ૪; ૬૮, ૪૧; ૩, ૧૪, ૧૦; ૨૬૩, ૮; ૬, ૨૩, ૭; ૧૩, ૧૪૯, ૮૨; વગેરે. જુઓ ભગવદ્‌ગીતા ૧, ૨૮, ૩૨, ૪૨; ૬, ૪૧; ૧૮, ૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરાણોમાં એનો એ ઉલ્લેખ ફરી ફરી કરવો નિરર્થક હતો. ભાગવત પુરાણમાં દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે મહાભારતમાં વર્ણવેલા કૃષ્ણજીવનના ખૂટતા અંકોડા પૂરવા માટે જ હરિવંશ રચાયું છે. એટલે પુરાણો કૃષ્ણના પૂર્વજીવનને ને મહાભારતમાં અણછેડાયલા પ્રસંગોને નિરૂપે એ જ સ્વાભાવિક છે. મહાભારત અને પાછળનાં પુરાણોમાંથી ચાળીગાળીને એકઠી કરેલી ને અનેક વિગતો પરથી રચાયેલી, કૃષ્ણના જન્મથી મૃત્યુ સુધીની સળંગ સુસંબદ્ધ કથા અહીં બીજા વિભાગમાં આપી છે. પરંતુ એ કહેવું જોઈએ કે મહાભારત કૃષ્ણને યાદવોના અધિષ્ઠાતા તરીકે ને પાંડવોના મિત્ર ને માર્ગદર્શક તરીકે ગણે છે. એમના કૌશલ્યભર્યા માર્ગદર્શનને લીધે જ પાંડવો ભારત–યુદ્ધમાં વિજેતા બની શક્યા. કેટલાક વિદ્વાનો, ઘણી વાર યુક્તિપ્રયુક્તિભર્યા માર્ગો સૂચવનાર દ્વારકાના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ ને ધર્મનું જ જીવનમાં વર્ચસ્વ સ્થાપનાર ભગવદ્‌ગીતાના ઉદ્‌બોધક કૃષ્ણ, એ બે એક જ હોય એમ માનતાં અચકાય છે.[૧૬] પણ ખરું જોતાં તો, કૃષ્ણ બે હતા એમ માનવા પ્રેરે એવું વિરોધ, વિસંવાદ કે વિસંગતિ જેવું આ વૃષ્ણિવીરના આચરણ કે ઉદ્‌બોધનમાં કાંઈ છે નહીં. મહાભારતમાં છેલ્લા સુધારાવધારા શૈવ આચાર્યોએ કર્યા છે તેથી તેમ જ મહાભારતમાં શૈવ સંપ્રદાય જેટલી જ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની છાયા દેખાતી હોઈ ને,[૧૭] સંભવિત છે કે સાંપ્રદાયિક વિદ્વેષના છાંટાથી વાસુદેવ કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય, ઉપજાવી કઢાયેલા કેટલાક કૃત્રિમ પ્રસંગોને કારણે વિકૃત બન્યું હોય. પણ એમનાં કાર્યો ન્યાય્ય ઠરી શકે એમ છે, કેમકે એમના જીવનમાં ઉપસ્થિત પ્રસંગો પણ એવા જ વિરલ અપવાદરૂપ ને અસામાન્ય હતા. માટે જ સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનો વિનિયોગ આવા અપવાદરૂપ પ્રસંગોમાં ઉચિત નથી.

મહાભારતયુદ્ધ પહેલાંનાં અને યુદ્ધવેળાનાં કૃષ્ણનાં કાર્યો મહાભારતમાં જે રીતે મૂર્ત થયાં છે, તે પરથી કૃષ્ણ રાજનીતિમાં અત્યંત વિચક્ષણ હોય એમ જણાય છે. જો કે મહાભારતમાં કૃષ્ણને દેવોના દેવ સાથે સરખાવવાના પ્રયત્નો પણ ક્યાંક ક્યાંક છે ખરા.

હરિવંશ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણો કૃષ્ણના જીવનને સાંગોપાંગ નિરૂપે છે. પણ જુદાં જુદાં પુરાણોમાંના આ વિવિધ કથાવૃત્તાન્ત અન્યોન્ય અસંગત જ નહીં, એકમેકનો છેદ પણ ઉરાડનારા છે. રુબેન(Ruben)એ પુરાણોમાંથી કૃષ્ણના જીવનને લગતા કેટલાક પ્રસંગો ચૂંટી વિવેચનાત્મક પૃથક્કરણ કર્યું છે; ને એ પરથી એમ અનુમાન બાંધ્યું છે કે મહાભારતનો મૂળ પૂરક ખિલ અત્યારે મળી આવતા ખિલ હરિવંશ કરતાં ઘણો ટૂંકો હતો. વળી એના મતે મૂળ હરિવંશ એ જ જૂનામાં જૂનું પુરાણ છે; ને હરિવંશનું મૂળ પ્રાચીન સ્વરૂપ બ્રહ્મપુરાણમાં વધુ સારું જળવાયેલું છે.[૧૮] પુરાણોનો ક્રમ જુદી જુદી રીતે આમ ગોઠવવામાં આવે છે. વિષ્ણુ–હરિવંશ–ભાગવત–બ્રહ્મવૈવર્ત;[૧૯] હરિવંશ–બ્રહ્મ–વિષ્ણુ

---

૧૬ જુઓ: વિન્ટરનિટ્ઝ HIL, ૧ ભા. ૪૫૬; ગાર્બ ERE, ૨, ૫૩૫ ને આગળ.

૧૭ હોપકીન્સ, RI, ૩૫૬, ૩૪૯.

૧૮ JAOS, ૬૧, ૧૧૫–૧૨૭; JRAS, ૧૯૪૧, ૨૪૭–૫૬

૧૯ જુઓ: તત્ત્વભૂષણ; 'કૃષ્ણ અને ગીતા,' ૫૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગવત- બ્રહ્મવૈવર્ત; [20]બ્રહ્મ-વિષ્ણુ-ભાગવત-બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે. કૃષ્ણ વિશેની પુરાણોમાંના વિવિધ વૃત્તાન્તોની વિવેચનપૂર્વકની મૂલવણી પરથી એમ જણાય છે, કે બ્રહ્મ ને વિષ્ણુ-પુરાણ વચ્ચે જ પાઠોમાં સામ્ય છે; ને વિષ્ણુપુરાણ કરતાં બ્રહ્મપુરાણનો વૃત્તાત વધુ પ્રાચીન છે.[21] આ ઉપરાંત પદ્મ, અગ્નિ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત જરા વિસ્તારથી કૃષ્ણની કથા નિરૂપે છે; ને હરિવંશ મહાભારતનું યોગ્ય રીતે પૂરક બની, મહાભારતમાંની કૃષ્ણ-કથાને લગતા સઘળા ઉલ્લેખોને સંભાળપૂર્વક ટાળીને, આખી પૌરાણિક કથા વર્ણવે છે. મહાભારત અને પુરાણ બંનેના વૃત્તાન્તોના પૂર્વાપર સંબંધ પરથી તેમનો યોગ્ય સમન્વય કરતો પૌરાણિક વૃત્તાન્ત તો માત્ર ભાગવતમાં છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પ્રમાણમાં પાછળની કૃતિ છે, એ કેવળ રાધાની પ્રશસ્તિ અર્થે જ રચાયું છે.

૭

એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે પુરાણના કૃષ્ણ ને મહાભારતના કૃષ્ણ બંને જુદા જુદા છે. આ બંને ગ્રંથો એકમેકથી કેવી રીતે જુદા પડે છે તે આગળ સંતોષકારક રીતે સમજાવાયું છે. પણ ઘણાને એમ લાગે છે કે ગોકુળના વિલાસી, લંપટ, ચારિત્ર્યહીન કૃષ્ણ, ને પાંડવોના મિત્ર અને ભગવદ્ગીતાના મહાન ઉદ્બોધક કૃષ્ણ, બંને એક ન હોય. તો પહેલું આની સામે એ કહેવું જોઈએ કે, કૃષ્ણને ગોપીઓ સાથે શંકાભર્યો સંબંધ હતો એવું તો હજી સિદ્ધ થયું નથી. હરિવંશ ને પુરાણોમાં કૃષ્ણના ગોપીઓ સાથેનો સંબંધ વિશે ઉલ્લેખો છે, પણ જાતક કથામાં કે મહાભારતમાં તે વિશે ઈશારો સરખો મળતો નથી; ને એટલે કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે, કે ગોપીની કથાઓ માટે વસ્તુતઃ કોઈ આધાર નથી.[22]પાછળના આલેખકોએ આ કથાવૃત્તાન્તોને પોતાની કલ્પનાથી કેવા રમાડયા છે, એ આગળપાછળના વૃત્તાન્તોને પરસ્પર સરખાવવાથી દેખાઈ આવે એમ છે. ને કૃષ્ણ ગોકુળમાં હતા તે વેળાનું એમનું વય જોતા તો, એ માત્ર બાળક હતા; એટલે એ રીતે કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય નર્યું નિષ્કલંક ઠરે એમ છે. ને માટે જ મહાભારતના સભાપર્વમાં કૃષ્ણની નિંદા કરતી વેળા શિશુપાલે કૃષ્ણના ગોપી સાથેના સંબંધનો કે એવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ જાણીસમજીને નહીં કર્યો હોય એમ લાગે છે. ને બીજું પણ, કે એકવાર ગોકુલ છોડયા પછી ફરી વાર પાછા કૃષ્ણ ગોકુલ ગયા નથી. જો કૃષ્ણને ગોપીઓ સાથે અનીતિભર્યો સંબંધ હોય તો કૃષ્ણ ગોકુલ ફરી કેમ ન ગયા એ સમજાવવું કઠણ થઈ પડે તેમ છે. કૃષ્ણનું ગોકુલમાંનું જીવન, યૌવનની તલસાટભરી મસ્તી, સમૂહનૃત્ય ને સમૂહગાનથી ભરેલું હતું એમ બહુ બહુ તો કહી શકાય પણ આ બધું કૃષ્ણના અત્યંત કલાશોખીન સ્વભાવના પ્રગલ્ભ આવિષ્કારરૂપ જ હતું. અહીં ખાસ કહેવા જેવું તો એ છે કે છેક પાછળના વૃત્તાન્તોમાં પણ ગોપીઓ માટે કૃષ્ણ વલવલતા હતા એવો ક્યાંય ઉલ્લેખ

૨૦ સરખાવો-દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીઃ પુરાણવિવેચન, ૧૩૩-૫.
૨૧ જુઓ-તાડપત્રીકર-'કૃષ્ણ પ્રોબ્લેમ,' ૨૭૬-૭૭.
૨૨ જુઓ-રે ચૌધરી-EHVS, ૭૩-૭૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. એ તો ગોપીઓને જ કૃષ્ણની લગની લાગી હતી. એટલે કૃષ્ણના ચારિત્ર્યમાં કોઈ રીતે કાળો ડાઘ લાગે તેમ નથી. કૃષ્ણના ગોકુળમાંના જીવનને લગતી ઘણી બધી કથાઓ પાછળના ગ્રંથોમાં ઉમેરાઈ છે. પણ તે સર્વ પ્રતીકરૂપ છે. એટલે પુરાણના કૃષ્ણ ને મહાભારતના કૃષ્ણ એક છે એમ માનવામાં અંતર્ગત અસંગતિ જેવું કશું નથી. બાલપણના જ કૃષ્ણ જે ગોપાલ હતા, તે આગળ જતાં યુદ્ધમાં અર્જુનને ઉદ્‌બોધન કરનાર બન્યા; એમાં અસંભવિત લાગે એવું તો કાંઈ છે નહીં.

પુરાણો કૃષ્ણને પાંડવ સાથે સારો સંબંધ હતો એમ સૂચવે છે. આ ઇતિહાસ પ્રાચીન છે એ પાણિનિ અને ગ્રીક સંગ્રહો પરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે.[૨૩] એટલે મહાભારતના કૃષ્ણ, ભગવદ્‌ગીતાના કૃષ્ણ અને પુરાણોના કૃષ્ણ એ એક જ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ને તેમને પગલે પાછળના બીજા વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે, વાસુદેવ અને કૃષ્ણ મૂળે બે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ હતી ને તે પાછળથી એક બની. વસ્તુતઃ આવું મતંવ્ય સાવ નિરાધાર છે. ભાંડારકર પ્રમાણે[૨૪] પુરાણોના ગોપાલ કૃષ્ણ મહાભારતના વૃષ્ણિવંશના રાજપુત્ર વાસુદેવથી સાવ જુદા છે. એ એમ માને છે કે 'વાસુદેવ' એ મૂળ પૈતૃકનામ નહોતું, પણ સાત્વત કે વૃષ્ણિવંશના કોઈ પુરુષનું નામ હતું ને એની પરમાત્મારૂપે પૂજા થતી હતી. અને કૃષ્ણ ઋષિ હતા એ જાતની માન્યતા તો છેક ઋગ્વેદ અને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં પણ જોવા મળે છે. ભાંડારકરના મત પ્રમાણે વસુદેવ વાસુદેવના પિતા હતા એ વિચાર જ પાછળથી પ્રગટ્યો, ને ત્યારથી જ વૈદિક ઋષિ કૃષ્ણ ને વાસુદેવ બંને એક હતા એમ મનાવા લાગ્યું અને તેથી કૃષ્ણ સૂર અને વસુદેવથી વૃષ્ણિવંશમાં જન્મ્યા છે એવી માન્યતા બંધાઈ. પણ વસુદેવ નામ વિષ્ણુના પર્યાય તરીકે વૈદિક સાહિત્યમાં માત્ર એકવાર આવે છે.[૨૫] ભગવદ્‌ગીતા, જાતકો, મહાભારત તેમ જ જૈન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વાસુદેવ કૃષ્ણ વૃષ્ણિવંશના હતા એમ જણાવે છે. મહાભારત તો આગળ જઈ એમ પણ કહે છે કે સાચા વાસુદેવ મથુરાના યાદવ વૃષ્ણિ અથવા સાત્વત વંશના કૃષ્ણ જ હતા.[૨૬] ભગવદ્‌ગીતા, જાતકો અને ગ્રીક સંગ્રહો પણ કૃષ્ણ વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર હતા. અર્થાત્ વાસુદેવ હતા, એ હકીકતનું સમર્થન કરે છે; ને સાચી હકીકત તો એ જ લાગે છે કે વાસુદેવ કહો કે કૃષ્ણ કહો, પણ એ એક જ વ્યક્તિ હતી ને મહાભારતના સમયનીય પહેલાંથી દિવ્ય સ્વરૂપે ને વિષ્ણુના અવતારરૂપે કૃષ્ણ પૂજાતા હતા.

---

૨૩ જુઓ, પાણિનિ ૪, ૩, ૯૮; વાસુદેવ ને અર્જુનનો એ ભેગો ઉલ્લેખ કરે છે; મેગેસ્થેનીસ કૃષ્ણને પાંડ્ય (Pandia) સાથે સંબંધ હતો એમ કહે છે.

૨૪ VS, ૧૩, ૪૯

૨૫ તૈત્ત૦ આર૦; ૧૦, ૧, ૬: नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥

૨૬ વાસુદેવ નામે બીજો જ કોઈ પુંડ્રનો રાજા હતો; જુઓ મ. ભા. ૧, ૧૮૬, ૧૨; ૨, ૧૪, ૨૦ વગેરે. સાચા વાસુદેવ માટે જુઓ સોરેન્સનની ઇન્ડેક્સ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃષ્ણ પિતાના નામ વગર માત્ર માતાના નામથી, દેવકીપુત્ર તરીકે જ ઓળખાતા હતા, એ હકીકત કેટલાકના મતે એમ સૂચવે છે કે, કૃષ્ણ જે વાસુદેવ પણ કહેવાતા હતા, તેમાંથી જ પાછળથી કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું નામ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યું છે.[૨૭] પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં જુદી જુદી પત્નીઓથી થએલા પુત્રોને ઓળખવા અર્થે આવાં માતૃકનામો જ વપરાતાં હતાં. જેમકે કૃષ્ણ અને બલરામ બંને વાસુદેવ તો હતા, પણ કૃષ્ણ દેવકીપુત્ર કહેવાતા ને બલરામ રોહિણીના પુત્ર હોઈ રૌહિણેય કહેવાતા હતા. " વાસુદેવ અને કૃષ્ણની જુદાઈ કેવળ અશક્ય છે" એમ કીથ જે કહે છે તે ખરેખર સાચું છે.[૨૮]

૮

ભગવદ્‌ગીતાનું ઉદ્‌બોધન કરનાર યાદવ રાજકુમાર વાસુદેવ કૃષ્ણના દેવત્વનો પ્રશ્ન હવે સંક્ષેપમાં વિચારવાનો રહે છે. કૃષ્ણની તેમના જીવનકાળ પછી, બહુ લાંબે ગાળે તો દેવ તરીકે ગણના થવા લાગી નહીં હોય તેમ લાગે છે. કૃષ્ણ ધીરે ધીરે દેવ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા તેને કેટલો કાળ વીત્યો હશે, એ નક્કી કરવા માટે તો, ભૂતકાળના સંયોગોને પણ આપણે લક્ષમાં લેવા જોઈએ. એ જોતાં, બુદ્ધ એમના કાળમાં જ દેવ મનાઈ ચૂક્યા હતા. કૃષ્ણ પાણિનિના કાળમાં માત્ર ક્ષત્રિય વીર નહોતા પરંતુ દેવની કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. ને મેગેસ્થેનીસની તવારીખ જેવા પાછળના ઉલ્લેખો એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે કે ઈ. પૂ. ચોથી સદીની પહેલાં ઘણા વખતથી કૃષ્ણની પૂજા શરૂ થઈ હતી. કૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતારરૂપ મનાતા હતા એ જાતનો ગ્રીક દૂતનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. કૃષ્ણ દેવરૂપે પૂજાતા હતા એ હકીકતનું સમર્થન કરતા જૂનામાં જૂના ઉત્કીર્ણ લેખો અને શિલાલેખો છેક ઈ. પૂ. બીજી સદીના મળી આવે છે. ભગવદ્‌ગીતામાં અવતારવાદનો સિદ્ધાન્ત અલબત્ત વધારે વિકસિત ભૂમિકા પર જણાય છે. પણ એ પરથી એટલું તો દેખાઈ આવે એવું છે કે વાસુદેવ કૃષ્ણ અને પરમેશ્વરના એકત્વમાંથી જ ઉપસિદ્ધાન્તરૂપે આ અવતારવાદ ઊતરી આવ્યો છે. કૃષ્ણ માનવ હતા, વૃષ્ણિવંશના રાજપુત્ર હતા ને અર્જુનના સારથિ હતા. હવે તે સાથે એ જો પરમ દેવ પણ ગણાતા હોય તો આ વિરોધ અવતારવાદના સિદ્ધાન્તથી જ યથાર્થ સમજાવી શકાય તેમ છે.

વાસુદેવ કૃષ્ણ ને પરમેશ્વરના એકત્વ જેવો જ બીજો પ્રશ્ન નારાયણ અને કૃષ્ણના એકત્વનો છે. વાસુદેવ કૃષ્ણ નારાયણ તરીકે ક્યારથી ઓળખાવા લાગ્યા તે નિશ્ચિત કરી શકાય એમ નથી. તૈત્તિરીય આરણ્યક (૧૦-૧-૬) વાસુદેવ અને નારાયણ વિષ્ણુ એક હતા એમ નિર્દેશે છે. પણ આ ગ્રંથનો રચનાકાળ સંદિગ્ધ છે. નારાયણ ને વિષ્ણુ મૂળે તો જુદા જુદા દેવોનાં નામ હતાં. વિષ્ણુ ઋગ્વેદના દેવ છે જ્યારે નારાયણ તો શતપથ બ્રાહ્મણમાં જ પહેલી વાર દેખાય છે (૧૨-૩-૪) વિષ્ણુનું દેવમંડળમાં સ્થાન ઋગ્વેદમાં, આમ તો કાંઈ બહુ ઊંચું નથી; પણ ધીરે ધીરે એમનું મહત્ત્વ વધતું ગયું ને મહાભારતમાં એ પરમ ઈશ્વર-

---

૨૭ જેકોબી ERE, ૭, ૧૯૫. ૨૮. JRAS, ૧૯૧૫, ૮૪૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપ બન્યા. હવે એકમાત્ર શિવ, વિષ્ણુના ઉચ્ચ પદના પ્રતિસ્પર્ધી રહ્યા. કૃષ્ણ દેવ તરીકે સ્વીકારાયા તે પછી, બીજા કોઈ દેવ સાથે નહીં ને વિષ્ણુ સાથે જ તેમનું એકત્વ કલ્પાયું, તેનું કારણ તો એ લાગે છે કે ગોપા (ઋગ્વેદ ૧-૨૨-૧૮) જેવાં વિષ્ણુનાં વિશેષણો કૃષ્ણને સહેલાઈથી લાગુ પડે તેવાં હતાં. અને કૃષ્ણ દેવ ગણાવા લાગ્યા ને ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદિત અવતારવાદનું કેન્દ્ર વિષ્ણુ બન્યા, તેનું બીજું કારણ એ પણ ખરું, કે કૃષ્ણના અનુયાયીઓને તો, માનવજાતના મહાન કલ્યાણકારી દેવ તરીકે વિખ્યાત ને છેક વૈદિક કાળથી ધર્મના સંરક્ષક તરીકે જાણીતા વિષ્ણુ ભગવાન જ વધારે પસંદ આવે તેમ હતું.

કેટલાક એમ માને છે કે ભાગવત ધર્મ એના મૂળ સ્વરૂપમાં તો સૂર્યપૂજાનો જ વિકાસ સૂચવે છે; ને વિષ્ણુ એ સૂર્યદેવતા હોઈ, ભાગવત ધર્મમાં રુદ્ર કરતાં વિષ્ણુ જોડે જ કૃષ્ણનું એકત્વ વિશેષ સ્વભાવિક છે.[૨૯] પણ ભાગવત ધર્મ ખરેખર સૂર્યપૂજાનું જ એક સ્વરૂપ હતું એમ હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી.

કૃષ્ણ દેવ હતા ને વિષ્ણુના અવતારરૂપ હતા એ વસ્તુ ભગવદ્ગીતામાં વિસ્તારથી વર્ણવાઈ છે. એટલે કૃષ્ણનું આ એકત્વ ને દેવત્વ બૌદ્ધકાળની પૂર્વે અવશ્ય સ્થપાયું હશે એમ કલ્પી શકાય.

૯

હવે પૌરાણિક ગ્રંથો ને મહાભારતના વૃત્તાન્તોનું સંદોહન કરી તેમાંથી તૈયાર કરેલું કૃષ્ણના જીવનપ્રસંગોનું બયાન કાલાનુક્રમ પ્રમાણે અહીં આપીશું. પુરાણ અને મહાભારતના વૃત્તાન્તોના સમન્વયમાંથી સર્જાયેલી કૃષ્ણની સિલસિલાબંધ સંપૂર્ણ જીવનકથા તો આગળ કહેવાયું છે તેમ પાછળના (Late) ભાગવતપુરાણમાં જ માત્ર મળે છે. ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાંથી કૃષ્ણના જીવનચરિત્રનું ચિત્ર આપવામાં અહીં માત્ર પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત વૃત્તાન્તોનું જ અવલંબન લીધું છે. ને પૌરાણિક, પ્રતીકરૂપ, રૂપકાત્મક કે ધાર્મિક અલંકરણો ને રંગરોગાનની જે સજાવટ કૃષ્ણની કથાની આસપાસ થઈ છે, તે સઘળું અહીં છોડી દીધું છે. ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ જે શુદ્ધ ગણાય તે જ હકીકતોને કૃષ્ણની જીવનકથામાં ઉપયોગી ગણીને સ્વીકારી છે.

મહાભારત અને બીજા કેટલાક પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં, ગોકુળમાંના કૃષ્ણના જીવન વિશે ઉલ્લેખ નથી. આથી કેટલાક વિદ્વાનો કૃષ્ણના જીવનમાં આ પ્રસંગોને પાછળના ઉમેરણરૂપ ગણી તેની બાદબાકી કરવા લલચાય છે. મહાભારત અને પુરાણમાંની કૃષ્ણ વિશેની કથાઓમાં સ્વ. શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવને કાવ્યત્વભરી કલ્પનાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓ એ બેનો સંકર જણાય છે ને તેથી એ કૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થાનાં ઘણાં ખરાં પરાક્રમોને ફિલસૂફી અને પ્રતીકનો આશરો લઈ ને સમજાવે છે.[૩૦] આ કેટલેક અંશે અલબત્ત સાચું છે. પૃથ્વીનું દેવો પાસે જવું, ગોકુળમાં દેવનો જન્મ થશે એ જાતનું ભવિષ્યવચન, દેવોની ભવિષ્યવાણી, બાલક કૃષ્ણનાં કેટલાંક અતિશય અદ્ભુત પરાક્રમો—આ ને પાછળની કેટલીક કથાઓમાંના

૨૯ જુઓ. રે ચોધરી, EHVS, ૮૯-૯૦; ગ્રીઅર્સન, IA, ૧૯૦૮, ૨૫૩

૩૦ 'આપણો ધર્મ' – આનંદશંકર, ૭૫૨ ને આગળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા બીજા વૃત્તાન્તો અતિશયોક્ત કે ધરાર અનૈતિહાસિક છે. કૃષ્ણ દેવ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા ત્યાર પછી આ બધા મણકાઓ એક પછી એક કથારૂપે ઉમેરાતા ગયા. પાછળનાં પુરાણોમાંના વૃત્તાન્તો કૃષ્ણની કથાના વિકાસ માટે તેમ વૈષ્ણવધર્મની ઉત્પત્તિ માટે ખૂબ મહત્ત્વના છે. પણ કૃષ્ણની ઇતિહાસશુદ્ધ એવી જીવનકથા પૂરતા તો એ અવિશ્વસનીય હોઈ, એનું અવલંબન લેવું નકામું છે.

૧૦

હવે ઐતિહાસિક હકીકત લેખે જેનું મૂલ્ય ઓછું ન હોય એવા પ્રસંગોનું ગાળણ કરીને કૃષ્ણના જીવનની એક આછી પાતળી રૂપરેખા જો દોરીએ, તો તે કાંઇક આવી હોઈ શકે: કૃષ્ણ, યાદવવંશના વસુદેવ ને મથુરાના રાજા ઉગ્રસેનના ભાઈ દેવકની પુત્રી દેવકીના પુત્ર હતા. કૃષ્ણના જન્મ પહેલાં ઉગ્રસેનના પુત્ર કંસે મથુરાનું રાજ્યપદ ઝૂંટવી લીધું હતું, ને ઉગ્રસેન તથા તેના પ્રધાન વસુદેવને કારાગારમાં નાખ્યા હતા. "દેવકીનો આઠમો બાળક કંસનો નાશ કરશે." એવી રાજ્યજ્યોતિષીઓની ભવિષ્યવાણી સાચી માનીને કંસે દેવકીનાં બાળકો મારી નાખ્યાં. પછી કૃષ્ણે મથુરાના કારાવાસમાં જન્મ લીધો, પણ જન્મતાં વેંત જ, જુલમગાર કંસથી ત્રાસી ઊઠેલા કારાગારના સંત્રીઓ વગેરેની મદદથી તેમને જમુના નદીને બીજે કિનારે ગોકુળ લઈ જવામાં આવ્યા. કૃષ્ણ ગોકુળમાં નંદ અને જસોદાના પુત્ર તરીકે ઊછર્યા, ને જસોદાની પુત્રી કૃષ્ણની જગાએ અદલાબદલીમાં કારાગારમાં મૂકવામાં આવી. કંસે પાછળથી તેનો પણ વિનાશ કર્યો.

બાળક તરીકે આ કૃષ્ણ ખરેખર અપૂર્વ ને અદ્ભુત છે. અનેક કટોકટીમાંથી સફળતાથી તે પાર નીકળ્યા હતા.[31] એકવાર પૂતના નામના મહાભયંકર રોગમાં તે સપડાયા હતા,[32] પણ કોઈ અજબ રીતે એમાંથી તે છૂટી ગયા. એમની બાએ એકવાર એમનાં તોફાનોથી ત્રાસી જઈને, ગાડા નીચે ઝોળીમાં સુવાડ્યા હતા, ત્યારે પોતાના પગથી એમણે ગાડાનાં પૈડાં ઉલાળી નાખ્યાં ને તમામ વાસણકુસણનો ખુરદો કરી નાખ્યો. તે વેળા એક વિકરાળ પંખીએ એકાએક કૃષ્ણ પર તરાપ મારી ને બાલક કૃષ્ણને પંજાઓમાં ભરવીને ખેંચી ગયું. પણ થોડું ઊડ્યા પછી એ પંખી પટકાઈ પડ્યું ને કૃષ્ણ તો એવાને એવા જ સાજાસમા રહ્યા! કૃષ્ણનો ઉપનયનસંસ્કારવિધિ તેમના મોટાભાઈ બલરામ સંગે ગર્ગે કર્યો હતો. આ ગર્ગ વૃષ્ણિવંશના કુલપુરોહિત હતા. તે છાનાછપના ગોકુળ નાસી આવ્યા હતા.

---

૩૧ જુદાં જુદાં પુરાણોમાં પ્રસંગોનો ક્રમ જુદો જુદો છે; ને વળી કોઈમાં એ પ્રસંગો વિસ્તારથી તો કોઈમાં અતિ સંક્ષેપથી વર્ણવાયા છે.

૩૨ પૂતનાનું વર્ણન જાતજાતનું થયું છે. ધાત્રી તરીકે, ભયંકર પક્ષી તરીકે તેમ વિકરાળ રાક્ષસી તરીકે એને ઓળખાવવામાં આવી છે. સુશ્રુત (ઉત્તરતન્ત્ર, પ્ર. ૨૭, ૩૭) માં પૂતનાને બાળકોનું મહાગંભીર દર્દ ગણવામાં આવ્યું છે. સ્વ. ધ્રુવ પૂતનાની કથાનું રહસ્ય એમ સમજાવે છે કે ઈશ્વરની કલ્યાણશક્તિ, બાળકોને હેરાન કરતાં દર્દો કરતાં વિશેષ સમર્થ છે. (આપણો ધર્મ, ૭૫૮)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃષ્ણ બાલ્યવયમાં અત્યન્ત કાન્તિમાન ને સુન્દર હતા. તેમનામાં અજબ શરીરબળ ને અદ્‌ભુત તાકાત હતાં. બધાં બાળકબાલિકાઓમાં એ સરખા પ્રિય હતા. ગોકુળનાં તમામ સ્ત્રી–પુરુષો પોતાનાં બાળક કરતાંય અદકું વહાલ તેમની પર વર્ષાવતાં હતાં. એક વાર કેડે દોરડું બાંધીને કૃષ્ણને ઊખળ સાથે બાંધવામાં આવ્યા, ત્યારે એમણે દોરડામાંથી છટકવા ભારે પ્રયાસ કર્યા ને એમ કરતાં ઊખળને પોતાની પાછળ ખેંચવા લાગ્યા. ઊખળ તો ઊંધું થઇને તેમની પાછળ ઘસડાવા લાગ્યું ને આખરે બે અર્જુન–વૃક્ષની વચમાં ભરાઈ ગયું. ત્યારે કૃષ્ણે એવું તો પ્રચંડ બળ અજમાવ્યું કે તે બંને વૃક્ષો જડમૂળથી ઊખડીને ભોંય પર ફસડાઈ પડ્યાં.

ગોપાળોનો સમૂહ અનેક અપશુકનો થવાને લીધે ને હજારો ઘાતકી વરુનાં ટોળાં પાછળ ધસમસી આવતાં હોવાથી, ગોકુળ છોડીને વૃન્દાવન ગયો ને તેમણે સૌએ ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. ત્યારે કૃષ્ણે એ વૃન્દાવનમાં નાગોના અધિપતિ કાલીય નાગનું દમન કર્યું ને તેને તેના જૂથ સાથે એ સ્થળ છોડી જવાની ફરજ પાડી.[૩૩] કૃષ્ણ તો હંમેશાં પોતાના બાલગોપાલ મિત્રોને વનમાં ભેગા કરતા ને જાતજાતની રમતો રમતા. એક વાર પ્રલંબ નામનો અસુર ગોપાળનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમની સાથે રમવા આવ્યો, ત્યારે બલરામે તેને મારી નાખ્યો. કૃષ્ણે વૃંદાવનમાં, ગોપાલોમાં થતા ઇંદ્રયજ્ઞને બદલે ઈશ્વરના મૂર્ત સ્વરૂપ–પ્રકૃતિને—ગોવર્ધનગિરિને—પૂજવાની પ્રણાલિકા પાડી. સહુ ગોપાલો આ નવી જાતની યજ્ઞ-પૂજામાં મશગૂલ હતા તે વેળા મૂશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. પણ કૃષ્ણે કોઈ અદ્‌ભુત ચમત્કારથી બધાને બચાવી લીધા.[૩૪]

વ્રજલીલા કે રાસનૃત્ય તો ખૂબ જાણીતું છે. તેના વિશે ઘણું લખાયું છે. યાદવોમાં નૃત્યગાન સામાન્ય થઈ પડ્યું હતું. સૌ યુવાનો ને યુવતીઓ એમાં એકી સાથે ભાગ લેતાં હતાં. યૌવનને હિંડોળે ઝૂલતી કુમારિકાઓના યુવાન માટેના મસ્ત પ્રેમને હરિવંશ રાસ કહે છે. ને ભાગવત ચંચળ, વિલાસી કુમારિકાઓના મસ્તીભર્યા નવજુવાન માટેના મસ્ત વિલાસી પ્રેમને રાસ કહે છે. ત્યારે બ્રહ્મવૈવર્ત એને નરી વિલાસી અશ્લીલ ક્રીડા તરીકે વર્ણવે છે. પણ અહીં એ ખાસ કહેવું ઘટે છે, કે કૃષ્ણ વૃંદાવનમાં હતા તે વેળા તેમનું વય તો ભાગ્યે અગિયાર વર્ષનું હશે. ગોપબાલોમાં સામાન્યપણે દેખાય છે એવો જ ગાનનૃત્યનો શોખ કૃષ્ણને હતો. આ નૃત્યો, આગળ કહેવાયું છે તેમ, કૃષ્ણની ખૂબ કલાશોખીન પ્રકૃતિનાં પ્રગલ્ભ (Precocious) આવિષ્કરણો છે. ગોપાલોને કાત્યાયની પૂજાનું ખરું રહસ્ય કૃષ્ણે જ શીખવ્યું હતું. પરમેશ્વરની સમક્ષ જીવના સંપૂર્ણ સમર્પણ વગર કાત્યાયનીની પૂજા નિરર્થક છે, એવો કૃષ્ણે તેમને ઉપદેશ આપ્યો હતો. ઈશ્વર તો સાચા સ્નેહ માટે તલસે

૩૩ ભગવાનદાસ (કૃષ્ણ પા. ૫૯) કૃષ્ણે કાલીય નાગને નાથ્યો તેમાં પંચેન્દ્રિયો પર કૃષ્ણની સંયમશક્તિનું ગર્ભિત સૂચન આરોપે છે.

૩૪ સ્વ. ધ્રુવ પ્રમાણે (આપણો ધર્મ, ૭૫૯), ગોવર્ધનગિરિની કથા આકાશના ઈન્દ્ર કરતાં આપણી આસપાસની દુનિયાનું મહત્ત્વ સૂચવે છે ને માટે તેની ઈશ્વર તરીકે ગણના થવી ઘટે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, એ જ ઋષિપરંપરાના જ્ઞાનનો સંદેશ છે.[૩૫]

કૃષ્ણનાં અપૂર્વ પરાક્રમો, ચોમેરથી તેમને સાંપડેલી લોકપ્રિયતા અને મહાન ખ્યાતિ, જ્યારે કંસને કાને પહોંચ્યાં ત્યારે તેણે આ બંને વૃષ્ણિ રાજપુત્ર કૃષ્ણ અને બલરામનો મલ્લો દ્વારા નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કૃષ્ણ અને બલરામ તેની રાજસભામાં આવે ને અખાડામાં મલ્લયુદ્ધ કરે એ હેતુથી કંસે આમંત્રણ આપવા અક્રૂર નામના દૂતને વૃંદાવન મોકલ્યો. કૃષ્ણ-બલરામે આ આહ્વાન મળતાં તુરત જ તેનો સ્વીકાર કર્યો ને વૃંદાવન છોડી મથુરા ચાલી નીકળ્યા. મથુરા પહોંચતાં તુરત રસ્તામાં કૃષ્ણ-બલરામને કંસના માણસો ને રક્ષકો સાથે યુદ્ધ થયું. બીજે દિવસે ધનુર્મહની મુખ્ય ઇનામી હરીફાઈમાં કૃષ્ણ ને બલરામે બધા હરીફોને મારી નાખ્યા, જુલમગાર કંસનો પણ કૃષ્ણે નાશ કર્યો અને તેને બદલે મથુરાની રાજગાદી પર ફરી ઉગ્રસેનની સ્થાપના કરી.

ત્યારબાદ કૃષ્ણ ને બલરામ, સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં અભ્યાસ કરવા માટે કાશી પાસે આવેલા અવન્તીપુરમાં ગયા. પરંતુ ગુરુને ત્યાં તેઓ થોડો જ વખત રહી શક્યા. મથુરા પરના આક્રમણને અંગે પ્રજાએ તેમને બોલાવ્યા ને તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. કંસના મૃત્યુથી કોપાયમાન બનીને તેના સસરા ને મગધના રાજા જરાસન્ધે જબર સૈન્ય સાથે મથુરા પર અનેક વાર ચઢાઈઓ કરી. પણ કૃષ્ણે બધાં આક્રમણોને પાછાં હઠાવી કાઢયાં. કૃષ્ણની સામે યુદ્ધ કરવા જરાસંધે યવનોના અધિપતિ કાલયવનને પણ ઉશ્કેર્યો હતો. પરંતુ કૃષ્ણે મુચકુંદ દ્વારા કાલયવનનો નાશ કર્યો. અંતે, નાહક વહેતી રક્તધારા અટકાવવા, કૃષ્ણે મથુરા છોડયું ને લોકોને લઈ ને પશ્ચિમ કિનારાની સરહદ પર દ્વારકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં એમણે કાયમનો વસવાટ કર્યો. પછી કૃષ્ણ વિદર્ભ દેશના રાજા ભીષ્મકની પુત્રી રુક્મિણીને પરણ્યા. જો કે રુક્મિણીના ભાઈ નો તો ચેદીરાજ શિશુપાલ જોડે જ તેને પરણાવવાનો આગ્રહ હતો.

કૃષ્ણ દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં જાય છે એ એમનું મહાભારતમાં પહેલવહેલું દર્શન છે. પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા ત્યારપછી કૃષ્ણે તેમને ઘણી ભેટસોગાદો મોકલી હતી. પાંડવોએ ખાંડવવનમાં ફરીને આધિપત્ય જમાવ્યું, ઇન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના કરી, ને ત્યાં વસ્યા; ત્યાર પછી કૃષ્ણ દ્વારકા ગયા હતા.

અર્જુન યાત્રા કરતાં કરતાં એક વેળા પવિત્ર પ્રભાસમાં જઈ ચઢયો, ત્યારે કૃષ્ણ એને મળવા આવ્યા હતા ને દ્વારકા લઈ ગયા હતા. પછી અર્જુને કૃષ્ણની સૂચનાનુસાર તેમની બહેન સુભદ્રાનું હરણ કર્યું ને તેની જોડે લગ્ન કર્યાં. ખાંડવવનમાં દવ લાગ્યો ત્યારે કૃષ્ણ ને અર્જુને જે મયદાનવ નામના શિલ્પીની જિંદગી બચાવી હતી તેની દ્વારા કૃષ્ણે પાંડવો માટે ભવ્ય સભામંડપની રચના કરી. પછી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજસૂય-યજ્ઞ કરવા કહ્યું. પણ તેની પૂર્વભૂમિકારૂપે તે ભીમ ને અર્જુન સાથે મગધની રાજધાની ગિરિવ્રજમાં ગયા. ત્યાં

૩૫ જુઓ સ્વ. ધ્રુવ-'આપણો ધર્મ,' ૭૫૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભીમે મગધના રાજા જરાસન્ધનો વધ કર્યો ને સઘળા રાજાઓને કારાગારમાંથી મુક્ત કર્યા. આ રાજસૂય-યજ્ઞ વેળા શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણોનું પાદપ્રક્ષાલન કર્યું હતું. ત્યારે ભીષ્મે કહ્યું હતું, કે કૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે ને તેથી અગ્રપૂજા અર્થાત્ પ્રથમ પૂજા માટે એ જ સૌથી યોગ્યતમ છે. આ પરથી કૃષ્ણ એમના કાળમાં જ દેવ ગણાઈ ચૂકયા હશે એમ લાગે છે. પણ ભીષ્મનાં આ વચનોનો જરાસન્ધના છેલ્લા સેનાધિપતિ શિશુપાલે વિરોધ કર્યો, અગ્રપૂજા માટે કૃષ્ણને નાલાયક કહ્યા, ને ભીષ્મ અને પાંડવોની નિંદા કરી પરિણામે કૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞની સફળતાપૂર્વક પૂર્ણાહુતિ કરી ત્યાર પછી કૃષ્ણ દ્વારકા પાછા ફર્યા હતા.

કૃષ્ણ દ્વારકા ગયા પછી પાંડવો તુરત દ્યૂત રમ્યા. તેમાં તેમની હાર થઈ ને તેમને વનવાસ સેવવો પડયો. પાંડવોના આ વનવાસ વેળા કૃષ્ણ ત્રણ વાર વનમાં ગયા હતા. વનવાસ પૂરો થયા પછી સુભદ્રા ને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનાં વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરા સાથે વિરાટનગરમાં લગ્ન થયાં ત્યારે કૃષ્ણ પણ આ લગ્નોત્સવમાં આવ્યા હતા પાંડવો હસ્તિનાપુર પાછા ફર્યા પછી તેમણે કૌરવપુત્ર દુર્યોધન પાસે રાજ્યના અરધા ભાગની માંગણી કરી. પણ દુર્યોધન તો પાંડવોની સઘળી માંગણીઓને ઠોકરે મારી. તે વેળા બંને પક્ષ વચ્ચે સંધિ માટે બંને તરફથી દૂતો મોકલવામાં આવ્યા હતા. પણ એ યત્નો નર્યા નિષ્ફળ ગયા. જ્યારે યુદ્ધ અનિવાર્ય જ છે એમ લાગ્યું ત્યારે બંને પક્ષે પોતાનાં સૈન્યો એકત્રિત કરવા પ્રયત્નો આદર્યા. એ હેતુથી અર્જુન ને દુર્યોધન યુદ્ધમાં કૃષ્ણની સહાયતા મેળવવા દ્વારકા ઊપડયા. અર્જુને પોતાને પક્ષે એકલા અટૂલા, લડાઈ નહીં લડનાર એવા કૃષ્ણને પસંદ કર્યા. પાછળથી તે સમરાંગણમાં અર્જુનના સારથિ બન્યા. ત્યારે દુર્યોધને પીઢ નારાયણ યોદ્ધાઓનું પ્રચંડ સૈન્ય પસંદ કર્યું. બલરામને તટસ્થ રહેવાનું જ વધુ ગમ્યું. આ મહાવિનાશકારી યુદ્ધને કેમે કરતાં અટકાવી શકાય છે, કરીને છેલ્લા છેલ્લા પ્રયત્ન લેખે કૃષ્ણ પોતે પાંડવોના દૂત બનીને હસ્તિનાપુર ગયા. પણ એમાંયે જ્યારે નિરાશા જ મળી, ત્યારે પાંડવ-પક્ષે કર્ણને જીતી લેવા કૃષ્ણે ઘણાં વાનાં કર્યાં; પણ કર્ણે તો ખરે વખતે દુર્યોધનને વળગી રહેવામાં જ એની સાચદિલી ને વફાદારી માન્યાં.

આ ભારતયુદ્ધ વેળા કૃષ્ણે પાંડવોને કંઈ હજાર રીતે મદદ કરી હતી. યુદ્ધના આરંભ વેળા પહેલે દિવસે સામી છાવણીમાં પોતાનાં જ સ્વજનોને ઊભેલાં જોઈ અર્જુનનું હૈયું જ્યારે દ્રવી ઊઠયું ને કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયો, ત્યારે કૃષ્ણે તેને ભગવદ્ગીતાનું ઉદ્બોધન કર્યું, ને એ રીતે સાચા કર્તવ્યનો પંથ સુઝાડયો. એ ભગવદ્ગીતા વિશે તો અહીં વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે. પાંડવોને વિજય વરે એ અર્થે શારીરિક ને આધ્યાત્મિક ભારે મોટા પ્રયત્નો કરવામાં કૃષ્ણે કાંઈ મણા રાખી નથી. સારથિ તરીકેની કૃષ્ણની કુશળતા અર્જુનને ખરે વખતે ખપમાં આવી. અર્જુનનો યુદ્ધવિષાદ નિહાળીને તેને પાનો ચઢાવવા કૃષ્ણે પોતે બે વાર ભીષ્મ પ્રતિ આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. પોતે જાતે, અર્જુન પર તકાયેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભગદત્તના શસ્ત્રને વચમાંથી આંચકી લીધું હતું; ને સ્વયં શત્રુનાશ કરવાની ને એ રીતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડવાનીયે તત્પરતા ન છૂટકે, કેટલીયે વાર એમણે બતાવી હતી.

કૃષ્ણને યુદ્ધમાં કેટલાયે ઘા ખમવા પડ્યા હતા. ને કયારેક તો શત્રુઓનાં સામાં આક્રમણોથી પાછા પણ પડવું પડ્યું હતું. ભૂરિશ્રવા, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન ને એવા બીજા અનેકનો નાશ કરવામાં કૃષ્ણે પાંડવોને કુટિલ પ્રપંચનીતિ અખત્યાર કરવાની ફરજ પાડી હતી એ ખરું, પણ તે અવસર જોતાં, એ ઘણે અંશે આવશ્યક ને ન્યાય્ય હતું. યુદ્ધ વેળા કૃષ્ણે પાંડવોને અત્યંત કુશળતાપૂર્વક માર્ગદર્શન કર્યું હતું એટલું જ નહીં પણ તેમને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા, પ્રેર્યા હતા, આધ્યાત્મિક ઉદ્બોધન ને આશ્વાસન પણ આપ્યું હતું. વસ્તુતઃ મહાભારતયુદ્ધમાં કૃષ્ણે અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. કૃષ્ણને લીધે જ પાંડવો–ને વિજય વર્યો હતો, એમ કહીએ તો તે કોઈ રીતે ખોટું નથી.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યાસને યુધિષ્ઠિરની સ્થાપના થઈ તે પછી કૃષ્ણ દ્વારકા ગયા હતા. પણ યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ–યજ્ઞ વેળા તે ફરીથી હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા, ને તેમણે ઉત્તરાના મૃતપુત્રને જિવાડ્યો હતો; તેનું પાછળથી પરીક્ષિત નામ પડ્યું. અશ્વમેધ–યજ્ઞનું વિધિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન ખૂબ ગૌરવ ને ભભકાથી થયું હતું. એ પછી કૃષ્ણ પાછા ગયા તે ગયા. એ એમની છેલ્લી વિદાય હતી.

કૃષ્ણે ઘણાં વર્ષો સુધી દ્વારકામાં શાંત ઉલ્લાસપૂર્ણ સુખી જીવન ગાળ્યું હતું. અંતે એકાએક યાદવોનાં જુદાં જુદાં જૂથ વચ્ચે મહાવિનાશકારી ફાટફૂટ જાગી. શાંત, વિલાસપરાયણ જીવનથી યાદવો દિવસે દિવસે વિષયી અને શિથિલ ચારિત્ર્યના બનતા ગયા. તેઓ સુરાપાનની પણ લતે ચઢ્યા હતા. એક વાર સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોને જ માત્ર દ્વારકામાં રાખીને ધાર્મિક ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરવા યાદવો પ્રભાસ ગયા. ત્યાં તેઓએ જાતજાતના આનંદ–ઉલ્લાસ ભોગવ્યા ને સુરાપાનમાં ખૂબ ચકચૂર બન્યા. ભાન ભૂલીને તેઓ અંદરોઅંદર ગરમાગરમ વિવાદે ચઢ્યા. તેમાંથી તેઓ મારામારી પર આવ્યા ને પરિણામે પ્રભાસના પવિત્ર મંદિર પાસે ભારે મોટું આંતરયુદ્ધ થયું. ભાઈએ ભાઈને માર્યો, સગાએ સગાને માર્યો, સહુ અંદર અંદર કપાઈ ગયા ને સમસ્ત યાદવ જાતિનું ઉન્મૂલન થઈ ગયું. કૃષ્ણ, બલરામ, કૃષ્ણનો સારથિ દારુક ને બભ્રુ એટલા ચાર જ માત્ર બાકી રહ્યા. બલરામ ખિન્ન હૃદયે સાગરકિનારે ચાલ્યા ગયા ને ત્યાં જીવનનો અંત આણ્યો.

પછી કૃષ્ણે અર્જુનને સ્ત્રીઓ અને બાળકોની દેખરેખ રાખવા દ્વારકા આવવા સંદેશો મોકલ્યો. તે લઈને તેમનો સારથિ હસ્તિનાપુર ગયો. કૃષ્ણે કલ્પાંત કરતી સ્ત્રીઓને વિલાપ કરતાં બાળકોને આશ્વાસન આપ્યું ને અર્જુનની પ્રતીક્ષા કરી, એ આવે પછી તેની જોડે હસ્તિનાપુર જવા કહ્યું. કેમકે હવે દ્વારકા પર તો ચોમેર દરિયો ધૂસી વળવાનો હતો. કૃષ્ણે ત્યાર પછી દ્વારકા છોડ્યું ને એકાંત વનમાં ચાલ્યા ગયા. અર્જુન દ્વારકા આવીને તેની જોડે યાદવ વંશના બાકી રહેલા સમૂહને લઈ ગયો ને મથુરાના રાજ્યાસન પર કૃષ્ણનો પૌત્ર વજ્ર જે એક માત્ર જીવતો હતો, તેની તેણે સ્થાપના કરી. વનમાં કૃષ્ણ ઊંડા ચિંતન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માં નિમગ્ન હતા તે વેળા એક વ્યાધે હરણ માનીને તેમની તરફ તીર તાક્યું ને તે ચાલ્યો ગયો.[૩૬]

૧૧

કૃષ્ણના કાલનિર્ણય વિષે હવે ઝાઝી ચર્ચા કરવાની રહેતી નથી. આપણે આગળ જોયું છે તેમ કૃષ્ણને પાંડવો સાથે સારો સંબંધ હતો. ભારતયુદ્ધ લડાયું તે કાળમાં એ થઈ ગયા છે. મહાભારતની કથામાં ધૃતરાષ્ટ્ર વૈચિત્રવીર્ય જે એક મહત્ત્વનું પાત્ર છે, તેનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદની કાઠક સંહિતામાં જોવા મળે છે. એટલે કાઠક સંહિતાના સંકલન પહેલાં તો કૃષ્ણ અવશ્ય થઈ ગયા જણાય છે. કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ સાચી ઐતિહાસિક ઘટના છે એ હવે સિદ્ધ છે. પણ આ મહાયુદ્ધના સમયનિર્ણય વિશે ખંડન-મંડન કરતા જાતજાતના મતો પ્રવર્તે છે.

ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાનો ઐહોલ શિલાલેખ એમ સૂચવે છે, કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ નો સમય જે કલિયુગનો આરંભકાળ છે, તે જ કુરુક્ષેત્રનો યુદ્ધકાળ છે. આર્યભટ્ટ, બીજા હિંદુ જ્યોતિર્વિદો ને કાલનિર્ણાયકો (Chronologists) નો એ જ મત છે — શ્રી. સી. વી. વૈદ્ય, ત્રિવેદ[૩૭] ને બીજા ઇતિહાસકારો પણ આ જ મતનું સમર્થન કરે છે. શ્રી સી. વી. વૈદ્ય સૂચવે છે કે મેગેસ્થેનીસનો આધાર મળે છે તે પ્રમાણે હેરેકલીસ (કૃષ્ણ) અને સન્ડ્રેકોટ્ટોસ (ચન્દ્રગુપ્ત) એ બે રાજાઓની વચ્ચેના કાળગાળામાં એકસો આડત્રીસ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું. દરેક રાજાએ આશરે વીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય એમ જો માનીએ, તો કૃષ્ણનો કાળ (૨૭૬૦ + ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨) આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૨નો ઠરે. વૃદ્ધગર્ગ, વરાહમિહિર ને કલ્હણ આદિ જ્યોતિર્વિદો ને ઇતિહાસકારોની બીજી પરંપરા ભારતયુદ્ધનો કાળ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૪૯ ઠરાવે છે. ત્રીજી પરંપરા, જે પુરાણની સામગ્રીનું અવલંબન સ્વીકારે છે, તેની ગણતરીએ પરીક્ષિતનો જન્મ અને નંદના રાજ્યાભિષેક વચ્ચેનો કાળ ૧૦૧૫ (૧૦૫૦ કે ૧૫૦૦) વરસનો છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૪૦૦ કે ૧૯૦૦ ગણાય.[૩૮] પાર્જિટર ભારતયુદ્ધનો સમય આશરે ઈ. સ. ૯૫૦માં મૂકે છે. પ્રધાન પ્રમાણે મહાભારત યુદ્ધનો કાળ ઈસવી પૂ. ૧૧૫૧ ને શામશાસ્ત્રી પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ ૧૬૧૩ ઠરે છે. રાયચૌધરી પરીક્ષિતનો જન્મકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૨માં મૂકે છે; ને જયસ્વાલ ઇ. પૂ. ૧૪૨૪માં મૂકે છે. વિલ્ફોર્ડ, બુગ્રનન, કોલબ્રૂક અને વિલ્સન મહાભારતયુદ્ધ ઈ. પૂર્વે ૧૩મી-૧૪મી સદીમાં થયું હોવાની સંભાવના કરે છે.[૩૯] જુદી જુદી પરંપરાઓનાં આવાં પરસ્પરવિરુદ્ધ

---

૩૬ જર એ વ્યાધનું નામ હતું. એ પરથી કૃષ્ણ જરાવસ્થા–વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મૃત્યુ પામ્યા એવું અનુમાન થઈ શકે એમ છે.

૩૭ મ. ભા. ઉપસંહાર, પ્ર. ૪.

૩૮ રે ચૌધરી, EHVS, ૬૨ ને આગળ.

૩૯ વિલ્સન–વિષ્ણુ પુરાણ, ૪, ૨૩૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રમાણોને લીધે તેમ જ જુદા જુદા વિદ્વાનોનાં અનુમાનો આમ જુદાં જુદાં હોઈને, કોઈ પણ એક પરંપરાને આધારરૂપ ગણી વળગી શકાય એમ નથી.

૧૨

હવે કૃષ્ણ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત મંતવ્યો તપાસવાનાં રહે છે. કૃષ્ણ અને વાસુદેવ એ બે એક નહોતા એ જાતના ભાંડારકરના મતનો તો આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. ભાંડારકરનાં કૃષ્ણ વિશેનાં મંતવ્યો ગાર્બ, ગ્રીઅર્સન, જેકોબી, વીંટરનિટ્ઝ અને બીજા સ્વીકારે છે, ત્યારે હોપકીન્સ, કીથ ને રાયચૌધરી તેનો વિરોધ કરે છે. આ બધા મતોની ચર્ચા આપણે આગળ કરી છે ને તેનો ઉકેલ પણ આણ્યો છે. વીંટરનીટ્ઝ સૂચવે છે કે કૃષ્ણકથામાં વસ્તુતઃ ત્રણ વ્યક્તિઓનો સમન્વય છે; ત્યારે, કેનેડી કહે છે કે કૃષ્ણમાં ચાર વ્યક્તિઓનો સમન્વય છે. અને સીડવીક (sedgwick) કહે છે, કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ને દિવ્ય વ્યક્તિ એ બેનો કૃષ્ણમાં સમન્વય હોવા ઉપરાંત કૃષ્ણની કથામાં બે ઐતિહાસિક પુરુષોની સેળભેળ થઈ ગઈ છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ અને મહાભારત પુરાણોના દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ, એક હતા કે જુદા જુદા, એ વિશે ગાર્બ, ગ્રીઅર્સન, મજમુદાર, રાયચૌધરી, વૉન શ્રોડર આદિનો મત કૃષ્ણ એક હોવાનો છે; જ્યારે મેકસમૂલર, તિલક, ડે, મેકડોનલ ને કીથ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ ને મહાભારત ને પુરાણ ત્રણેમાં કૃષ્ણ નામની એક જ વ્યક્તિ હોય એ અસંભવિત ગણે છે. આપણે આગળ જણાવ્યું છે તેમ બીજું મંતવ્ય વિશેષ સંગીન છે.

કૃષ્ણ મૂળ તો માનવ વ્યક્તિ જ હતા એમ જે પ્રતિપાદન આપણે આગળ કર્યું છે તેના સંબંધમાં ભાંડારકર, બુલ્હર, ગાર્બ, ગ્રીઅર્સન, રાયચૌધરી ને સીલ વગેરે એકમત છે ને કૃષ્ણનું ઉદ્‌બોધન એક માનવીનું જ છે એમ સ્વીકારે છે. બાર્થ માને છે કે કૃષ્ણ નિઃશંક લોકપ્રિય દેવ છે ને એના મત મુજબ એ સૌરદેવતા છે. કૃષ્ણનો ધર્મોપદેશ ને સૂર્યપૂજા એ બે વચ્ચે સંબંધ હોય એમ ગ્રીઅર્સન પણ માને છે. પણ ભાગવતનું મૂળ સૂર્યમાં છે એવું સિદ્ધ કરવાને કોઈ સાધાર પ્રમાણ હજી મળતું નથી.

ઉપરના બાર્થના મંતવ્ય સામે કીથ જણાવે છે કે કૃષ્ણ પૂર્વે મૂળ કોઈ સૂર્યદેવ હતા એવી સંભાવનાને કશો અવકાશ નથી. કૃષ્ણનું નામ જ દર્શાવે છે તેમ સૌરમૂળ વિશેની સંભાવના જૂઠી છે.

હોપકીન્સ કૃષ્ણને સમૂહના દેવ ગણે છે. કૃષ્ણનો ઉદ્‌ભવ પાંડવો નામની ગંગા પ્રદેશમાં વસતી ને બહુપતિત્વમાં માનતી જંગલી ટોળીમાંથી થયો હોય એમ તે જણાવે છે. પણ પાંડવો જંગલી જાતિના હતા એમ માનવાને કોઈ આધાર નથી. આપણી આર્યપ્રણાલિ સર્વાનુમતે પાંડવોને કુરુવંશની જ એક શાખા ગણે છે.[૪૦] અને પાંડવોમાં પ્રવર્તતી બહુપતિત્વની

---

૪૦ જુઓ, રે ચૌધરી, EHVS, ૪૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રણાલિકાને લીધે જ તેમને આર્યત્વની સીમા બહાર મૂકવા એ તો બરાબર નથી, કેમકે બહુપતિત્વ તો પાંચાલોમાં સામાન્ય હતું ને મહાભારત પણ આર્યોમાં થયેલાં આવાં ઘણાં લગ્નોનો ઉલ્લેખ કરે છે. અલબત આવાં લગ્નો અપવાદરૂપ જ હતાં. ને કૃષ્ણ કુરુવંશની કોઈ શાખાના રક્ષક દેવ હતા એમ પુરવાર કરવા માટે પણ પ્રમાણોના વાંધા જ છે. એટલે હોપકીન્સનો મત સાવ વાહિયાત ઠરે છે.

કીથ, કૃષ્ણને વનસ્પતિના દેવ ગણે છે ને કૃષ્ણનું બાળક તરીકેનું તેમ જ વીર તરીકેનું સમસ્ત જીવન, વનસ્પતિની ફરીને પાંગરવાની રીતિના પ્રતીકમાંથી ઉપજાવી શકાય એમ માને છે.[41] દેવની બાલસ્વરૂપે પૂજા ને શત્રુનો વિનાશ — એના અવલંબન પરથી કંસની આખ્યાયિકા બનાવી કઢાઈ છે ને એ આખી પૌરાણિક કલ્પના જ છે એમ કીથ માને છે. પણ કૃષ્ણ ગાયો સાથે સંકળાયેલા હતા માટે તે વનદેવ હતા એમ માનવાને કશું કારણ નથી. કેમકે છેક પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં પણ જમુનાપ્રદેશ ગોધન માટે જાણીતો હતો.

કંસવધ વિશેની મહાભાષ્યમાંની કંડિકાનો[42] અર્થ તો માત્ર એટલો જ છે કે કંસ અને કૃષ્ણના પક્ષકારોનાં મુખ તેમના પ્રિય નાયકના જય–પરાજયથી રક્ત કે શ્યામ એવા જુદા જુદા રંગો ધારણ કરે છે. એટલે લાલ મનુષ્યે શ્યામ મનુષ્યનો નાશ કર્યો એવો, કે શિશિરનો અંત ને વસંત અથવા ગ્રીષ્મનો વિજય, એમ કીથ માને છે તેવો કોઈ ઉલ્લેખ એ કંડિકામાં છે નહીં.

પાછળથી ભાગવતધર્મમાં જેને ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે તે રાધા વિશે અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે ભાગવતપુરાણમાં પ્રણાલિકાપૂજક પંડિતો રાધા વિશે અસ્પષ્ટ ઝાંખા ઉલ્લેખો શોધવા મથે છે. પરંતુ રાધાનું નામ નવમી સદીમાં જ પહેલવહેલી વાર દેખાય છે.[43] એટલે ભાગવતધર્મમાં રાધાની પૂજાનો ઊગમ પ્રમાણમાં ઘણો પાછળનો છે.

---

૪૧ JRAS, ૧૯૦૮, ૧૭૧

૪૨ એ કંડિકા આ: केचित्कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पश्यन्ति । केचित्कालमुखा भवन्ति केचिद्रक्तमुखाः ।

૪૩ સર૦ ચેટરજી: BSOS ૮, ૪૫૭–૪૬૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૩

ભારતયુદ્ધ અને પછી

પાછલા પ્રકરણમાં કૃષ્ણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે એ આપણે સિદ્ધ થતું જોયું છે. આ કૃષ્ણના મોટાભાઈ બલરામ, જેણે કુશસ્થલી વસાવ્યું તે રૈવતના પુત્ર કકુદ્મિન રૈવતની પુત્રી રેવતીને પરણ્યા હતા, એમ પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ જણાવે છે. કકુદ્મિન પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન પરત્વે માર્ગદર્શન માટે બ્રહ્મા પાસે ગયા હતા એમ પણ કહેવાય છે. એ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એમને માલૂમ પડ્યું કે એમનું રાજ્ય તો યાદવોના કબજામાં ગયું હતું. અર્થાત્ રૈવતે એનું રાજ્ય ખોયું ને યાદવોએ આનર્તમાં વસવાટ કર્યો, ત્યારે કેટલોક વખત પછી રેવતના વંશજ કકુદ્મિન રૈવતે પોતાની પુત્રી બલરામને લગ્નમાં આપી, એમ આ આખ્યાયિકાઓ સૂચવતી હોય એવું લાગે છે.

યાદવોનાં જુદાં જુદાં જૂથોએ મહાભારતયુદ્ધમાં જુદા જુદા પક્ષો કેમ લીધા એની સમીક્ષા બહુ રસિક બની રહે તેમ છે. કૃષ્ણ આ ધર્મયુદ્ધમાં લડાઈ નહીં લડવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે પાંડવપક્ષે ગયા ને નારાયણ નામથી ઓળખાતું લડાયક ગોપાળોનું મહાન દળ એમણે દુર્યોધનને અર્પણ કર્યું. ભોજો, અન્ધકો, વૃષ્ણિઓ, સાત્વતો, માધવો, દશાર્હો, આહુકો, કુકુરો, વગેરે યાદવોનાં જુદાં જુદાં જૂથોએ યુદ્ધમાં જુદા જુદા પક્ષો લીધા ને એ રીતે વહેંચાઈ ગયાં. અલબત બહુમતિ તો સ્વાભાવિક રીતે કૃષ્ણ ને પાંડવોને પક્ષે જ ઢળી. પણ કૃતવર્મા અને ભોજ દુર્યોધનના પક્ષમાં ગયા. બલરામે યુદ્ધમાં કોઈ પણ પક્ષ નહીં લેવાનું ઘટારત માન્યું ને એ રીતે રણક્ષેત્રમાંથી એ સદંતર બહાર નીકળી ગયા.[1] ભારતયુદ્ધ પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ અંદર અંદરની કાપાકાપીથી યાદવકુળનો નાશ થઈ ગયો ને કૃષ્ણ પણ મરણ પામ્યા. વૃષ્ણિઓનું આ છેલ્લું પતન બ્રાહ્મણો પ્રત્યેના તેમના અપમાનભર્યા વર્તાવનું જ પરિણામ છે, એમ મનાય છે.[2] ને અંતે, આગળ કહેવાયું છે તેમ, દ્વારકા પર દરિયો ધૂમી વળનાર હોઈ, યાદવો દ્વારકા છોડીને અર્જુનના રક્ષણ નીચે ઉત્તર તરફ ચાલ્યા ગયા. પણ રજપૂતાનાના ગ્રામ્ય આભીરોએ તેમની પર હુમલો કરી તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. અર્જુને બાકી રહેલા સમૂહને ઈંદ્રપ્રસ્થ આણ્યો, ને હાર્દિક્યના પુત્રને માર્તિકાવતીમાં ને યુયુધાનના પૌત્રને સરસ્વતીને તટે શાસન કરવાનું સોંપ્યું; ને તે પછી વૃષ્ણિઓના અવશેષરૂપ કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રની અર્જુને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં સ્થાપના કરી.[3]

---

૧ જુઓ પાર્જિટર, JRAS, ૧૯૦૮, ૩૩ ને આગળ.

૨ કૌ. અર્થ૦ ૧,૬, મ. ભા. ૧૬, ૧, ૧૫–૨૨; ૨, ૧૦.

૩ મ. ભા. ૧૬, ૭, ૩૨–૭૨; ૧૭, ૧, ૮,; ૯ પ. ૨૧૦–૨૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

અત્યાર સુધી આપણે યાદવોને વિશે તેમના આરંભકાળથી માંડીને મહાભારત યુદ્ધના સમાપનકાળ સુધીની ઐતિહાસિક હકીકતો અવલોકી છે. પહેલા પરિશિષ્ટમાંના વૃક્ષમાં અત્યાર સુધીની ચર્ચાનો ને તેમના સળંગ ઇતિહાસનો સારરૂપ સંક્ષેપ છે. તે બાદ, અર્થાત્ મહાભારત-યુદ્ધ પછીનો યાદવોનો ઇતિહાસ તપાસતા પહેલાં, યાદવોનું સામાજિક ને રાજકીય જીવન, આર્યસંસ્કૃતિને વિકસાવવામાં ને વિસ્તારવામાં તેમનો ફાળો, તેમની શાસન-પદ્ધતિ, તેમ જ યાદવોની રાજનગરી દ્વારાવતીનો ચોક્કસ સ્થાન-નિર્દેશ, એ વિશે થોડીક સામાન્ય ચર્ચા કરી લેવી જરૂરની છે.

આગળ કહેવાયું છે તેમ, યાદવોની વિવિધ શાખાઓમાંના સાત્વતો, અન્ધકો, વૃષ્ણિઓ, દેવાવૃધો અને ભોજોનો ઉલ્લેખ તો વૈદિક ગ્રન્થોમાં મળે છે. શૂરસેનોનો ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રન્થોમાં મળતો નથી. છતાં મનુએ તેમનો સમાવેશ બ્રહ્મર્ષિદેશના લોકોમાં કર્યો છે.[૪] ગ્રીક લેખકો સૌરસેનોઈ લોકો વિશે તેમ તેમનાં નગરો મેથોરા અને કલેઇસોબોરા વિષે ઉલ્લેખ કરે છે.[૫] મહાભારત અને પુરાણો, મથુરામાં જે કુળનું શાસન ચાલતું હતું તેને યદુઓ અથવા યાદવો કહે છે; પાર્જિટર આ પરથી એમ સૂચવે છે કે શૂરસેનો સાત્વત યાદવો હતા. શશબિન્દુ, ભીમસાત્વત, વિદર્ભ, ક્રથ, કૈશિક, વૃષ્ણિઓના રાજપુત્રો, અન્ધકો ને યાદવોની સાથે ગૂંથાયેલાં બીજાં જૂથોનું આગળ બતાવાયું છે તેમ દેશના મોટા પટ પર આધિપત્ય હતું. ને પશ્ચિમ અને દક્ષિણના ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં તો તેઓ આર્યસંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર હતા. રજપૂતાના, માળવા અને દક્ષિણમાં તો અનેક યાદવ ટોળીઓની વસાહત આવી ને વસી હતી ને અનેક જૂથો ને પ્રજાઓએ આ વિસ્તારોમાંના એમના વસવાટને લીધે આર્ય અસરો ઝીલી છે. પુરાણો કેટલીક વાર યાદવોને અસુરો, દૈત્યો કે દાનવો કહે છે, એ કદાચ જાતીય સંમિશ્રણને લીધે પણ હોય. અહીં એ રખે વીસરાય કે યાદવોના આદ્ય પુરુષ યદુનો જન્મ, પાછળનાં ધર્મશાસ્ત્રો ને ધર્મસૂત્રો જેને તિરસ્કારે છે તે પ્રતિલોમ લગ્નથી થયો હતો. ને એટલે સ્વાભાવિક રીતે પુરાણો અને મહાભારત યાદવ જાતિને હલકી ગણે છે.

યાદવ રાજાઓને ગાન્ધાર, માદ્ર અને દાનવની રાજપુત્રીઓ સાથે સંબંધ હતો. એ પરથી એમ જણાય છે કે આર્યત્વમાં જે ન ખપ્યા તેવાઓ સાથે પણ તેમનો સંસ્કૃતિ-સંબંધ જળવાતો હતો. યાદવોએ દ્વારકામાં આધિપત્ય સ્થાપ્યું તેથી કરીને દેશની આસપાસના અર્ધ આર્યોના તેમ જ મધ્ય દેશના આર્યોના ગાઢ સંબંધમાં તેઓ આવ્યા હતા. યાદવો તે કાળનાં આગળ પડતાં રાજકુળો સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયેલા હતા, એ હકીકત તો વંશાવલિમાંના સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખો પરથી તેમ જ પરિશિષ્ટ પહેલા પરથી પણ સ્પષ્ટ થશે. પ્રખ્યાત કુળોના મોટા મોટા રાજાઓએ પોતાની પુત્રીઓ યાદવ રાજકુમારોને આપી

૪ મનુ૦ ૨, ૧૯.
૫ સરખાવો-ભાંડારકર-'વૈષ્ણવિઝમ,' ૧૨-૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી એટલું જ નહીં, પણ યાદવકુળની રાજપુત્રીઓ સાથે તેમણે પણ સામાં લગ્ન કર્યાં હતાં. જુદી જુદી પરંપરાઓ, શાસન કરતાં ને ઇતિહાસમાં જાણીતાં એવાં અનેક કુળોના, યાદવોને ઉત્પાદકો માને છે,[૬] એ હકીકત જ સૂચવે છે કે હિંદભરમાં આર્યસંસ્કૃતિને ફેલાવવામાં યાદવોએ કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે. મથુરા, તેની આસપાસનો તેમ જ દ્વારકાનો પ્રદેશ,[૭] વિદર્ભ, અવન્તી, દશાર્ણ ને માહિષ્મતી એ સઘળા પ્રદેશો યાદવોના હાથમાં હતા. ભારતયુદ્ધ લડાયું તેની પહેલાં મગધાધિપતિ જરાસન્ધ ખૂબ સત્તાશાળી બન્યો હતો ને તેણે ચોમેર તેનો પ્રભાવ ફેલાવ્યો હતો. અંગ, બંગ, કલિંગ, પુંડ્ર આદિ સઘળા દેશ તેની સત્તા નીચે હતા. ચેદી દેશનો શિશુપાલ, કામરૂપનો ભગદત્ત, વિદર્ભનો ભીષ્મક, કારૂષનો વક્ર આદિ અનેક રાજાઓએ તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. યાદવરાજ કંસ જરાસન્ધનો જમાઈ હતો. જરાસન્ધની અષ્ટિ અને પ્રપત્તિ નામની પુત્રીઓને તે પરણ્યો હતો ને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેણે જરાસન્ધના આધિપત્યને સ્વીકાર્યું હતું. જરાસન્ધ સાથેના પોતાના સંબંધની ખુમારીથી કંસે તેની પ્રજા પર ખૂબ સિતમ વરસાવ્યો. પ્રજા આખરે તેનાથી સાવ ત્રાસી ગઈ ને કૃષ્ણ–બલરામને હાથે કંસનો નાશ થયો. આથી ક્રોધાયમાન થઈ ને જરાસન્ધે મથુરા પર અનેક વાર આક્રમણ કર્યાં, પણ કૃષ્ણ અને યાદવોએ એ બધાં પાછાં હઠાવ્યાં. અંતે આ જાતના પ્રતીકારને નિરર્થક માનીને યાદવોનો સમૂહ દ્વારકા ચાલ્યો ગયો. પાછળથી ભીમ ને અર્જુને કૃષ્ણની સહાયતાથી જરાસન્ધનો વધ કર્યો ને એણે કારાગારમાં નાખેલા રાજકુમારોના મોટા સમૂહને મુક્ત કર્યો. તે પછી મગધની ગાદી જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવને આપવામાં આવી. ભારતયુદ્ધ લડાયું ત્યારે પાંડવોને પક્ષે કૃષ્ણ ને પશ્ચિમમાંથી ગુજરાતના યાદવો જોડાયા હતા. યાદવોનાં એ સિવાયનાં બીજાં જૂથો કૌરવ પક્ષમાં ભળ્યાં હતાં.[૮]

આંતરવિગ્રહથી થયેલા યાદવોના ઘોર વિનાશની વાત આગળ થઈ ગઈ છે. ભારતયુદ્ધ વેળા યાદવો ભોગવિલાસ ને ખાનપાનમાં જ રચ્યાપચ્યા રહી ખૂબ મદોન્મત્ત બન્યા હતા ને તેથી જ તેમનું જોતજોતામાં પતન થયું. પ્રાચીન ભારતમાં સામાન્યતઃ રાજકુલોમાં બધે જ બહુપત્નીત્વ હતું, એટલે એને યાદવ રાજાઓની વિશિષ્ટતા ગણાવી ન શકાય. મામાના પુત્રો સાથેનાં લગ્ન યાદવોમાં સામાન્ય હતાં એમ લાગે છે.

૨

મહાભારતમાંથી જે અનેક રસિક વિગતો મળે છે તે પરથી યાદવોનાં જૂથોમાં પ્રવર્તતા પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રનો સારો ખ્યાલ મળી રહે છે.[૯] ત્યારે, ન્યાયતંત્ર ને ગણતંત્રમાં

૬ મધ્ય હિંદુસ્તાન, માળવા અને દક્ષિણનાં લગભગ બધાં રાજકુળો યાદવોમાંથી ઊતરી આવ્યાં છે, એ જાતનું મહાભારત ને પુરાણોમાંથી સૂચન મળે છે.

૭ વાયુ૦ ૯૬, ૬૦; હરિ૦ ૪૦ ૨૦૯૫.

૮ હોપકીન્સ : CHI, ૧, ૨૭૪-૭૫; પાર્જિટર : JRAS. ૧૯૦૮, ૩૩૪.

૯ મ. ભા. ૧, ૨૧૨, ૧૨ ને આગળ; ૧૨-૮૧, ૨૫, ૨૯; જુઓ મજમુદાર : 'કૉર્પોરેટ લાઈફ', ૧૧૯; એચ. એન. સિંહા–SAIP, લંડન, ૧૯૩૮, ૨૫૫ ને આગળ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાયદાકામ શાસ્ત્રાનુસાર ચાલતું હતું એમ જણાય છે. દેશના આંતર-બાહ્ય વ્યાપારનું વહીવટી ખાતું, જાસુસી ખાતું, નાણાતંત્ર ને ખજાનાખાતું રાખવામાં આવતાં હતાં રાજ્યમાં શિસ્તપાલન માટે યુક્તોના નામથી ઓળખાતા હિંમતબાજ, ચંચળ ને કર્તવ્યપરાયણ સૈનિકો રાખવામાં આવતા હતા ને તેમના નિયમોનો કડક અમલ થતો હતો. ગણનો અધિષ્ઠાતા ગણવૃદ્ધોની સમિતિએ નક્કી કરેલી નીતિનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહીં તે જોતો. આ ગણવૃદ્ધોની આજ્ઞા રાજતંત્રના અમલદારોના જેટલી જ સખતાઈપૂર્વક મનાતી હતી. અન્ધક વૃષ્ણિઓનું જે સભાગૃહ હતું તે સુધર્મા કહેવાતું હતું. ત્યાં મહત્ત્વના પ્રસંગોએ સભાઓ ભરાતી ને તુરતમાં અખત્યાર કરવાની નીતિરીતિની વિચારણા ચાલતી. આ સભાઓ સભાપાલ દ્વારા અગર સમિતિના મંત્રી દ્વારા યોજાતી હતી. તેમાં દરેકને પોતાનું વક્તવ્ય મોકળા મનથી રજૂ કરવાની છૂટ હતી; જે દૂરદર્શિતા ને પ્રતીતિજનકતા દાખવી શકતો તે વક્તા બાજી જીતી જતો. સભાપતિ જે કાંઈ વિચારો રજૂ કરે તે ધ્યાનથી માનપૂર્વક સાંભળવામાં આવતા ને સામાન્યપણે તે મુજબ અમલ પણ થતો. રાજ્યમાં મહત્ત્વના હોદ્દા ધરાવતા આવા ગણમુખ્યો અર્થાત્ જૂથોના અગ્રણી ઘણા હતા. ઘણી વાર પક્ષો ને પક્ષના નેતાઓ સત્તા માટે માંહ્ય માંહ્ય સ્પર્ધા કરતા. પોતાના ધ્યેયને અનુકૂળ કાર્યદિશા પસંદ કરવાનો દરેક જૂથને પૂરો અવકાશ હતો, એ હકીકત તો ભારતયુદ્ધમાં જુદા જુદા પક્ષોએ લીધેલી તરફદારી પરથી સાવ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એમ છે. સમગ્ર મહાભારતમાંથી જે ચિત્ર ઊઠે છે તે જૂથોમાં પ્રવર્તતી મુખી-રાજ્ય-પદ્ધતિ (Tribal oligarchy) નું છે.

૩

આ યાદવોની રાજનગરી દ્વારાવતી કે દ્વારિકાના ચોક્કસ સ્થાનનિર્દેશ વિશે વિદ્વાનોમાં અનેક જુદા જુદા મતો પ્રવર્તે છે. હાલમાં કાઠિયાવાડના છેક પશ્ચિમ ભાગે દ્વારકા નામે ઓળખાતું બંદર આવેલું છે; તે યાત્રાધામ પણ છે. મોક્ષ માટે જાણીતાં સાત સ્થળોમાંનું તે એક છે,[૧૦] ને પ્રાચીન કાળમાં તે જ રાજધાની હતું એમ માનવામાં આવે છે.[૧૧] પ્રભાસ પાટણ કે સોમનાથની પૂર્વે બાવીસ માઈલ દૂર દરિયામાં મૂલદ્વારકા નામનો એક બેટ પણ આવેલો છે. ગિરનાર પર્વતો (જે રૈવતક પર્વતો હોવાનું મનાય છે તે) ની તળેટીમાં આવેલું જૂનાગઢ તે જ મૂલનું પ્રાચીન દ્વારકા છે એમ કહેવાયું છે.[૧૨] આ ઉપરાંત પોરબંદર અને મીઆણીના કિનારા વચ્ચે, મધુપુર પાસે ને કોડીનારથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ત્રણ માઈલ પર દ્વારકા આવ્યું હોવાના જુદા જુદા સ્થાનનિર્દેશ પણ થયા છે.

---

૧૦ જુઓ : अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

૧૧ ડે, GD, ૫૮-૫૯, ૧૧૧, ૨૩૨; અળતેકર IA, ૧૯૨૫, પરિશિષ્ટ ૨૫; પાર્જિટર-માર્કંડેય, ૨૮૯.

૧૨ ભટ્ટશાલી IHQ. ૧૦-૫૪૧-૫૦; દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ઐતિ. સં. ૩૭૭-૩૮૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે, આનર્તની જૂની રાજનગરી કુશસ્થલીના ભગ્ન અવશેષો જ્યાં પડ્યા હતા તે સ્થળે યાદવોએ તેમના પાટનગરની સ્થાપના કરી હતી એ જાતનો ઉલ્લેખ તો મહાભારત તેમ જ પ્રાચીન પુરાણોમાં એકમતે મળી આવે છે. તેમ કુશસ્થલી ને દ્વારકા ઘણી વાર પર્યાયરૂપે વપરાયલાં જોવા મળે છે. ને દ્વારકા રૈવતક પર્વતની પાસે હતું એમ તો બધા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. ગિરનાર એ જ રૈવતક એવા અનુમાનનું અવલંબન લઈ ને ભટ્ટશાલી અને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ હાલનું જૂનાગઢ કદાચ દ્વારકા હોય એવી સંભાવના કરી છે. જૂનાગઢ કે પ્રાચીન કાળમાં કહેવાતું તેમ ગિરિનગર, પ્રાચીન શહેર છે એમાં તો જરાયે શંકા નથી. પણ એ દ્વારકા નામથી કદી જાણ્યામાં નથી. ને વળી તે દરિયા-કિનારાથી સિત્તેર કરતાં પણ વધુ માઇલ દૂર છે. જ્યારે એ તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પરંપરા-રૂઢ માન્યતા છે કે દ્વારકા દરિયા-કિનારે આવેલું હતું.[૧૩] એટલે એ રૂઢ પરંપરાને એમ સહેલાઈથી તરછોડાય તેમ નથી; ને મહાભારત-પુરાણોમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે રૈવતક પર્વત એ જ આ ગિરનાર, એવું શંકામુક્ત પ્રતિપાદન હજી સુધી થયું નથી.[૧૪]

તેમ, દરિયા-કિનારે આવેલું હાલનું દ્વારકા ને પ્રાચીન દ્વારકા એ બેને એક માનવામાં મુખ્ય મુશ્કેલી તો એ છે, કે જેને રૈવતક પર્વત માનવામાં આવે છે તે ગિરનારથી હાલનું દ્વારકા એકસો દશ માઈલ જેટલું દૂર છે. હાલના દ્વારકાની પાસે તો કોઈ પર્વત નથી એ સાચું છે, પણ હાલારમાંના બરડા પર્વતો ત્યાંથી કાંઈ બહુ દૂર નથી; ને એ જ રૈવતક પર્વતો હોય એમ સિદ્ધ થઇ શકે તેવું છે. ભારતયુદ્ધ વેળા દ્વારકા યાત્રાધામ નહોતું, એ તો પાંડવો તેમની તીર્થયાત્રા વેળા દ્વારકા નહોતા ગયા તે પરથી દેખાઈ આવે છે. દ્વારકા યાત્રાધામ તરીકે તો ભારતયુદ્ધ થઇ ગયા પછી જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ લાગે છે. મહાભારતના રચનાકાળે (આશરે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદી) દ્વારકા પવિત્ર તીર્થરૂપ ગણાતું હતું. નારદ તો એને મહત્ત્વના પવિત્ર સ્થળરૂપ ગણે છે[૧૫] ને નારદ પિંડારક તીર્થનો જે મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરે છે તે તીર્થનું અસ્તિત્વ અર્વાચીન દ્વારકામાં હજી પણ છે.[૧૬] એટલે હાલના દ્વારકાની પ્રાચીનતા ઓછામાં ઓછી બે હજાર વર્ષની તો ઠરે છે જ.

અલબત અર્વાચીન દ્વારકાને લગતા ઉત્કીર્ણ લેખો કે શિલાલેખોમાંથી એવા સદ્ધર પુરાવા મળી આવતા નથી ને તેથી આ સ્થળ ઈતિહાસકાળમાં લગભગ અજાણ્યું હતું એમ પણ સૂચવાય છે. ઉત્કીર્ણ લેખો પરથી તો આ સ્થળ બારમી સદીથી જ જાણીતું થયું હોય એમ લાગે છે. જો કે અહીં ભેગું એ પણ નોંધવું જોઈએ કે તામ્રપત્રો ને ઉત્કીર્ણ

---

૧૩. મ. ભા. ૧૫, ૮; હરિ. ૨-૫૬, ૨૬-૨૭.

૧૪ જુઓ-પાર્જિટર, માર્કંડેય, ૨૮૯ નોંધ.

૧૫ મ. ભા. ૩-૮૦, ૮૨ ને આગળ.

૧૬ જુઓ-'ઐતિ. સંશોધન' ૬૧૧-૧૨; મહાભારતમાં દ્વારકાના સંબંધમાં પિંડારક તીર્થનો જે મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી વીસરી ગયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખોમાં જૂનાગઢનો પણ ગિરનાર નામથી જ ઉલ્લેખ છે, ક્યાંય દ્વારકા નામથી નહીં. ઉપરાન્ત જૂનાગઢ દરિયાથી ઘણું દૂર છે.

એટલે અર્વાચીન દ્વારકા કે જૂનાગઢ સાથે પ્રાચીન દ્વારકાને સાંકળવામાં ગૂંચો તો છે જ; ને તેથી નરી નિશ્ચયાત્મકતાથી તો આ કે તે સ્થળ પ્રાચીન દ્વારકા હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી. પણ નવાં નવાં યાત્રાસ્થળો મૂળ યાત્રાધામમાં જ ઊભાં થાય છે એમ જો સ્વીકારીએ, ને બે હજાર વર્ષથી ચાલતી આવેલી પ્રાચીન પરંપરાને કાંઈક પાયારૂપ માનીએ, તેમ હાલનું દ્વારકા દરિયાની ને ગિરિમાળની સમીપ છે એ પણ ખ્યાલમાં રાખીએ, તો પછી અર્વાચીન દ્વારકાને યાદવોની પ્રાચીન રાજધાની તરીકે સ્વીકારવામાં સત્યથી અતિદૂર જવાનો સંભવ કદાચિત્ સાવ ઓછો છે.

૪

યાદવોનો અતિદારુણ વિનાશ થયો તે પછી પુરાણોમાંથી યાદવો વિશે કશી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સુસંગત માહિતી મળતી નથી. ભારતયુદ્ધના સમયથી માંડીને મહાપદ્મ નન્દ સુધી ત્રેવીશ શૂરસેન રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું. એટલું જ પુરાણો કહે છે.[17] શૂરસેનોએ બૌદ્ધ કાળમાં મથુરામાં રાજ્ય કર્યું હતું એમ કહેવાય છે; ને બુદ્ધનો સમકાલીન શૂરસેન રાજા અવંતીની રાજપુત્રીનો પુત્ર, અવન્તીપુત્તો હતો; એનું વિશેષ નામ કદાચ સુબાહુ હતું. મથુરામાં શૂરસેનો વાસુદેવ-કૃષ્ણની પૂજા કરતા હતા એમ ગ્રીક દૂત મેગેસ્થેનીસ જણાવે છે. શુંગકાળના કેટલાક સિક્કાઓ પર મથુરાના લગભગ બારેક રાજાઓનાં નામ છે; એ કદાચ શૂરસેનો કે યાદવોનાં હોવા સંભવ છે. ઈ. પૂ. પહેલી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મથુરા પ્રદેશ શકોના હાથમાં ગયો ને યાદવોએ દ્વારકા છોડયું, ત્યાર પછીનો તેમનો પશ્ચિમ કિનારા સાથેનો સંબંધ ઇતિહાસસામગ્રીને અભાવે લગભગ અંધારામાં જ છે.

ભોજોના નામે જાણીતી યાદવોની વિદર્ભ શાખાનો રાજા ભીષ્મક, કૃષ્ણના વખતમાં રાજ્ય કરતો હતો ને કૃષ્ણ તેની પુત્રી રુક્મિણીને પરણ્યા હતા. ખારવેલના હથીગુંફા જેવા જે ઐતિહાસિક લેખો મળી આવે છે, તે પરથી ભોજો અશોકના કાળ પછીયે, છેક ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૧૫૦ સુધી વિદર્ભ દેશમાં હતા—અલબત પાછળથી તે આંધ્ર આધિપત્ય નીચે હતા—એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. ગુપ્તકાળના વાકાટકો, ભોજો અને ક્રથ—કૈશિકોમાંથી ઊતરી આવ્યા છે એમ મનાય છે.[18] દક્ષિણ પંજાબમાં, ઉત્તર રજપૂતાનામાં ને અલવર ને ભરતપુરમાં અર્જુનાયનો અને યૌધેયોનું સમન્વિત રાજ્યતંત્ર (Federation) હતું. તેમને વિશે પાણિનિનો ઉલ્લેખ મળે છે.[19] ને ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સરહદના લોકોમાં તેમનો સમાવેશ છે, એમ સમુદ્રગુપ્તના અલ્હાબાદના શિલાલેખો પરથી જણાય છે. એટલે આ

---

૧૭ પાર્જિટર DKA, ૨૩-૨૪, ૬૯; મત્સ્ય૦ ૨૭૨-૧૭; વાયુ૦ ૯૯-૩૨૫: शूरसेनास्त्रयोविंशता।
૧૮ એસ. કે. આયંગર : 'વાકટકઝ ઇન ગુપ્ત હિસ્ટરી,' ૯; AI, ૧૧૮;
૧૯ પાણિનિ ૫, ૩, ૧૧૭; ૪, ૨, ૫૩; CHI ૧, ૫૨૮ (રેપ્સન).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રો ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીથી ચોથી સદી સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. અર્જુનાયણો સહસ્રાર્જુન (હૈહય-યાદવ)ના વંશજો હતા અને યોધેયો આનવો હતા.[૨૦] યાદવ-રાજ્યોમાં કલિંગ ને આંધ્ર પ્રદેશો ઉપરાંત જેનું પાટનગર પોટલી કે પોટન અથવા પ્રાચીન નામ પ્રતિષ્ઠાન હતું, તે અંશકોનું રાજ્ય પણ આવી જાય છે.[૨૧]

મથુરાના યાદવોના આ પછીના ઇતિહાસને લગતો નવમી સદીનો એક શિલાલેખ મળે છે. એમાં સાત શૂરસેન યાદવોનાં નામ છે. ને મથુરા અને મહાવનમાંથી મળી આવેલા બે શિલાલેખોમાં અજયપાલ અને હરિપાલ ઈ. સ. ૧૧૫૦ ને ૧૧૭૦માં થઈ ગયાનો ઉલ્લેખ છે.[૨૨] પણ યાદવોનો તે પછીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ તો ક્યાંય મળતો નથી. ગુપ્ત-કાળ કે તેની જ પછીના કાળના યાદવો માટે પણ કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો પોતાને યદુવંશના વંશજો કહે છે ખરા.[૨૩] પણ મધ્યકાલમાં હિંદના રજપૂતો અને બીજા રાજપુત્રોમાં પોતાની વંશાવલિનો નિર્દેશ સૂર્ય કે ચંદ્રવંશમાંથી કરવાની એક ફેશન પડી ગઈ હતી. તેઓ તેમની રાજસભાઓમાં પંડિતો પાસે વંશાવલિ સુદ્ધાં તૈયાર કરાવતા હતા.

૫

આર. જી. ભાંડારકરે દક્ષિણના યાદવોનો — જેઓ ચૌલુક્યોના સામંતો હતા તે સ્યૂન દેશના પ્રાચીન યાદવોનો અને દેવગિરિ (હાલનું દોલતાબાદ)ના પાછળના યાદવોનો — સળંગ ઇતિહાસ આપ્યો છે. એમનાં વર્ણન માટે તેમણે તામ્રપત્રો ને હેમાદ્રિના વ્રતખંડ પર આધાર રાખ્યો છે. સુબાહુ સહુ પહેલો રાજા હતો. તે ચક્રવર્તી હતો. તેણે પોતાનું રાજ્ય ચાર પુત્રોમાં વહેંચી નાંખ્યું હતું. દૃઢપ્રહાર નામનો તેનો બીજો પુત્ર દક્ષિણનો રાજા હતો ને તેનું રાજનગર શ્રીનગર અને ચન્દ્રાદિત્યપુર (કદાચિત્ નાસિક જિલ્લામાંનું ચાંદોર)માં હતું, એમ જુદું જુદું વ્રતખંડો ને તામ્રપત્રો જણાવે છે. એ પછી એનો પુત્ર સ્યૂનચંદ્ર ગાદી પર આવ્યો. તેણે સ્યૂનપુરની સ્થાપના કરી હતી. એના નામ પરથી નાસિકથી દેવગિરિ સુધી પથરાતું એનું રાજ્ય સ્યૂન પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતું હતું. સ્યૂનચંદ્ર પછી અનુક્રમે ધાડિયપ્પ-ભિલ્લમ-શ્રીરાજ (રાજુગી) અને વલ્લુગિ (વાડુગિ) આવ્યા. વાડુગિ પછી ધાડિયશ આવ્યો. જો કે એનું નામ દાનપત્રોમાં દેખાતું નથી. એ પછી તેનો ભાઈ ભિલ્લમ રાજ્યા-સનનો અધિકારી બન્યો. એણે માતૃપક્ષે કદાચ રાષ્ટ્રકૂટો સાથે સંકળાયેલી લક્ષ્મી નામની

---

૨૦ પાર્જિટર, AIHT, ૧૦૯, ૨૬૪.

૨૧ એસ. કે. આયંગર, OC, ૨, ૩૫૫; AI, ૩૮: જુઓ રેપ્સન, CHI, ૧, ૩૧૬. એ અંશકો અને વીતિહોત્રોનો યાદવોની શાખારૂપ હૈહયોમાં સમાવેશ કરે છે.

૨૨ જુઓ: દુ.શાસ્ત્રી. 'ઐતિ. સંશોધન,' ૩૪૯.

૨૩ રાષ્ટ્રકૂટો વિશે વિસ્તૃત માહિતી માટે જુઓ, અળતેકર: "રાષ્ટ્રકૂટઝ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ" (પૂના, ૧૯૩૪); મ. મ. પંડિત બી. એન. રાવ તેમ છતાં, રાષ્ટ્રકૂટોને સૂર્યવંશના ગણે છે (હિસ્ટરી ઓફ ધ રાષ્ટ્રકૂટઝ, જોધપુર, ૧૯૩૩, ૧૦-૧૪),

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિલાહાર રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ ભિલ્લમે મુંજ સામેની લડાઈમાં તલપને મદદ કરી હતી. તે બાદ રાજા વેસુગિ આવ્યો ને તેની પાછળ તેનો પુત્ર ભિલ્લમ ગાદીએ આવ્યો. આ ભિલ્લમે હમ્મા નામની ચાલુક્યવંશની રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. ચાલુક્ય-સમ્રાટ આહવમલ્લ માટે તેણે અનેક યુદ્ધો લડ્યાં હતાં. તે પછી આવ્યા વાડુગિ, વેસુગિ (જેણે એના હાથ તળેના ઘણા અધિકારીઓને નમ્ર બનાવ્યા હતા), ભિલ્લમ અને સ્યૂણ. સ્યૂણે ચૌલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય બીજાને, શત્રુઓનાં એકત્રિત હલ્લા સામે સારી સહાય કરી હતી, ને તેને કલ્યાણનો રાજા બનાવ્યો હતો. આ ચૌલુક્ય વિક્રમાદિત્ય બીજાના કાળમાં મૈસોરમાં હલેબિડ (Halebid) નામના હોયશાલ યાદવો સત્તાશાળી થતા હતા–તેમના રાજા વિષ્ણુવર્ધને તો ચાલુક્ય પ્રદેશ પર ચઢાઇ પણ કરી હતી, ને કૃષ્ણા–વેણ્ણાના તટો પર પડાવ નાંખ્યો હતો. સ્યૂનચંદ્રની જગાએ પરમ્મદેવ નામનો કદાચ તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો તેણે ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય બીજાને ઘણી મદદ કરી હતી. ત્યાર પછી સિંઘણનો પુત્ર મલ્લુગિ રાજ્યાસને આવ્યો. એણે પર્ણખેટ જીતી લીધું ને ઓરીસાના રાજા પાસેથી મોટું હસ્તિદળ બળપૂર્વક કબજે કર્યું. એ પછી તેનો પુત્ર અમરગાંગેય ને ગોવિંદરાજ ગાદી પર આવ્યા. તેની પછી ક્રમ પ્રમાણે, મલ્લુગિનો પુત્ર અમરમલ્લુગિ, બલ્લાલ ને ભિલ્લમે રાજ્ય કર્યું. અંતલ નામના રાજા પાસેથી ભિલ્લમે શ્રીવર્ધન નામનું નગર કબજે કર્યું; પ્રભંડક રાજાનો પરાભવ કર્યો, મંગલવેષ્ટક (મંગલવેઢ)ના રાજ્યકર્તા બિલ્લણને હણ્યો, કલ્યાણનું આધિપત્ય મેળવ્યું, ને હોયશાલ યાદવ રાજાનો નાશ કર્યો. એણે બીજા રાજ્યકર્તાઓને પણ હરાવ્યા. કૃષ્ણાની ઉત્તરના તમામ પ્રદેશનો પોતે અધિષ્ઠાતા બન્યો, દેવગિરિ નામની નગરી વસાવી, તેને રાજનગરી બનાવી, ને ઈ. સ. ૧૧૮૭ માં પોતે રાજપદ ધારણ કર્યું. દક્ષિણ તરફ આગળ વધવાના તેના પ્રયત્નો સામે હોયશાલ વીર બલ્લાલે તેનો સામનો કર્યો હતો ને તેમની વચ્ચે અનેક લડાઈઓ લડાઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૧૯૧માં ધારવાર જિલ્લામાં આવેલા લોક્કીગુન્ડીની લડાઈમાં ભિલ્લમનો પુત્ર જૈત્રસિંહ હાર પામ્યો ને વીર બલ્લાલ કુન્તલ આખા પ્રદેશનો અધિકારી બન્યો. ઈ. સ. ૧૧૯૧માં ભિલ્લમ પછી તેનો પુત્ર જૈત્રપાલ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ તેના પિતાની લડાઇઓમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. એણે યુદ્ધમાં કાકતીય રાજાનો નાશ કર્યો હતો. એની પછી એનો પુત્ર સિંઘણ ઈ. સ. ૧૨૧૦માં રાજ્ય પર આવ્યો[૨૪]. એના રાજકાળમાં

૨૪ ડૉ. શ્રીનિવાસાચાર (JOR, ૧૨, ૫૩–૫૫), સિંઘણના શાસનકાળ માટે, જુદા જુદા સમયને સૂચવતા ઉત્કીર્ણ લેખો પરથી જુદાં જુદાં વર્ષ આપે છે: જેમકે ઈ. સ. ૧૧૯૯–ઈ. સ ૧૨૦૦; ઈ. સ. ૧૨૦૮–ઇ. સ. ૧૨૦૯, ને ઈ. સ. ૧૨૧૦–ઈ. સ. ૧૨૧૧; ને આને એ બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખે છે. (૧) ઈ. ૧૧૯૯–૧૨૦૦ (૨) ૧૨૦૮–૧૨૦૯ ને અંતે એમ અનુમાન કરે છે કે સિંઘણના રાજ્યકાળની ગણતરી બે જુદી જુદી પદ્ધતિએ થતી હતી. એના રાજ્યમાં એ બંને પદ્ધતિની ભેળસેળ થયેલી હતી; ને એમ પણ સૂચવે છે કે (૫૫–૫૬) આમ જુદાં જુદાં શાસન–વર્ષનું કારણ સિંઘણ પોતાના પિતાના જીવનકાળમાં ને તે પછી પણ પોતે રાજ્યવ્યવસ્થા કરતો હતો, એ કદાચ હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાદવોનો પ્રભાવ અને પ્રાદેશિક વિસ્તાર ઘણાં વધી ગયાં. સિંઘણે છત્તિસગઢ પર રાજ્ય કરતા ચેદી રાજપુત્રને હાર આપી, ત્રિપુરને કબજે કરી જોડી દીધો, માળવાના રાજ્યનો નાશ કર્યો ને શિલાહાર રાજપુત્ર ભોજને પોતાના કબજામાં રાખ્યો. ઈ. સ. ૧૨૧૩માં સિંઘણે હોયશાલોના બલ્લાલ પર જીત મેળવી હતી. ગુજરાત પર તેણે અનેક વાર ચઢાઈઓ કરી હતી. તે વખતે ગુજરાતમાં ચૌલુક્યોની શાખાનો વાઘેલા વંશનો લવણપ્રસાદ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સિંઘણની ચઢાઈને લીધે તેને તાબે થઈ જઈ તેની જોડે સંધિ કરી હતી. આગળના કોઈ પણ વંશાવલિના શક્તિશાળી સમ્રાટના સામ્રાજ્ય જેટલું જ વિસ્તારવંતું યાદવ સામ્રાજ્ય સિંઘણના સમયમાં બન્યું હતું. એના પુત્ર જૈતુગિ (જૈત્રપાલ) ને કદાચ એના પિતાના રાજકાળ દરમિયાન થોડાક પ્રાંતો મળ્યા હતા. સિંઘણ પછી એના પૌત્રો કૃષ્ણ ને મહાદેવ ગાદી પર આવ્યા હતા. માલવા, ગુજરાત, કોંકણ અને કોલસ (?)ના રાજાઓની સામે કૃષ્ણે ઘણી ચઢાઈઓ કરી હતી ને વિજય મેળવ્યો હતો. તેણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. સૂક્તિમુક્તાવલિના રચયિતા તરીકે જાણીતો જલ્હણ આ કૃષ્ણના હસ્તિદળનો અધિપતિ હતો. એની પછી ઇ. સ. ૧૨૩૦માં મહાદેવ રાજગાદી પર આવ્યો હતો ને તૈલંગ, કોંકણ તેમ જ લાટના રાજાઓને તેમ જ ગુજરાતના રાજા વિશલદેવને એણે હરાવ્યા હતા. મહાદેવ પછી એનો પુત્ર આમ્ભ ગાદી પર આવ્યો. પણ તે બાદ તુરત જ કૃષ્ણના સાચા હકદાર વારસ રામચંદ્રે તેના હાથમાંથી સત્તા ઝૂંટવી લીધી ને ઈ સ. ૧૨૭૧માં એ શાસન પર આવ્યો. રામચંદ્ર રામદેવ નામથી પણ જાણીતો હતો, ને તેના રાજ્યનાં સીમાડાં છેક દક્ષિણમાં મૈસોર સુધી વિસ્તર્યાં હતાં. ધર્મશાસ્ત્ર પરના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનો લેખક હેમાદ્રિ આ મહાદેવ અને રામચંદ્રનો અમાત્ય હતો. રામચંદ્ર દક્ષિણના સ્વતંત્ર હિંદુ સમ્રાટોમાં અંતિમ સ્તંભરૂપ હતો. દેવગિરિ અલાઉદ્દીન ખીલજીએ જીતી લીધું હતું એ આખી કથા એટલી તો જાણીતી છે કે એનો વિસ્તાર અહીં બીનજરૂરી છે. રામચંદ્ર થોડાક સમય સુધી તો ભારે શૌર્યપૂર્વક લડ્યો હતો, પણ અંતે તેને શાન્તિ માટે સંધિ કરવી પડી. અંતરિયાળ તેના પુત્ર શંકરે એક સૈન્ય લઈને સામનો કર્યો હતો. પણ તેનેય હાર ખાવી પડી ને રામચંદ્રને વાર્ષિક ખંડણીરૂપે બહુ મોટી રકમ આપવાનું કબૂલવું પડ્યું. ત્યારબાદ અલ્લાઉદ્દીને તેના કાકાને મારી નાખ્યો ને દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય આંચકી લીધું. લાગટ ઘણાં વર્ષ સુધી રામચંદ્ર ખંડણી ન ભરી શક્યો તેથી અલ્લાઉદ્દીને મલિક કાફુરને તેની સામે મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૭માં રામચંદ્ર હાર્યો ને તેને બંદીવાન તરીકે દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યો. જો કે પાછળથી છ મહિના બાદ તેને બધા માનમરતબા સાથે છોડી મૂકવામાં આવ્યો. એ પછી રામચંદ્રે હંમેશાં નિયમિત ખંડણી ભરવા માંડી ને એ મુસ્લિમોનો વફાદાર બની રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૩૦૯માં રામચંદ્ર મરણ પામ્યો. તે પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર શંકર આવ્યો ને તેણે ખંડણી ભરવી બંધ કરી. અલ્લાઉદ્દીને એથી ફરીવાર મલિકકાફુરને શંકરની સામે ઈ સ. ૧૩૧૨માં મોકલ્યો. શંકર એને હાથે મરાયો ને રાજ્યનું જોડાણ કરવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યું. એ રીતે દેવગિરિ મુકામ બન્યું. પાછળથી અલાઉદ્દીન મરણ પામ્યો ત્યારે તેની જગાએ તેનો ત્રીજો પુત્ર મુબારિક ગાદી પર આવ્યો. રામચંદ્રના જમાઇ હરપાલે દિલ્હીના અવ્યવસ્થિત રાજતંત્રનો લાભ લઈને સૈન્યને એકઠું કર્યું ને કેટલાક મુસ્લિમ અધિકારીઓને હાંકી કાઢ્યા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૩૧૮માં મુબારિકે પોતે હરપાલનો સામનો કર્યો, તેને કેદ કર્યો ને અમાનુષી પ્રહારો કરીને અધમૂઓ કરી નાખ્યો. ને આખરે આમ દક્ષિણની છેલ્લી હિંદુવા મરાઠી રાજસત્તાનો અસ્ત થયો. અહીં એક વસ્તુનું સ્વાભાવિક સ્મરણ થાય છે : મહાન છત્રપતિ શિવાજીની માતા જીજીબાઇ જાધવવંશની હતી. આ જાધવવંશ દેવગિરિ યાદવોમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું કહેવાય છે. દક્ષિણમાં તો જાધવ નામથી જાણીતાં ઘણાં મરાઠી કુટુંબો છે.

૬

આગળ કહેવાયું છે તેમ મધ્યકાળમાં રાજાઓ પોતાને સૂર્યવંશ કે ચંદ્રવંશ સાથે શોખથી સાંકળતા ને તેથી એવાં ઘણાં કુલો પોતાને યાદવ કહેવડાવે છે. એ બધાનો અહીં સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરવો પણ મુશ્કેલ છે. એટલે આપણે પશ્ચિમ કે મધ્ય હિંદુસ્તાન સાથે સંકળાયલા કેટલાક મહત્ત્વના યાદવ વંશજોનો જ ઉલ્લેખ અહીં કરીશું. જૂનાગઢનો રાજા ગ્રહરિપુ ને કચ્છનો કુલાણી જે દશમી સદીમાં મૂળરાજ સોલંકી સાથે લડ્યા હતા, તે બંને પોતાને યાદવો કહેવડાવતા હતા.[૨૫] ચૂડચંદ્ર એ ચૂડાસમા વંશની પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતી. એને કૃષ્ણના પુત્ર સામ્બ સાથે પણ સાંકળવામાં આવે છે. આ ચૂડચંદ્ર પરથી ચૂડાસમા વંશ ચાલ્યો હતો. ને ગ્રહરિપુ પણ તે જ વંશનો હતો. ચૂડચંદ્રનો સમય ઈ. સ. ૮૭૫ થી ૯૦૭ માનવામાં આવે છે. કચ્છનો લાખાકુલાણી યાદવોના જાડેજા વંશનો હતો એમ મનાય છે. એ જાડેજા વંશમાંથી જ જામનગર, મોરબી, ગોંડલ, ધ્રોલ વગેરે કાઠિયાવાડનાં રાજકુળો ઊતરી આવ્યાં છે. જો કે કેટલાક વિદ્વાનો ચૂડાસમાઓને, જાડેજાઓને ને દેવગિરિ યાદવોને આભીરો માને છે. સંભવ છે કે આ વંશો જેમાંથી ઊતરી આવ્યા છે તે યાદવોએ કેટલોક વખત શસ્ત્રો છોડી દીધાં હોય ને ખેતીનો અને પશુપાલનનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો હોય. આથી જ તેઓ આભીરો તરીકે ઓળખાયા હોય ને પાછાં શસ્ત્રો ધારણ કરતાં એ જ રજપૂત બન્યા હોય.[૨૬]

જોધપુર, બિકાનેર, ઝાબુઆ, અંઝરા, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામો વગેરેના રાઠોડ વંશના રજપૂત રાજાઓનાં કુળો વિશે હજી મતભેદ છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેમને સૂર્યવંશી માને છે, કેટલાક ચંદ્રવંશી માને છે. આ વિવાદમાં ઘણી વાર પક્ષાપક્ષી પેસી ગઈ છે; ને સર્વને સ્વીકાર્ય બને એવું તો કોઈ સંગીન પ્રમાણ નથી. રાઠોડો ને ગઢવાલોનો વંશ ગમે તે હો, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો સૂર્યવંશી હોય એ સંભાવનાને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ચોખ્ખી નકારે છે.[૨૭] શિલાલેખો ને ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી મળતા સ્પષ્ટ આધારો પરથી, તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે, કે એ સૌ ચંદ્રવંશી યાદવો જ હતા.

---

૨૫ જુઓ. દુ. શાસ્ત્રી : 'ઐતિ૰ સંશો૰' ૩૪૫ ને આગળ.

૨૬ દુ૰ શાસ્ત્રી, એજન, ૩૫૭–૫૮

૨૭ દુ૰ શાસ્ત્રી, એજન, ૩૫૬; BDCRI, ૨, ૨૧૭-૨૫; જુઓ, ડૉ. સાંકળીઆનો લેખ–' મોન્યુમેન્ટ્સ ઑફ ધ યાદવ પીરિયડ ઇન ધ પૂના ડિસ્ટ્રિક્ટ'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ ૧

ભારતયુદ્ધ સુધીના યાદવો

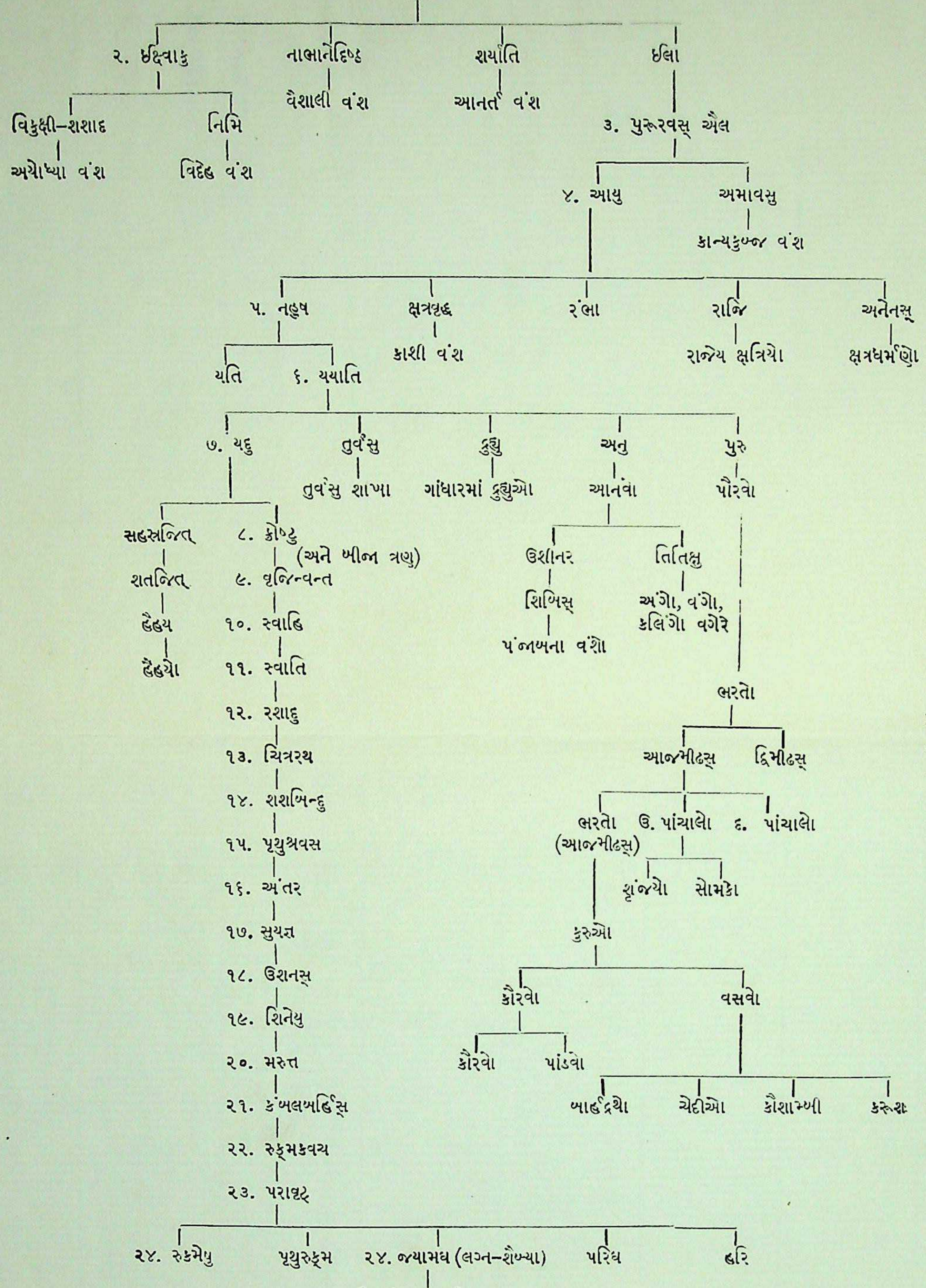

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

- ૨૫. વિદર્ભ (લગ્ન–ભોજ્યા)
  - ૨૬. ક્રથ–ભીમ
    - ૨૭. કુન્તી
    - ૨૮. ધૃષ્ટ
    - ૨૯. નિર્વૃતિ
    - ૩૦. દશાર્હ
    - ૩૧. વ્યોમન્
    - ૩૨. જીમૂત
    - ૩૩. વિકૃતિ
    - ૩૪. ભીમરથ
    - ૩૫. રથવર
    - ૩૬. નવરથ
    - ૩૭. દશરથ
    - ૩૮. એકાદશરથ
    - ૩૯. શકુનિ
    - ૪૦. કરંભ
    - ૪૧. દેવરાત
    - ૪૨. દેવક્ષત્ર
    - ૪૩. દેવન
    - ૪૪. મધુ (લગ્ન–વૈદર્ભી)
    - ૪૫. પુરુવશ
    - ૪૬. પુરુદ્વન્ત
    - ૪૭. અંશુ (જન્તુ) (લગ્ન–ઐક્ષ્વાકી)
    - ૪૮. સત્વન્ત
    - ૪૯. ભીમ સાત્વત
      - ભજિન-ભજમાન
      - દેવાવૃધ
        - બભ્રુ
        - માર્ત્તિકાવતના ભોજો
      - અન્ધક
        - ૫૧. કુકુર (કુકુરો)
          - ૫૨. વૃષ્ણિ (ધૃષ્ણુ)
          - ૫૩. કપોતરોમન્
          - ૫૪. વિલોમન્
          - ૫૫. ચન્દનોદકદુંદુભિ
          - ૫૬. અભિજિત
          - ૫૭. પુનર્વસુ
          - ૫૮. આહુક
            - દેવક
              - ૪ પુત્રો
              - ૭ પુત્રીઓ (દેવકી)
                - ૬૧. કૃષ્ણ
            - ૫૯. ઉગ્રસેન
              - ૬૦. કંસ
        - ભજમાન
          - અન્ધકો
      - (લગ્ન-ગાંધારી) વૃષ્ણિ (લગ્ન-માદ્રી)
        - સુમિત્ર
          - નિઘ્ન
            - પ્રસેન
            - સત્રાજિત
              - ભંગકાર
              - સભાક્ષ
        - યુધાજિત્
          - પૃષ્ણ
            - શ્વફલ્ક
              - અક્રૂર
              - દેવવન્ત
            - ચિત્રક
              - પૃથુ
      - દેવમીઢુષ
        - દેવમીઢુષ (લગ્ન–અશ્મકી ઐક્ષ્વાકી)
          - ૫૯. સુર (લગ્ન–મારીષા ભોજા)
          - ૬૦. વસુદેવ (લગ્ન–દેવકી ઈ.)
            - ૬૧. બલરામ
            - કૃષ્ણ
              - ૬૨. પ્રદ્યુમ્ન
                - ૬૩. અનિરુદ્ધ
                - ૬૪. વજ્ર
              - શામ્બ
            - સુભદ્રા (લગ્ન અર્જુન)
      - અનમિત્ર
        - શિનિ (શૈનેયો)
        - સત્યક
        - યુયુધાન
        - અસંગ
        - યુગંધર
      - શિનિ
  - કૈશિક
    - ચિદિ
    - ચૈદ્ય
    - ચેદી વંશ
  - લોમપાદ
    - ૧૩ વંશજો. (દ્દૂ. પુ. ૧-૨૪, ૬-૧૦)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ ૨

પછીના યાદવો

સુબાહુ

૧. દઢપ્રહાર (આશરે ઈ. સ. ૭૯૬)

૨. સ્યૂણુચંદ્ર ૧ (Seuṇacandra)

૩. ધાડિયપ્પ ૧

૪. ભિલ્લમ ૧

૫ રાજગી (શ્રીરાજ)

૬. વાડુગી ૧(વાડ્ડિગ)

૭. ધાડિયપ્પ ૨   ૮. ભિલ્લમ ૨ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૮૦)

૯. વેસુગી ૧

૧૦. ભિલ્લમ ૩ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૨૬)

૧૧. વાડુગી ૨

૧૨. *વેસુગી ૨

૧૩. ભિલ્લમ ૪

૧૪. સ્યૂણુચંદ્ર ૨ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૬૯)

૧૫. પરમ્મદેવ   ૧૬. સિંઘણ

૧૭. મલ્લુગિ

૧૮. અમરગાંગેય — ૧૯. ગોવિંદરાજ

૨૦. અમરમલ્લગિ — ૨૧. બલ્લાલ

૨૨. ભિલ્લમ ૫ (ઈ. સ. ૧૧૮૫–૧૧૯૨)

૨૩. જૈત્રપાલ (જૈતુગિ) (ઈ.સ. ૧૧૯૨–૧૨૧૦)

૨૪. સિંઘણ (? ઈ. સ. ૧૨૧૦–૧૨૪૭)

જૈત્રપાલ (જૈતુગિ)

૨૫. કૃષ્ણ (ઈ. સ. ૧૨૪૭–૧૨૬૦)   ૨૬. મહાદેવ–(ઈ.સ. ૧૨૬૦–૧૨૭૦)

૨૭. આમણ (ઈ. સ. ૧૨૭૦–૭૧)

૨૮. રામચન્દ્ર (રામદેવ) (ઈ. સ. ૧૨૭૧–૧૩૦૯)

૨૯. શંકર (ઈ. સ. ૧૩૦૯–૧૩૧૨)

હરપાલ (ઈ. સ. ૧૩૧૮માં માર્યો ગયો.)

* આ રાજાઓનો તેમના પૂર્વજો સાથેનો સંબંધ પૂરતી સ્પષ્ટતાથી નિર્દેશી શકાયો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	ઉપરથી બીજી	ઉત્પત્ત	ઉત્પત્તિ
૫	ઉપરથી ૧૩મી	પડા	પડો
,,	,, ,,	Molluses	Molluscs
૧૧	,, ૪થી	કહેવાતા	કહેવાય
,,	,, ૧૧મી	ક્રામિયમ	ક્રોમિયમ
૧૪	, ૩જી	આર્થિક	આર્થિક
૧૬	છેલ્લી લીંટીમાંથી	"આ વિષયની પરિભાષામાં એને Loess કહેવામાં આવે છે" એટલું લખાણ રદ કરવું	
૧૮	ઉપરથી ૮મી	લગભગ	લગભગ ૧૦૦
૧૯	નીચેથી ૭મી	પ્રાગૈતિહાસિક	તેવી જ રીતે પ્રાગૈતિહાસિક
૨૪	ઉપરથી ૧૩મી	કાણું પાડેલો પથ્થર	કાણું પાડેલા પથ્થરનો હથોડો
,,	ઉપરથી ૧૬મી	અશ્મીભત	અશ્મીભૂત
,,	,, ૨૦મી	મધ્યેશ્વર	મધ્મેશ્વર
૨૬	નીચેથી ત્રીજી	પેટો	પેટા
૨૯	ઉપરથી ૧૪મી	ઘોડા અને કદાચ ગેંડા	ઘોડા અને ગેંડા
,,	,, ૧૫મી	Rhina-ceros	Rhino ceros
,,	,, ,,	હોવાં જોઈએ	હતાં
,,	,, ,,	વર્ષ	વર્ષે
૨૯	ઉપરથી ૧૬મી	blods	blades
૩૦	,, ૧લી	૨૫૦૦ –૨૭૦૦	૩૫૦૦ –૩૭૦૦
,,	,, ૨જી	ઈસવીસનની આસપાસ	ઈસવીસન પહેલાં ૭૦૦ વર્ષ પર જ
૩૫	,, ૩જી	કચ્છા	કચ્છના
૪૩	મથાળે	પ્ર. ૨.	પ્ર. ૧.
,,	ઉપરથી ૧લી	તે	છે.
૪૭	,, ૮મી	વૈદ	વેદ
,,	નીચેથી ૨જી	શૌર્યાત	શાર્યાત
૫૫	,, ૫મી	વિવન્ધંત	વિવધ્નંત
૮૨	ઉપરથી ૧૦મી	ઓસેટિક	એસેટિક
૮૪	,, ૮મી	વેદોત્તરકાળમ	વેદોત્તરકાળમાં
૮૬	નીચેથી ૨જી	પરીક્ષિત	પારીક્ષિત
૮૯	ઉપરથી ૧૨મી	ફેલાવ્યા;	ફેલાયા;
૯૯	,, ૭મી	સાગરની	સગરની
૧૧૯	નીચેથી ૪થી	સંકષર્ણ	સંકર્ષણ
૧૨૬	ઉપરથી ૮મી	ભગદ્ગીતાનું	ભગવદ્ગીતાનું
૧૩૬	નીચેથી ૩જી	હાદિંક્ય	હાર્દિક્ય
૧૩૯	ઉપરથી ૪થી	ગુણનો	ગણનો
૧૪૩	,, ૧લી	તલપને	તૈલપને
૧૪૩	,, ૮મી	વિષ્ણુવર્ધ નેતો	વિષ્ણુવર્ધને તો
૧૪૪	,, ૧૭મી	સીમાડાં...	અનુસ્વાર ન જોઈએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંદર્ભસૂચિ

અથવર્ણુ, અસર સિંધુ સંસ્કૃતિ પર ૯૧.
  –પરંપરા ૫૩, ૮૭, ૮૮, ૯૫.
અથર્વવેદ, ૪૮, ૫૧, ૬૩, ૭૨, ૯૧,
  ધર્મ ૯૧;–નું સ્થાન ૫૧.
અપરાન્ત, ૩૨.
અર્જુન, ૧૩૧.
અર્જુનાયણો, ૧૪૨.
અવતારવાદનો સિદ્ધાન્ત, ૧૨૦–૧૨૧, ૧૨૬.
અવેસ્તા, ૫૫.
અશ્વ ૭૫, ૮૭.
આનર્ત, ૩૪, ૫૦.
આનર્તપુર, ૩૪.
આનંદપુર, ૩૪.
આન્ધ્રો, ૧૪૧.
આભીરો, ૧૪૫.
આર્ય, ૬૧.
આર્યો—અથર્વણુ ૪૮, ૫૨, ૫૩, ૫૫.
  ઇતિહાસ અને તેના યુગો, ૮૭.
  ઈરાનિયન, ૫૫.
  ગુજરાતમાં પ્રવેશ, ૪૭.
  જૂનું રહેઠાણ, ૮૨.
  નીલમાં વસવાટ, ૮૫.
  ભારતના વતનીઓ, ૮૩–૮૪.
  ભારતમાં સ્થળાન્તર, ૮૮.
  ભાષાઓ, ૮૦–૮૧.
  લિથુઆનિયન રહેઠાણ, ૮૫.
  વૈદિક, ૪૨, ૪૪, ૭૬, ૭૮–૭૯, ૯૭.
  વૈદિક આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ, ૪૪.
  સિન્ધુ સંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ, ૭૦-૭૧.
  સ્થળાન્તરો, ૮૦, ૮૨, ૮૬.
  સુમેરિયન, ૮૮.
  હિંદમાં વસવાટ, ૮૫.
  આંગિરસો, ૪૮.
ઈજિપ્ત, ૬૮.
ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓ, ૮૧.
ઇન્દ્ર, ૪૫, ૭૭,–પૂજા ૮૭.
ઇરાનિયન આર્યો, (જુઓ આર્યો); દેવો ૫૫.
ઉરુ, ૯૫.
ઉશસ્, ૭૩.
ઋગ્વેદ, ૪૭, ૭૩, ૧૦૩, ૧૦૮.
ઓએનીસ, ૬૨.
કચ્છ, ૮.
કલિંગો, ૧૪૧–૪૨.
કવિ ઉશનસ્, ૪૯, ૫૬–૫૭.
કશ્શીઓ, ૭૯, ૮૫, ૮૭.
કંસ, ૧૨૮, ૧૩૮.
કાઠક સંહિતા, ૧૪૩.
કાઠિયાવાડ, ૮, ૭૪.
કાલયવન, ૧૩૦.
કાલા, ૮૩.
કાવ્યો, ૫૬.
કાશીઓ, ૮૫, ૮૭.
કીથ, ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૩૪–૧૩૫.
કૃષ્ણ, ૧૧૬.
  ઉત્કીર્ણ લેખો, ૧૧૯.
  ઐતિહાસિકતા, ૧૧૭–૧૧૮.
  કુકુરો, ૧૧૫.
  કુશસ્થલી, ૩૪, ૫૦, ૫૮, ૧૪૦.
  ગોકુલ, ૧૨૪.
  ગોપીઓ, ૧૨૪.
  –જીવન, ૧૨૭.
  દિવ્યત્વ, ૧૨૦.
  દેવકીપુત્ર, ૧૧૮.
  દેવત્વ, ૧૨૦, ૧૨૬.
  પરાક્રમો, ૧૨૮–૨૯.
  પાંડવો, ૧૩૦.
  પુરાણ, ૧૨૩.
  બહુત્વ, ૧૨૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળપણુ, ૧૨૧.
બ્રાહ્મણગ્રંથોના પુરાવા, ૧૧૮.
મહાભારત, ૧૨૨.
માનવવીર, ૧૨૦ ૧૨૧.
વાસુદેવ ૧૨૫.
કેનેડી, ૧૩૪.
કોલબ્રૂક, ૧૩૩.
ખત્તિઓ ૭૯, ૮૬.
ગાંધિ ૯૮.
ગાર્બ, ૧૩૪.
ગુજરાત, ૧, ૧૦૩.
આદિ-માનવ, ૨૦.
દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન, ૨૧.
ભૂસ્તર રચનાઓ. ૮.
માતૃકાપૂજન, ૭૧.
સપાટ પ્રદેશ, ૬.
ચાલુક્યો, ૧૪૨.
ચિત્રરથ ૧૧૧.
ચૂડચંદ્ર, ૧૪૫.
ચૂડાસમા, ૧૪૫.
ચ્યવન, ૪૯.
છાંદોગ્યઉપનિષદ્, ૧૨૧.
જન્મેજય પરીક્ષિત, ૮૮.
જયસ્વાલ, ૩૫.
જર, ૧૩૩.
જરાસન્ધ, ૧૩૦, ૧૩૮.
જલ્હણ, ૧૪૪.
જાડેજા, ૧૪૫.
જાદવો, ૧૪૫.
જૂનાગઢ અને દ્વારકા, ૧૪૦.
ઝરથુસ્ટ્ર, ૫૬.
ઝિઉસુદ્રુ, ૬૪.
ઝોરોઆસ્ટર, ૮૭.
ટિળક, ૧૩૪.
ટોલેમી, ૩૬.
ડ, ૧૨૧, ૧૩૪.
ત્રિત, ૫૫.
ત્રિવેદ, ૧૩૩.
ત્રૈતન, ૫૫.
દસ્યુઓ, ૪૩.
દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ, ૪૨.
દાસો, ૪૩, ૫૭.
દુર્યોધન, ૧૩૧.
દ્યૌ, ૫૩.
દ્વારકા, ૩૪, ૫૦, ૧૩૦, ૧૩૮.
વર્તમાન દ્વારકા, ૧૩૯,
સ્થળનિર્ણય, ૧૩૯.
ધનુર્મહ, ૧૩૦.
ધ્રુવ, આનંદશંકર, ૩૫, ૩૭, ૧૨૭.
નારાયણ, ૧૨૬.
નારાયણો, ૧૩૧, ૧૩૬.
પણિઓ, ૫૭, ૮૭, ૮૯.
પરશુરામ, ૮૭.
પર્જન્ય, ૫૩.
પશુપતિ, ૭૪.
પાતાળ, ૬૬.
પાર્જિટર, ૧૦૫, ૧૧૦, ૧૧૩.
પાંડવો, ૧૨૨.
પુરાણો, ૧૧૦, ૧૨૩, ૧૨૭.
પ્રાગૈતિહાસિક પુરાવા, ૪૧.
વંશાવલિઓ, ૧૦૪.
પૂતના, ૧૨૮.
પૂરની કથા,-ભારતીય, ૬૫.
સુમેરિયન, ૬૪.
પેઢામલી, ૧૪.
પેરિપ્લસ્, ૩૬.
પ્રધાન, ૧૧૨, ૧૧૫.
ફિનીશિયનો, ૫૮. ની અક્ષરમાલા, ૫૮.
ફુલાણી, લાખો, ૧૪૫.
બર્યગઝ, ૩૬.
બલરામ, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૬,
બાર્થ, ૧૩૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાલ, ૫૮.
બ્રહ્મપુરાણ, ૧૨૩.
બ્રાહ્મણો, ૫૨.
બુચનન, ૧૩૩.
બુદ્ધ, ૮૮.
બુહ્લર, ૧૩૪.
ભગવદ્ગીતા, ૧૨૧, ૧૨૬.
ભટ્ટશાલી, ૧૪૦.
ભરતો, ૪૩.
ભાગવતપુરાણ, ૧૨૩.
ભારત યુદ્ધ, ૧૩૧, –નો સમય ૧૩૩.
ભાંડારકર, આર, જી. ૩૫, ૧૨૫, ૧૩૪, ૧૪૨.
ભિલ્લમ, ૧૪૩.
ભીમ સાત્વત, ૧૧૩.
ભૃગુઓ, ૪૬, ૫૦, –અંગિરસો, ૫૫.
ભોજો, ૧૪૧.
મજમુદાર, ૧૩૪.
મથુરા, ૧૩૦, ૧૪૧.
મનુ, ૬૫, ૧૦૫, –વંશજો, ૧૦૫.
મહાભારત, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૩૮.
માતા, ૭૧, – પૂજા, ૭૨.
મિત્ર, ૫૫.
મેકડોનેલ, ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૩૪.
મેકસમૂલર, ૧૩૪.
મોહેન્જોદારો, ૬૭.
યદુ, ૧૧૦, ૧૩૭, –ઉલ્લેખો, ૧૩૦.
યયાતિ, ૪૮, ૧૦૯.
યાકોબી, ૧૩૪.
યાદવો, ૧૦૩, ૧૧૦, ૧૩૭.
આર્ય સંસ્કૃતિ, ૧૩૭.
ઇતિહાસ –પછીનો, ૧૪૧.
જાતિઓ, ૧૦૫.
દક્ષિણમાં, ૧૪૨.
ભારતયુદ્ધ, ૧૩૧–૧૩૨.
વિગ્રહો, ૧૩૨.
વંશજો, ૧૪૫.
વંશાવલિ, ૧૩૭-૩૮
શાસનતંત્ર, ૧૩૮.
સ્થળાન્તરો, ૧૧૪.
સંપર્કો, ૧૩૭.
યુરેઝિયન સમુદ્ર, ૯.
યૌધેયો, ૧૪૧.
રંગપુર, ૩૦.
રાજસૂય, ૧૩૦.
રાયચૌધરી, ૧૩૩–૩૪.
રાઠોડ રજપૂતો, ૧૪૫.
રાધાપૂજા, ૧૩૫.
રામચંદ્ર, ૧૪૪.
રાષ્ટ્રકૂટો, ૧૪૫.
રાસનૃત્ય, ૧૨૯.
રુબેન, ૧૨૩.
રુદ્ર, ૭૪, ૯૨.
રૈવત કકુદ્મિન, ૧૩૬.
રૈવતક પર્વત, ૧૩૯.
લકુલેશ, ૭૪.
લાટ, ૩૭.
લાટિકા, ૩૭.
વડનગર, ૩૫.
વરુણ, ૫૩, ૮૭.
–પૂજક આર્યો, ૫૭.
પૂવકાળ, ૪૬.
–પૂજા, ૪૬.
વાકાટકો, ૧૪૧.
વાસુદેવ, ૧૧૯, ૧૨૫.
વિજયકુમાર, ૮૬, ૮૮,
વિષ્ણુ, ૧૨૬.
વૃત્રકથા, ૭૬.
વૃષ્ણિ ૧૧૪.
વૃંદાવન, ૧૨૯.
વૈદિક આર્યો, (જુઓ આર્યો)
–અંતકાળ, ૧૦૩.
દેવીઓ, ૭૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાગ્ વૈદિક્નાં પ્રમાણો ૪૧
પ્રાગૈતિહાસિક પુરાવા, ૪૧.
–ભૂમિકાઓ, ૪૫.
–મર્યાદાઓ, ૪૧.
વેદોત્તર કાળ, ૪૧.
વ્રાત્ય, ૯૨.
વ્રજલીલા, ૧૨૯.
શતપથ બ્રાહ્મણ, ૬૫.
શર્યાતિ, ૫૦.
શાર્યાતો, ૪૭, ૪૯, ૧૦૬.
શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર, ૧૧૪, ૧૪૦, ૧૪૫.
શાસ્ત્રી, રામ, ૧૩૩.
શિવ, ૭૮.
શિશુપાલ, ૧૩૧.
શુક્રાચાર્ય, ૪૯, ૫૬.
શૂરસેનો, ૧૬૭, ૧૪૧.
શ્રીનિવાસાચાર, ૧૪૩.
સગર, ૯૯, ૧૧૨.
સત્રાજિત્, ૧૧૪.
સપ્તસિન્ધુ, ૮૭.
સર્પપૂજા, ૬૩.
સાબરમતી, ૧૩, ૧૪, ૧૬.
સારગોન ૯૯.
સિંધણ, ૧૪૪.
સિન્ધુ સંસ્કૃતિ, ૬૭.
–સીમાવિસ્તાર, ૬૯,–૭૦.
–પૂજા, ૭૪.
સમય, ૮૭.
સિન્ધુ નદી, ૧૩
સીલ, ૧૩૪.
સુમેર, ૮૭.
–પર સિંધુ સંસ્કૃતિની અસર, ૬૭.
સુમેરિયનો, ૬૦, ૮૭, ૯૯.
અસર, ૬૦.
અવશેષો, ૬૨.
આર્યો (જુઓ આર્યો).
ધર્મ, ૬૦.
પૂરની કથા ૬૪.
ભારત સાથેના સંબંધો ૬૭.
સંસ્કૃતિ, ૬૦–૬૧.
સૂર્યવંશ ૧૦૬, ૧૪૫.
સેજવિક, ૧૩૪.
સોરઠ, ૩૬.
સૌરાષ્ટ્ર, ૩૬,
હુમ્મુરબી, ૮૫.
હરિવંશ, ૧૨૨.
હિક્સોસ, ૮૬.
હિટ્ટાઈટ, ૮૬.
હિન્દ, –પ્રાચીન ભૌગોલિક વિભાગો ૩૨.
હેમાદ્રિ, ૧૪૪.
હેરોડોટસ, ૫૯.
હેલિયોડોરસ, ૧૧૯.
હોપકીન્સ, ૧૩૪.
હોલ, ૬૧.
હૈહયો, ૮૭, ૧૧૦.

गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

1. **૧ ઐતિહાસિક સંશોધન** ૬-૦
   લેખકઃ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
2. **૨ પરિષદ-પ્રમુખનાં ભાષણો** ૫-૦
   ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રથમથી તેરમા અધિવેશન સુધીનાં પ્રમુખોનાં ભાષણો.
3. **૩ અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ** ૪-૦
   ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન તેરમું અધિવેશન: કરાંચી.
4. **૪ અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ** ૩-૦
   શ્રી હૈમસારસ્વત સત્ર: ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું ખાસ સંમેલન.
5. **૫ પિરામિડની છાયામાં** ૩-૦
   [મિસરનું પ્રાચીન સાહિત્ય]
   લેખક: શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ
6. **૬ મારી બિનજવાબદાર કહાણી** ૨-૮
   [યુરોપના પ્રવાસનાં સંસ્મરણો]
   લેખક: કનૈયાલાલ મુનશી
7. **૭ ગુજરાત: એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિવચનો**
8. **૮ આદિવચનો અને બીજાં વ્યાખ્યાનો** ૪-૦
   શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી મુનશી દંપતીનાં પ્રકાશનો

નવલકથાઓ

જય સોમનાથ	૫-૦	પૃથ્વીવલ્લભ	૨-૮
વેરની વસૂલાત	૬-૦	કોનો વાંક?	૫-૦
પાટણની પ્રભુતા	૪-૦	સ્વપ્નદ્રષ્ટા	૫-૦
ગુજરાતનો નાથ	૭-૦	લોમહર્ષિણી	૪-૦
રાજાધિરાજ	૭-૦	ભગવાન પરશુરામ	૫-૮
ભગવાન કૌટિલ્ય	૪-૦	સ્નેહસંભ્રમ	૨-૦

નાટકો

પૌરાણિક નાટકો	૩-૮	કાકાની શશી	૧-૪
સામાજિક નાટકો	૩-૦	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ	૧-૪
ધ્રુવસ્વામિની દેવી	૧-૮	લોપામુદ્રા ૧ થી ૪	૪-૮

પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર ૧-૮

પ્રકીર્ણ

નર્મદ	૧-૪	સીધાં ચઢાણ ૧-૨	૬-૮
મારી બિનજવાબદાર કહાણી	૨-૮	અખંડ હિંદુસ્તાન	૫-૮
ગુજરાતની અસ્મિતા	૦-૧૦	રેખાચિત્રો જૂનાં ને નવાં	૨-૮
નવલિકાઓ	૩-૮	છીએ તે જ ઠીક	૨-૮
શિશુ ને સખી	૨-૦	ડૉ. મધુરિકા	૧-૪
કુમારદેવી	૧-૪	મુનશી સૂક્તિસંચય	૧-૮
અડધે રસ્તે	૩-૮	નરસૈંયો (ચરિત્ર)	

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar